

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

DRUŠTVENI UGOVOR

O PODRIJETLU I
TEMELJIMA NEJEDNAKOSTI
MEĐU LJUDIMA

SADRŽAJ

KNJIGA PRVA	11
PREDMET OVE PRVE KNJIGE	11
O PRVIM DRUŠTVENIM ZAJEDNICAMA	12
O PRAVU JAČEGA	14
O ROPSTVU	15
O POTREBI DA SE UVIJEK VRATIMO NA NEKI PRVOBITNI SPORAZUM	18
O DRUŠTVENOM UGOVORU	19
O SUVERENU	21
O GRAĐANSKOM STANJU	23
VLASNIŠTVO NAD NEKRETNINAMA	24
KNJIGA II	27
SUVERENITET JE NEOTUĐIV	27
SUVERENITET JE NEDJELJIV	28
MOŽE LI OPĆA VOLJA GRIJEŠITI	30
O GRANICAMA SUVERENE VLASTI	31
O PRAVU NA ŽIVOT I SMRT	34
O ZAKONU	36
O ZAKONODAVCU	39
O NARODU	42

O NARODU (NASTAVAK)	44
NAROD (NASTAVAK)	46
O RAZNIM SUSTAVIMA ZAKONODAVSTVA	48
PODJELA ZAKONA	50
KNJIGA III	52
O VLADI UOPĆE	52
O NAČELU PO KOME SE RAZLIKUJU RAZNI OBLICI VLADE	56
PODJELA VLADA	59
O DEMOKRACIJI	60
O ARISTOKRACIJI	62
O MONARHIJI	64
O MJEŠOVITIM VLADAMA	68
SVAKI OBLIK VLADAVINE NIJE POGODAN ZA SVAKU ZEMLJU	69
O ZNACIMA DOBRE VLADE	74
O ZLOPORABI VLADE I NJEZINOJ SKLONOSTI IZOPAČENJU	75
O SMRTI POLITIČKOG TIJELA	78
KAKO SE ODRŽAVA SUVERENA VLAST	79
NASTAVAK	80
NASTAVAK	81
O ZASTUPNICIMA ILI PREDSTAVNICIMA	82
UTEMELJENJE VLADE NIJE UGOVOR	85
O UTEMELJENJU VLADE	86
SREDSTVA ZA SPRJEČAVANJE UZURPACIJA VLADE	87
KNJIGA IV	90
OPĆA SE VOLJA NE MOŽE UNIŠTITI	90
O GLASOVANJU	92
O IZBORIMA	94
O RIMSKIM SKUPŠTINAMA	96

O TRIBUNATU	105
O DIKTATURI	107
O CENZURI	109
O GRAĐANSKOJ RELIGIJI	111
ZAKLJUČAK	120

DISCOURS SUR L'ORIGINE ET LES FONDEMENTS DE L'
INÉGALITÉ PARMİ LES HOMMES
(O PODRIJETLU I TEMELJIMA
NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA)

PREDGOVOR	123
O PODRIJETLU I TEMELJIMA NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA	129
PRVI DIO	131
DRUGI DIO	155
OSNOVNA TEMATIKA ROUSSEAUOVOG DJELA	181

NAPOMENA

Ova mala rasprava je izvod iz opsežnijeg djela, kojeg sam, ne uočavajući svoja ograničenja, započeo prije mnogo godina, a kojeg sam odavno napustio. Od raznih odlomaka koji su se mogli izvući iz već napisanoga, ovaj je najznačajniji i učinio mi se najmanje nedostojan da bude predan javnosti. Ostalo više ne postoji.

KNJIGA PRVA

Hoću razmotriti može li u građanskom društvu postojati temelj za legitimnu i sigurnu vladavinu, kad se uzmu ljudi takvi kakvi su, a zakoni onakvi kakvi mogu biti. Nastojat ću u tom razmatranju uvijek sjediniti ono što dopušta pravo s onim što propisuje interes, kako pravo i korisnost ne bi išli u raskorak.

Prelazim na stvar, ne dokazujući važnost ovog predmeta. Pitati će me jesam li ja vladar ili zakonodavac, kad pišem o politici. Na to odgovaram da nisam, i da baš zato i pišem o politici. Da sam vladar ili zakonodavac, ne bih gubio vrijeme govoreći što se treba raditi; radio bih, ili bih šutio.

Rođen kao građanin slobodne države i član njezinog suverenog tijela, a bez obzira na mali utjecaj koji može imati moj glas, sâm moje pravo glasa u tim poslovima je dovoljno da mi nametne dužnosti proučiti ih: i sretan sam svaki put kada, promišljajući o sustavima vladavine, nađem u svojim istraživanjima uvijek nove razloge da volim sustav svoje zemlje.

I. POGLAVLJE

PREDMET OVE PRVE KNJIGE

Čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima. Onaj koji vjeruje da je gospodar drugih, uistinu je više rob od njih. Kako je došlo do te promjene? Ne zman. Što je može učiniti legitimnom? Vjerujem da mogu riješiti to pitanje.

Kad bih uzeo u obzir samo silu i njezine posljedice, rekao bih: "Dok je narod prinuđen pokoravati se i dok se pokorava, on dobro čini; a čim može zbaciti jaram i zbaciti ga, on čini još bolje: jer, povrativši svoju slobodu na temelju istog onog prava na osnovu kojega mu je bila oduzeta, ili je on u pravu povratiti je, ili drugi nisu bili u pravu oduzeti mu je". Ali, društveni poredak znači jedno pravo koje je temelj svih drugih. Međutim, to pravo ni u kom slučaju ne proistječe iz prirode; ono se, prema tome, temelji na sporazumima. Treba pronaći koji su to sporazumi. Prije no što prijedem na to, trebam obrazložiti tu svoju tvrdnju.

II. POGLAVLJE

O PRVIM DRUŠTVENIM ZAJEDNICAMA

Najstarija i jedina prirodna društvena zajednica jest obitelj: pa i djeca ostaju uz oca samo dotle dok je on potreban za njihov opstanak. Čim te potrebe nestane, raspada se i prirodna veza. Tako postaju opet neovisni i djeca, oslobođena poslušnosti koju su dugovala ocu, i otac, oslobođen brige koju je dugovao djeci. Ako i dalje ostanu združeni, to više nije zato što priroda tako traži, već što oni to hoće; tada se i sama obitelj održava jedino putem sporazuma.

Ta opća sloboda posljedica je čovjekove prirode. Čovjekov prvi zakon jest zakon samoodržanja, njegova prva briga je staranje o sebi samom; i čim dospije u doba razuma, budući da on jedini sudi o sredstvima da se održi, on samim tim postaje svoj gospodar.

Tako se može reći da je obitelj prvi model političkih društvenih zajednica: poglavar zajednice je neka vrsta oca, narod – djeca; a svi zajedno, ravnopravni i slobodni po rođenju, otuđuju svoju slobodu jedino u osobnu korist. Sva je razlika u tome što, u obitelji, očeva ljubav prema djeci predstavlja njegovu nagradu za brigu koju im poklanja, dok poglavar države nadoknađuje ljubav koju ne osjeća za svoje narode zadovoljstvom koje mu pruža vlast.

Grotius poriče da je svaka ljudska vlast utemeljena u korist onih nad kojima se vlada: kao primjer on navodi ropstvo. Njegov stalni način doka-

zivanja sastoji se u tome da pravo temelji uvijek na činjenicama.¹ Mogao bih uporabiti dosljedniju metodu, ali nikako povoljniju za tirane.

Neizvjesno je, dakle, prema Grotiusu, pripada li ljudski rod jednoj stotini ljudi, ili ta stotina ljudi pripada ljudskom rodu: po cijeloj njegovoj knjizi izgleda da on naginje prvome shvaćanju; a to je i Hobbesovo mišljenje. Eto, dakle, ljudskog roda podijeljenog u stada stoke, od kojih svako ima svog čuvara, koji ga čuva da bi ga proždrao.

Kao što je pastir po svojoj prirodi iznad svog stada, tako su i ljudski pastiri, tj. njihovi poglavari, po svojoj prirodi iznad svojih naroda. Tako je, po pričanju Philonovom, mislio car Kaligula, koji je iz te analogije dosta pravilno izveo zaključak da su kraljevi bogovi, ili da su narodi stoka.

To Kaligulino mišljenje svodi se na Hobbesovo i Grotiusovo shvaćanje. Prije njih svih, Aristotel je isto tako rekao² da ljudi nisu nipošto po prirodi jednaki, već da se jedni rađaju da budu robovi, a drugi da im budu gospodari.

Aristotel je bio u pravu; samo, posljedicu je držao uzrokom. Svaki čovjek rođen u ropstvu, rođen je za ropstvo; ništa nije izvjesnije od toga. Robovi gube sve u svojim okovima, pa čak i želju da iz okova izađu; oni svoje ropstvo vole onako kao što su Odisejevi prijatelji voljeli svoje zaglupljivanje³. Ako, dakle, ima robova po prirodi, to je stoga što je bilo robova protiv prirode. Sila je stvorila prve robove, a njihov kukavičluk ih je održavao.

Nisam ništa rekao o kralju Adamu, niti o caru Noi, ocu triju velikih vladara koji podijeliše između sebe svijet, kao što to učiniše Saturnova djeca, koju su neki učeni ljudi prepoznali u njima. Nadam se da će mi se odati priznanje za ovu umjerenost, jer, kako neposredno potičem jednog od tih vladara, i možda od najstarije grane, tko zna ne bih li se provjeravanjem podrijetla našao u svojstvu legitimnog kralja ljudskog roda? Kako god bilo, ne može se sporiti da je Adam bio suveren svijeta, kao Robinson Crusoe suveren svojeg otoka, dok je na njemu bio jedini stanovnik, i zgodno u

1 "Znanstvena istraživanja u javnom pravu često su samo povijest starih zloporaba; doista su se glupo upinjali kada su se trudili previše ih proučavati". (*O vezama Francuske s njezinim susjedima*, napisao Marquis d'Argenson, tiskano kod Reja u Amsterdamu.) A baš to je činio Grotius.

2 *Politika*, knj. I, gl. V.

3 Vidi malu Plutarhovu raspravu pod naslovom: *Životinje se služe razumom*.

tome carstvu bilo je to što vladar, siguran na svom prijestolju, nije se imao bojati ni pobune, ni ratova, ni zavjernika.

III. POGLAVLJE

O PRAVU JAČEGA

Najjači nije nikad dovoljno jak da uvijek bude gospodar, ako svoju snagu ne pretvori u pravo, a poslušnost u dužnost. Otuda pravo jačeg; pravo koje je prividno primljeno s podsmijehom, a u biti utvrđeno kao načelo. No, hoće li nam se ikada objasniti ta riječ? Snaga je fizička sila; ne vidim nikako kakvu pouku se može izvesti iz njenih djelovanja. Ustuknuti pred silom jest čin nužde, a ne volje; to je u najbolju ruku čin mudrosti. U kome bi smislu moglo to biti dužnost?

Pretpostavimo na jedan trenutak da to tobožnje pravo postoji. Tvrđim da iz njega proistječe samo jedna neobjašnjiva zbrka; jer čim sila čini pravo, posljedica se mijenja s uzrokom: svaka sila koja onu prvu savlada naslijeđuje i njeno pravo. Čim se pokornost može otkazati nekažnjeno, može se otkazati i legitimno; a budući da je jači uvijek u pravu, jedino što je važno jest djelovati tako da se postane najjači. A kakvo je to pravo koje iščezava kad prestaje sila? Ako treba slušati pod prinudom, nije potrebno slušati po dužnosti; a ako nismo prinuđeni slušati, nismo na to više ni obvezni. Vidimo, dakle, da ta riječ *pravo* ništa ne dodaje pojmu sile; ona ovdje baš ništa ne znači.

Pokoravajte se vlastima. Ako to treba značiti: popuštajte pred silom – pravilo je dobro, ali suvišno; ja na to pravilo odgovaram da ono nikad neće biti povrijeđeno. Svaka vlast potječe od boga, to priznajem; no i svaka bolest potječe od njega; znači li to da je zabranjeno zvati liječnika? Ako me razbojnik iznenadi pokraj šume, zar mu ne moram samo na temelju sile predati svoj novčanik; međutim, čak da sam mu ga i mogao uskratiti, jesam li po savjesti bio dužan odreći ga se? Jer, naposljetku, pištolj koji on drži predstavlja također jednu vlast.

Usvojimo, dakle, da sila ne čini pravo i da smo dužni pokoravati se samo legitimnoj vlasti. Tako se opet vraćamo na moje prvobitno pitanje.

IV. POGLAVLJE

O ROPSTVU

Budući da nitko nema prirodnu vlast nad svojim bližnjim, i budući da iz sile ne proizilazi nikakvo pravo, ostaju sporazumi kao temelj svake legitimne vlasti među ljudima.

Ako pojedinac, po Grotiusovim riječima, može otuđiti svoju slobodu i sebe učiniti robom jednog gospodara, zašto i čitav narod ne bi mogao svoju slobodu otuđiti i sebe učiniti podanikom nekog kralja? Ima ovdje dosta dvosmislenih riječi koje bi trebalo objasniti; no držimo se izraza *otuđiti*. Otuđiti znači pokloniti ili prodati. Međutim, onaj koji sebe načini tuđim robom ne poklanja se; on se, u najmanju ruku, prodaje radi osiguranja svog opstanka: ali, zašto li se čitav jedan narod prodaje? Daleko od toga da svojim podanicima osigurava materijalan opstanak, kralj samo od njih živi; a kako reče Rabelais, kralj se ne zadovoljava malim. Podanici, dakle poklanjaju osobu, pod uvjetom da se uzme i njihovo dobro. Ne vidim što im onda ostaje za čuvanje.

Netko će reći da despot osigurava svojim podanicima građanski mir; neka je tako: ali što time dobivaju, ako ratovi koje im nameće njegova ambicija, ako njegova nezaježljiva pohlepa, ako tlačenje njegove vlade bacaju podanike u još veći očaj nego što bi to učinile njihove nesloge? Što u njemu dobivaju, ako je sam taj mir jedna od njihovih nedaća? I u zatvorima se mirno živi: zar je to dovoljno da se čovjek u njima dobro osjeća? Grci zatvoreni u Kiklopovoj špilji živjeli su u njoj mirno, čekajući da dođe i na njih red da budu poždereni.

Reći da čovjek sebe poklanja besplatno, znači reći besmisleno i nepojmljivu stvar; takav čin je nezakonit i ništavan i samim tim što onaj koji ga čini nije pri čistoj svijesti. Reći to isto i za cijeli jedan narod, znači pretpostaviti da je to narod luđaka. A ludilo ne stvara pravo.

Baš i kad bi svatko mogao samog sebe otuđiti, on ne bi mogao otuđiti svoju djecu; ona se rađaju kao ljudi i kao slobodna bića; njihova sloboda pripada njima, i nitko osim njih nema pravo njom raspolagati. Prije nego što djeca stignu u doba razuma, otac može, u njihovo ime, ugovarati pogodbe za njihov opstanak, za njihovo blagostanje, ali ih ne može pokloniti

neopozivo i bezuvjetno, jer takav poklon je protivan svrsi prirode i prelazi očinska prava. Da bi, dakle, jedna samozvana vlast bila legitimna, trebalo bi da u svakom naraštaju narod bude u stanju prihvatiti je ili odbaciti: ali tada ta vlast ne bi više bila samozvana.

Odreći se svoje slobode, to znači odreći se svog svojstva čovjeka, ljudskih prava, čak i svojih dužnosti. Nije moguća nikakva odšteta za svakog onog koji se svega odriče. Takvo odricanje nije u skladu s ljudskom prirodom; oduzeti svaku slobodu svojoj volji znači oduzeti svaku moralnost svojim djelima. Napokon, uzaludan je i proturječan sporazum koji predviđa s jedne strane apsolutnu vlast, a s druge bezgraničnu pokornost. Zar nije jasno da čovjek nema nikakvih obveza prema onome od koga ima pravo tražiti sve? I zar kad postoji samo ta jedna odredba, bez odredbe o protunaknadi s druge strane, bez razmjene uzajamnim pojedinačnim uslugama, ne povlači za sobom ništavnost tog sporazuma? Jer, kakvo bi pravo moj rob imao prema meni, kad meni pripada sve što on ima i kad, budući da je njegovo pravo istodobno i moje, to moje pravo prema meni samom predstavlja riječ bez ikakvog smisla?

Grotius i ostali izvlače iz rata jedno drugo podrijetlo tobožnjeg prava ropstva. Po njima, pobjednik ima pravo ubiti pobijeđenog, a ovaj opet može svoj život otkupiti žrtvovanjem svoje slobode; sporazum je utoliko legitimniji što obojica imaju korist od njega.

Jasno je, međutim, da ovo tobožnje pravo ubijanja pobijeđenih ne proistječe ni na koji način iz ratnog stanja. Sama činjenica da ljudi, živeći u svojoj prvobitnoj neovisnosti, nemaju među sobom dovoljno stalnih odnosa da bi oni mogli činiti stanje mira ili stanje rata, pokazuje da oni nisu prirodni neprijatelji. Rat je odnos između stvari, a ne između ljudi; i budući da ratno stanje ne može nastati iz jednostavnih osobnih odnosa, već samo iz stvarnih odnosa, to privatni rat ili rat pojedinca s pojedincem ne može postojati ni u prirodnom stanju u kome nema stalnog vlasništva, ni u društvenom stanju, u kome je sve pod vlašću zakona.

Pojedinačne borbe, dvoboji, megdani, sve su to akti koji ne čine jedno stanje; a što se tiče privatnih ratova, dopuštenih propisima Louisa IX., kralja Francuske, i obustavljenih "božjim mirom", to su zloporabe feudal-

nog sustava vladavine, sustava tako besmislenog, kakvog nikada nije bilo, protivnog načelima prirodnog prava i svakoj dobroj politici.

Rat, dakle, ni u kom slučaju nije odnos čovjeka prema čovjeku, već države prema državi, u kome pojedinci postaju neprijatelji samo slučajno, ne kao ljudi, pa čak ni kao građani¹, već kao vojnici; nipošto ne kao pripadnici naroda, već kao njegovi branitelji. Napokon, svaka država može za neprijatelje imati samo druge države, a ne ljude, budući da se između stvari po prirodi različitih ne može utvrditi nikakav odnos.

To načelo je čak u skladu s utvrđenim pravilima svakog doba i utvrđenom praksom svih kulturnih naroda. Objave rata nisu toliko opomene državama koliko njihovim podanicima. Stranac, bio on kralj, pojedinac ili narod, koji krade, ubija ili zarobljava podanike bez objave rata vladaru, nije neprijatelj već razbojnik. Čak i u jeku rata ispravan vladar prisvaja s pravom sve što u neprijateljskoj zemlji pripada zajednici, ali poštuje osobu i imovinu pojedinca; on poštuje ona prava na kojima temelji svoja vlastita. Budući da je svrha rata razaranje neprijateljske države, mi imamo pravo ubijati njezine branitelje sve dok drže oružje u ruci; no čim ga polože i predaju se, oni prestaju biti neprijatelji ili neprijateljsko oruđe, opet postaju jednostavno obični ljudi i tada više nemamo pravo na njihove živote. Katkad možemo ubiti državu, a da pritom ne ubijemo ni jednog jedinog njezinog člana; rat, međutim, ne daje nikakvo pravo koje ne bi bilo potrebno za njegovu svrhu. To nisu načela Grotiusova; ona nisu temeljena na pjesničkim autoritetima, ali proistječu iz prirode stvari i temelje se na razumu.

Što se tiče prava osvajanja, ono nema drugog osnova do prava jačega. Ako rat ne ovlašćuje pobjednika da pobijedene narode pokolje, iz tog prava, koje on i nema, pobjednik ne može izvući pravo da ih porobi. Ne-

¹ Rimljani, koji su shvatili i poštovali ratno pravo više no ijedan narod na svijetu, imali su u tom pogledu toliko obzira da nisu dopuštali građaninu da služi kao dobrovoljac, ako se izričito ne obveže da će se boriti protiv neprijatelja, i to poimenice protiv tog i tog neprijatelja. Kada je bila preuređena jedna legija u kojoj je Katon Mlađi prvi put služio vojsku pod Popilijem, Katon Stariji napiše Popiliju da ako želi da njegov sin i dalje služi pod njim, ovaj treba položiti novu vojničku zakletvu; jer pošto je prva zakletva poništena, njegov se sin ne bi više mogao boriti protiv neprijatelja. Taj isti Katon napiše svome sinu da nikako ne ide u boj prije polaganja te nove zakletve. Znam da mi se mogu kao suprotno ovome navesti opsada Kluzija i drugi pojedini događaji; no ja izvodim zakone, običaje. Rimljani su ti koji su najmanje kršili svoje zakone; a jedini koji su imali tako lijepe zakone.

prijatelja se smije ubiti tek kad se ne može pretvoriti u roba; pravo da se on pretvori u roba ne potječe, dakle, iz prava da se on ubije: prema tome je sramna zamjena kada se natjeruje da po cijenu slobode otkupljuje život, na koji nemamo nikakvo pravo. Temeljeći pravo na život i smrt na pravu porobljavanja, a pravo porobljavanja na pravu na život i smrt, zar očito ne padamo u začarani krug?

Čak i ako pretpostavimo da postoji to strašno pravo da sve ubijemo, ja tvrdim da čovjek koji postane rob za vrijeme rata, ili porobljeni narod, nije ni u kakvoj obvezi prema svom gospodaru, osim da mu se pokorava onoliko koliko je na to prinuđen. Uzimajući nešto što vrijedi isto toliko koliko i njegov život, pobjednik mu nije učinio nikakvu milost: umjesto da ga ubije bez koristi, on ga je ubio uz korist. Daleko od toga da je nad njim stekao ikakvu vlast združenu sa silom, – između njih postoji i dalje ratno stanje i njihov je odnos čak posljedica tog stanja; a korištenje ratnim pravom ne pretpostavlja nikakav ugovor o miru. Oni su sklopili jedan sporazum; dobro; no taj ugovor, daleko od toga da uništi ratno stanje, pretpostavlja njegovo produljenje.

I tako, s koje god se točke promatrale stvari, pravo porobljavanja ništavno je, ne samo zato što je nezakonito, već zato što je besmisleno i ne znači ništa. Riječi *rob* i *pravo* proturječne su; one se međusobno isključuju. Bilo da to kaže čovjek čovjeku, ili čovjek narodu, takav govor biti će uvijek besmislen: "Sklapam s tobom sporazum čiji sav teret pada na tebe, a sva korist na mene, i koji ću poštovati dok mi se sviđa, a i ti ćeš ga poštovati dok se meni sviđa."

V. POGLAVLJE

O POTREBI DA SE UVIJEK VRATIMO NA NEKI PRVOBITNI SPORAZUM

Čak i kada bih prihvatio sve što sam dosad pobijao, zaštitnici despotizma ne bi time ništa dobili. Bit će uvijek velike razlike između podčinjavanja gomile i upravljanja društvom. Kada raštrkani ljudi jedan za drugim

dolaze pod vlast jednog jedinog čovjeka, ma koliko da ih on ima, ja u njima vidim samo robove i gospodara, a ne narod i njegovog upravljača: to je, ako hoćete, povezivanje, ali ne i zajednica; nema tu ni općeg dobra, ni političkog tijela. Čak i kada bi podčinio pola svijeta, taj čovjek uvijek ostaje samo pojedinac; njegov interes, odvojen od interesa ostalih, i dalje je samo privatni interes. Ako taj isti čovjek propadne, njegova država ostaje poslije njega razdijeljena i nepovezana, kao što se hrast raspada i pretvara u gomilu pepela nakon što ga vatra sagori.

Grotius kaže da narod može sebe pokloniti kralju. Prema Grotiusu, dakle, narod je narod prije nego što se da kralju. Čak i taj poklon jest jedan građanski čin; on pretpostavlja javno odlučivanje. Prije nego što bismo, dakle, ispitali čin kojim narod bira kralja, dobro bi bilo da ispitamo čin na temelju kojeg narod postaje narodom; jer taj čin, prethodeći nužno onome drugom, predstavlja pravi temelj društva.

Doista, kad ne bi bilo prethodnog sporazuma, u čemu bi bila obveza za mali broj da se podčini izboru velikog broja – da izuzmemo slučaj jednoglasnog izbora – ? I po čemu njih stotinu koji žele jednog gospodara imaju pravo glasovati u ime deseterice drugih koji tog gospodara neće? I sâm zakon većine glasova jest ugovorna ustanova i pretpostavlja, barem jedanput, jednoglasnost.

VI. POGLAVLJE

O DRUŠTVENOM UGOVORU

Pretpostavljam da su ljudi dospjeli u položaj u kome prepreke koje ometaju njihovo samoodređanje u prirodnom stanju nadilaze snage koje svaki pojedinac može uporabiti da se u tome stanju održi. Tada to prvobitno stanje ne može dalje opstati; a ljudski rod bi ugasnuo kad ne bi promijenio način života.

Međutim, kako ljudi ne mogu stvarati nove snage, već samo sjedinjavati one koje postoje i njima upravljati, ne ostaje im ništa drugo za njihovo samoodržanje nego da udruživanjem uvećaju snage koje mogu nadjačati

suprotan otpor izvana, da te snage stave u djelovanje jednim pokretom i da ih u njihovom radu usklade.

Taj zbroj snaga može niknuti samo iz suradnje više njih; no budući da su snaga i sloboda svakog čovjeka prva oruđa za njegovo održanje, kako će ih on uporabiti, a da sebe ne ošteti i da ne zanemari starati se za sebe sâmog koje je njegova dužnost? Ta teškoća, svedena na moj predmet, može se iskazati ovako:

“Naći jedan oblik udruživanja koji bi branio i štutio svom zajedničkom snagom osobu i dobra svakog člana društva, kroz koji bi svatko, udružen sa svima, ipak slušao samo sebe, i tako ostao isto toliko slobodan kao i prije”. Takav je temeljni problem čije rješenje pruža *društveni ugovor*.

Odredbe tog ugovora toliko su određene prirodom sâmog čina, da bi ih i najmanja promjena učinila suvišnim i ništavnim; tako da su one, iako možda nikad nisu bile formalno iskazane, svuda iste, svuda prešutno usvojene i priznate, sve dok se društveni ugovor ne povrijedi, te svatko ponovno stekne svoja prvobitna prava i svoju prirodnu slobodu, gubeći ugovornu slobodu, zbog koje se prve i bio odrekao.

Sve te odredbe, pravilno shvaćene, svode se na jednu jedinu: na potpuno odricanje svakog člana društva svih svojih prava u korist cijele zajednice: jer, prvo, s obzirom da se svaki daje cio, položaj je isti za sve; a budući da je položaj jednak za sve, nitko nema računa otežati ga drugima.

Štoviše, budući da se prenošenje prava obavlja bez ograničenja, zajednica ne može biti savršenija i nijedan član društva više nema što tražiti: jer, kada bi pojedincima i dalje pripadala neka prava, budući da nema nikakvog zajedničkog pretpostavljenog koji bi mogao biti sudac između njih i zajednice, svaki bi, pošto je u nekim stvarima svoj vlastiti sudac, uskoro htio biti i sudac u svim ostalim; tako bi i dalje postojalo prirodno stanje, a društvo bi nužno postalo tiransko ili izlišno.

Na koncu konca, svatko, dajući sebe svakom, ne daje se nikom; a kako nema nekog člana društva nad kojim se ne stječe ono isto pravo koje mu se daje nad svojom vlastitom osobom, to se dobiva protuvrijednost svega što se gubi, kao što se stječe i više snage kako bi se sačuvalo ono što se ima.

Ako se, dakle, izbacila iz društvenog ugovora ono što ne spada u njegovu bit, vidjet ćemo da se on svodi na ovo: “Svaki od nas unosi u zajednicu

svoju osobu i cijelu svoju snagu pod vrhovnom upravom opće volje; i još svakoga člana držimo nerazdvojnim dijelom cjeline”.

Samim tim ugovornim činom stvara se istog trenutka, umjesto posebne osobe svakog ugovarača, jedno moralno i kolektivno tijelo, sastavljeno od toliko članova koliko njegova skupština ima glasova, i koje od sâmog tog čina dobiva svoje jedinstvo, svoje zajedničko *ja*, svoj život i svoju volju. Ta opća osoba, koja se tako stvara spajanjem svih pojedinačnih osoba, zvala se nekada *grad*,¹ a sada se zove *republika* ili *političko tijelo*, koje njegovi članovi nazivaju *državom*, kad igra pasivnu ulogu, *suverenom*, kad je aktivno, a *silom* kad ga uspoređuju sa njemu sličnim. Što se tiče članova tog tijela, oni skupno dobivaju naziv *naroda* i zovu se pojedinačno *građani*, kao sudionici u suverenoj vlasti, a *podanici*, kao podčinjeni državnim zakonima. No, ti se nazivi često brkaju i zamijenjuju jedan drugim; dovoljno je da ih čovjek zna razlikovati kada se rabe u svom najtočnijem smislu.

VII. POGLAVLJE

O SUVERENU

Iz ove formule vidi se da čin udruživanja sadrži međusobnu obvezu između političkog tijela i pojedinaca, i da svaki pojedinac, sklapajući takoreći ugovor sa samim sobom, ima dvostruke obveze: kao član suverenog

¹ Pravi smisao ove riječi skoro se izgubio u današnjici; danas skoro svi misle na grad kad kažu grad, a na stanovnike gradova kad kažu građanin. Oni ne znaju da grad sačinjavaju kuće, ali da grad čine građani. Ista ta zabluda skupo je nekada stala Kartazane. Nisam čitao da je naziv *cives* ikada bio dan podanicima ma kojeg vladara, čak u staro doba ni Makedoncima, niti u naše doba Englezima, iako su ovi bliže slobodi no svi drugi. Jedini se Francuzi nazivaju u običnom govoru *građanima*, jer o tome nemaju nikavu pravu predodžbu, kao što se to može vidjeti iz njihovih rječnika; inače bi, prisvajajući ovaj naziv, izvršili zločin uvrede veličanstva: taj naziv izražava kod njih vrlinu, a ne pravo. Kad je Bodin htio govoriti o našim građanima i trgovištanima učinio je grubu pogrešku zamjenjujući ih jedne drugima. Gospodin d'Alembert se u tom pogledu nije prevario i u svom članku *Geneve* dobro je razlikovao četiri reda ljudi (čak i pet, kada se uračunaju obični stranci) koji se nalaze u našem trgovištu, i od kojih samo dva reda sačinjavaju republiku. Koliko je meni poznato, ni jedan drugi francuski pisac nije razumio smisao riječi *građanin*.

tijela obveze prema pojedincima, i kao građanin obveze prema suverenom tijelu kao cjelini. No ovdje se ne može primijeniti pravilo građanskog prava da nitko nije vezan obvezama prema samome sebi; jer je velika razlika obvezuje li se čovjek prema sebi ili prema jednoj cjelini, čiji je on sastavni dio.

Valja primijetiti još da službena odluka, koja može obvezati sve podanike prema suverenu uslijed dva različita odnosa prema kojima se svaki od njih promatra, ne može – naprotiv – obvezati suverena prema sebi samom; protivno je, prema tome, prirodi političkog tijela da suveren sebi nameće zakone koje ne može prekršiti. Kako on može sebe gledati samo u jednom istom odnosu, on se onda nalazi u položaju pojedinca koji ugovara sa samim sobom; iz čega se vidi da nema i ne može biti nikakve vrste temeljnog zakona obveznog za cjelokupan narod, pa čak to ne može biti ni društveni ugovor. Što opet ne znači da se političko tijelo ne može sasvim lijepo obvezati prema drugome u onome što ni u kom pogledu ne vrijeda taj ugovor; jer, u odnosu na stranca, ono postaje obično (ne složeno) biće, pojedinac.

No, političko tijelo ili suveren, čije se biće rađa isključivo iz svetinje tog ugovora, ne može se nikada obvezati, čak ni prema drugom, na ništa što odstupa od tog prvobitnog ugovora; kao što bi, na primjer, bilo da otuđi jedan dio samoga sebe ili da se podčini drugom suverenu. Povrijediti ugovor na temelju koga se izvlači samo svoje postojanje značilo bi uništiti samog sebe; a ono što je samo ništa, ništa ne može ni stvarati.

Čim je to mnoštvo na taj način skupljeno u jedno tijelo, nije moguće povrijediti jednog člana a da se ne povrijedi tijelo, a još manje da se povrijedi tijelo, a da to ne osjete i njegovi članovi. I tako, dužnost i interes podjednako obvezuju obje ugovarajuće strane na međusobno pomaganje; i isti ljudi moraju se truditi, u tom dvostrukom odnosu, spojiti sve prednosti koje o njemu i ovise.

Suvereni narod, dakle, budući da je sastavljen samo od pojedinaca koji ga tvore, nema niti može imati interes suprotan svom interesu; prema tome, suverena vlast nema nikakve potrebe davati jamstvo svojim podanicima, jer je nemoguće da tijelo hoće škoditi svim svojim dijelovima; a

vidjet ćemo malo niže da ne može škoditi ni jednom posebno. Suveren, samim tim što jest, uvijek je i ono što treba biti.

No nije isti slučaj i s podanicima u odnosu na suverena, kome, unatoč zajedničkom interesu, ništa ne bi jamčilo da će oni ispunjavati svoje obveze, kad ne bi našao sredstva da sebi osigura njihovu vjernost.

Svaki pojedinac može, doista, kao čovjek imati svoju osobnu volju, suprotnu ili različitu od opće volje, u čijem stvaranju sudjeluje kao građanin. Njegov poseban interes može mu govoriti sasvim drugo nego što traži opći interes; njegova bezuvjetna i prirodno neovisna egzistencija može prouzročiti da na ono što duguje zajedničkoj stvari gleda kao na doprinos bez protunaknade, čiji će gubitak biti od manje štete za druge nego što bi bila njegova isplata za njega; a gledajući u moralnoj osobi koja konstituira Državu jednu racionalnu apstrakciju, jer ona nije čovjek, on bi želio uživati građanska prava ne hoteći pri tome ispuniti svoje podaničke dužnosti. To bi bila nepravda čije bi nastavljanje moglo izazvati propast političkog tijela.

Da ne bi, dakle, društveni ugovor bio puka formalnost, on sadrži prešutno sljedeću obvezu, iz koje jedino druge obveze mogu crpsti svoju snagu: cijelo političko tijelo će prinuditi na poslušnost svakog onog koji se odbije pokoriti općoj volji; što ne znači ništa manje nego da će biti prinuđen biti slobodan; jer to je uvjet koji, dajući svakog građana domovini, osigurava ovoga od svake osobne ovisnosti, uvjet koji je temelj za funkcioniranje političkog stroja i koji jedini daje zakonsku snagu građanskim obvezama, koje bi, bez toga, bile apsurdne, tiranske i podložne najvećim zloporabama.

VIII. POGLAVLJE

O GRAĐANSKOM STANJU

Ovaj prijelaz iz prirodnog u građansko stanje dovodi do iznimnih promjena u čovjeku, zamjenjujući u njegovom ponašanju instinkt pravdom i dajući njegovim postupcima moralnost koja im je ranije nedostajala. Tek tada, nakon što glas dužnosti zamijeni fizički nagon, a pravo prohtjeve,

čovjek, koji je dotle gledao samo na sebe nalazi se prinuden postupati po drugim načelima i pitati razum prije nego što će se povesti za sklonosti-ma. Premda se u tom stanju lišava nekoliko prednosti koja mu dolaze od prirode, on za uzvrat stječe druga, i to tako velika, njegove se sposobnosti potiču i razvijaju, njegove se ideje proširuju, njegovi se osjećaji opleme-njuju, cijela njegova duša toliko se uzdiže da, kad ga zloporabe tog novog stanja ne bi često spuštale ispod stanja iz kojeg je proizašao, on bi morao neprestano blagosloviti onaj sretan trenutak koji ga je iz tog stanja zauvijek istrgnuo i koji je njega, glupu i ograničeni životinju, pretvorio u razumno biće i čovjeka.

Svedimo cijelo ovo ocjenjivanje na lako usporedive količine: ono što čovjek gubi društvenim ugovorom, to su njegova prirodna sloboda i neo-graničeno pravo na sve što ga mami i što može postići, a ono što dobiva, to su građanska sloboda i vlasništvo nad svim što posjeduje. Ako želimo izbjeći pogrešku pri tim odmjeravanjima, trebamo jasno razlikovati pri-rodnu slobodu, koja je ograničena jedino snagom pojedinca, od građanske slobode, koja je ograničena općom voljom; a posjedovanje, koje je samo posljedica sile ili pravo prvog užitnika, od vlasništva koje se može temeljiti samo na pozitivnom pravu.

Mogli bismo povrh svega, dodati, na ono što čovjek stekne u građan-skom stanju, moralnu slobodu, koja je jedina što ga uistinu čini da je sâm svoj gospodar; jer poticaj samog prohtjeva je ropstvo, dočim je pokora-vanje zakonu koji smo sami sebi propisali, sloboda. No, i previše sam već rekao glede toga, a sada se ne bavimo filozofskim smislom riječi *sloboda*.

IX. POGLAVLJE

VLASNIŠTVO NAD NEKRETNINAMA

Svaki član zajednice predaje joj se u trenutku kada se ona formira onakav kakav je tada, sa svim svojim sredstvima na raspolaganju, uključu-jući i dobra koja posjeduje. To još ne znači da tim činom vlasništvo mijenja svoju prirodu mijenjajući ruke, i da postaje vlasništvom u rukama suvere-na; no kako su snage same države neusporedivo veće od snaga pojedinaca,

to je i javno vlasništvo ustvari jače i neopozivije, preda nije ništa legitimni-je, barem s točke gledišta stranaca, jer država je u odnosu na svoje članove gospodar svih njihovih dobara na temelju društvenog ugovora, koji, u dr-žavi, služi kao podloga svih prava, ali je, u odnosu na druge sile, gospodar samo po pravu prvog posjednika, koje već izvodi od svojih članova.

Pravo prvog posjednika, premda stvarnije od prava jačeg, postaje ui-stinu pravo tek po utvrđivanju prava vlasništva. Svaki čovjek ima prirodno pravo na sve što mu je potrebno; no, pozitivni čin koji ga čini vlasnikom nekog dobra isključuje ga iz svega ostalog. Dobivši svoj dio, na njega se mora ograničiti, te nema više nikakvog prava na zajedničku imovinu. Eto, zašto je pravo prvog vlasnika, tako slabo u prirodnom stanju, zajamčeno svakom čovjeku u građanskom društvu. U tom pravu svaki poštuje manje ono što je tuđe nego ono što je vlastito.

Uopće govoreći, da bi se na bilo kakvom zemljištu potvrdilo pravo prvog vlasnika, potrebni su sljedeći uvjeti: prvo, da na tom zemljištu još nitko nije nastanjen; drugo, da se od tog zemljišta zauzme samo količina potrebna za opstanak; treće, da se ono uzme u vlasništvo ne nekakvom ispraznom ceremonijom, već radom i obradom, jedinim znakom vlasniš-tva koji, u nedostatku pravnih temelja, drugi trebaju poštivati.

Doista, zar mi, podarivanjem prava prvog vlasnika potrebi i radu, ne proširujemo to pravo do krajnjih mogućih granica? Zar se mogu ne posta-viti granice tom pravu? Zar je dovoljno da kročimo na neko zajedničko ze-mljište, pa da se odmah proglasimo njegovim gospodarem? Zar je dovoljno to što smo jaki, da za trenutak odstranimo druge ljude, da im oduzmemo pravo da se tamo ikad vrate? Kako bi drugačije čovjek ili narod mogao pri-svojiti jednu golemo područje i s njega odstraniti cijeli ljudski rod doli ka-žnjivom uzurpacijom, jer ona ostalim ljudima oduzima prebivalište i hra-nu koje im priroda daje u zajedničko vlasništvo. Kada je Nuñez Balboa, na obali, proglasio da zauzima Južna mora i cijelu Južnu Ameriku u ime kastiljske krune, zar je to bilo dovoljno da se oni oduzmu od svih njihovih stanovnika i da se odatle isključe svi vladari svijeta? Na toj osnovi, ove su se ceremonije množile dosta beskorisno; i katolički kralj samo je imao odjednom uzeti u posjed cijeli svijet, pa da tek naknadno odvoji iz svoje države ono što je ranije pripadalo drugim vladarima.

Pojmljivo je kako zemljišta pojedinaca, sastavljena i susjedna, postaju državni teritorij i kako pravo suverenosti, prelazeći s osoba na zemljište koje ove imaju u posjedu, postaje istodobno stvarno i osobno, što dovodi posjedatelja u veću ovisnost, i od samih njihovih snaga čini jamce njihove vjernosti, prednost koju kao da nisu dobro osjetili stari vladari, koji, nazivajući se samo kraljevima Perzijanaca, Skita, Makedonaca, kao da su sebe smatrali prije zapovjednicima ljudi nego li gospodarima zemlje. Današnji vladari nazivaju sebe spretnije kraljevima Francuske, Španjolske, Engleske itd.; vladajući tako zemljama, oni su sasvim sigurni da će vladati i njihovim stanovnicima.

Čudno je u tom otuđivanju da zajednica, primajući dobra od pojedinaca, ne samo da im ih ne oduzima, već im naprotiv osigurava zakonito posjedovanje, pretvara uzorpaciju u istinsko pravo, a uživanje u vlasništvo. Tada, budući da se posjednike drži čuvarima općeg dobra, budući da njihova prava poštuju svi građani te države i da ih ona brani svim snagama protiv inozemstva, posjednici su takoreći dobili natrag sve što su dali, zahvaljujući povoljnoj predaji zajednici – i još više sâmima sebi, – paradoks koji se lako objašnjava razlikovanjem prava koja na istom zemljištu imaju suveren i vlasnik, kao što ćemo niže vidjeti.

Može se dogoditi da se ljudi počnu ujedinjavati prije negoli išta posjeduju i da, prisvajajući zatim zemljište dovoljno za sve, oni ga zajednički uživaju ili ga dijele između sebe, bilo ravnomjerno, bilo u razmjerima koje utvrdi suveren. Ma kako se to stjecanje obavilo, pravo koje ima svaki pojedinac na svoje vlastito zemljište uvijek je podređeno pravu koje zajednica ima nad svim zemljištima; bez toga ne bi bilo ni društvene stabilnosti ni društvenih veza, niti bi bilo stvarne snage u vršenju suverenosti.

Završit ću ovo poglavlje i ovu knjigu jednom primjedbom koja treba poslužiti kao temelj na kojem bi čitav društveni sustav trebao počivati: umjesto da uništi prirodnu nejednakost, temeljni ugovor, naprotiv zamijenjuje moralnom i zakonskom jednakošću nejednakost koju je priroda mogla stvoriti između ljudi, tako da ljudi, koji bi mogli biti nejednaki po snazi ili inteligenciji, postaju svi jednaki na temeljem ugovora i prava¹.

1 Pod lošim sustavom vladavine, ova jednakost je samo prividna i obmanjujuća, ona služi samo da siromaha održi u njegovoj bijedi, a bogatoga u njegovoj uzurpaciji. Ustvari, zako-

KNJIGA II

I. POGLAVLJE

SUVERENITET JE NEOTUĐIV

Prva i najvažnija posljedica gore utvrđenih načela jest ta da opća volja jedina može upravljati snagama države prema svrsi te ustanove, koja leži u općem dobru; jer, ako je suprotnost pojedinačnih interesa dovela do potrebe stvaranja društava, suglasnost tih istih interesa učinila je to stvaranje mogućim. Društvenu vezu čini ono što je zajedničko u tim raznim interesima; i kada ne bi bilo neke točke u kojoj bi se svi interesi složili, nikakvo društvo ne bi moglo postojati. A društvom treba upravljati baš na temelju ovog zajedničkog interesa.

Držim da je suverenitet, bijući ništa manje negoli vršenje opće volje, ne može se nikada otuđiti, i da suverena, koji je samo jedno kolektivno biće, ne može predstavljati nitko drugi doli on sâm: vlast se može prenijeti, ali ne i volja.

Uistinu, ako nije nemoguće da se jedna pojedinačna volja složi u nekim pitanjima s općom voljom, nemoguće je barem da joj ta suglasnost bude trajna i stalna; jer pojedinačna volja po svojoj prirodi teži privilegijama, dočim opća volja teži jednakosti. Još manje je moguće da bude jamstva

---

ni su uvijek korisni za one koji nešto imaju, a štetni za one koji ništa nemaju: iz čega izlazi da je društveno stanje korisno za ljude samo ukoliko svi ponešto imaju, a nitko ničega previše.

za tu suglasnost čak i kada bi ona uvijek postojala; to ne bi bila posljedica vještine, već slučajnosti. Suveren može uvijek kazati: "Ja sad hoću ono što hoće taj i taj čovjek, ili barem što tvrdi da hoće"; ali ne može kazati: "Ono što taj čovjek bude htio sutra, to ću htjeti i ja", budući da je nemoguće da volja stavlja sebe u okove kad je u pitanju budućnost i budući da ne spada u pojam ni jedne volje prihvaćati išta što bi bilo protivno dobru onoga koji volju izjavljuje. Ako, dakle, narod jednostavno obeća da će se pokoravati, on se tim činom uništava i gubi svoje svojstvo naroda; čim ima gospodara, nema više suverena, a tada političko tijelo prestaje postojati.

To još ne znači da se naredbe nositelja vlasti ne bi mogle držati općom voljom, sve dok suveren, slobodan suprotstaviti im se, to ne učini. U takvom slučaju, opću šutnju treba shvatiti kao pristanak naroda. Ovo će biti potpunije objašnjeno.

II. POGLAVLJE

SUVERENITET JE NEDJELJIV

Iz istog razloga iz koga je suverenitet neotuđiv, on je i nedjeljiv; jer volja je ili opća¹ ili nije opća; ona je ili volja narodnog tijela ili samo jednog dijela njegovog. U prvom slučaju, ta izražena volja je čin suvereniteta i konstituira zakon; u drugom, to je samo pojedinačna volja ili čin izvršnih organa države; u najboljem slučaju to je uredba.

Međutim, naši političari, ne mogavši podijeliti suverenitet u načelu, dijele ga prema predmetu; dijele ga na silu i volju, na zakonodavnu i izvršnu vlast; na pravo oporezivanja, sudstva i objave rata; na unutarnju upravu i ovlasti na pregovore s inozemstvom: i čas te dijelove stapaju, čas ih odvajaju. Oni od suverena čine fantastično biće, sastavljeno od dijelova prikupljenih sa svih strana; to je kao kad bi sastavili čovjeka iz više tijela, od kojih bi jedno imalo oči, drugo ruke, treće noge i ništa više. Tvrdi se da japanski opsjenari, na očigled promatrača, isjeku dijete na komade, pa

¹ Da bi jedna volja bila opća, nije uvijek nužno da bude jednodušna, već da svi glasovi budu izbrojani; svako formalno isključenje uništava općenitost.

bace u zrak sve njegove dijelove jedan za drugim, zatim dočekaju na ruke živo i potpuno čitavo dijete. Takvi su otprilike i trikovi naših političara; pošto su prvo raskomadali društveno tijelo opsjenom dostojnom sajma, oni ponovno skupljaju dijelove, ne znam na koji način.

Ta zabluda potječe otud što se nemaju točni pojmovi o suverenoj vlasti, – čijim se dijelovima drži ono što su samo njezine manifestacije. Tako su, na primjer, shvatili čin objave rata i zaključenje mira kao čin suvereniteta; što ne stoji, budući da ni jedan od ovih činova nije ni u kom pogledu zakon već samo primjena zakona, pojedinačan čin koji utvrđuje konkretan slučaj na koji zakon treba primjeniti, kao što će se vidjeti jasno kada se bude protumačila misao vezana za pojam zakona.

Kada bi se tako isto analizirale i druge podjele, našlo bi se da je po srijedi zabluda svaki put kada se misli da je suverenitet podijeljen; da su prava koja se drže dijelovima tog suvereniteta sva od reda ovom podređena i da pretpostavljaju uvijek najvišu volju čijem izvršenju ona samo služe.

Ne može se dovoljno reći koliko je ta netočnost učinila nejasnim rješenja pisaca političkog prava, kada su ovi htjeli prosuđivati o odgovarajućim pravima kraljeva i naroda na temelju načela koja su bili utvrdili. Svatko može vidjeti, u glavama III i IV prve Grotiusove knjige, kako se taj učeni čovjek i njegov prevoditelj Barbeyrac sapliću, kako se zbunjuju u svojim sofizmima, iz bojazni da ne kažu previše ili nedovoljno u odnosu na svoje nazore, i da ne povrijede interes koje imaju izmiriti. Grotius, pošto se sklonio u Francusku, nezadovoljan svojom domovinom, i željeći se udvoriti Louisu XIII. kome je i posvetio svoju knjigu, ništa ne propušta da narode liši svih njihovih prava i da ova koliko može vještije prenese na kraljeve. To je svakako bilo po ukusu i Barbeyraca, koji je svoj prijevod posvetio engleskom kralju Georgeu I. No, na njegovu nesreću, protjerivanje Jamesa II., koje on zove njegovom 'abdikacijom', natjeralo ga je da bude oprezniji, da se dovija, da vrda, kako bi izbjegao da Williama proglasi uzoratorom. Da su ta dva pisca usvojila prava načela, sve bi teškoće pale i oni bi uvijek ostali dosljedni; ali bi oni na tužan način rekli istinu i dodvoravali bi se samo narodu. A istina ne vodi bogatstvu, i narod ne daje ni veleposlanstva, ni katedre, ni mirovine.

MOŽE LI OPĆA VOLJA GRIJEŠITI

Iz prethodnog proizilazi da je opća volja uvijek u pravu i uvijek usmjerena javnoj korisnosti; ali ne proizilazi i to da su odluke naroda uvijek u istoj mjeri ispravne. Uvijek se želi svoje dobro, ali se ono uvijek ne vidi: nikad narod ne potkupljuje, ali često ga obmanjuju, i samo tada izgleda da on hoće ono što je zlo.

Često ima znatne razlike između volje svih i opće volje: ova posljednja ima u vidu samo opći interes, dočim prva uzima u obzir privatni interes, i nije ništa više nego zbroj pojedinačnih volja; no, oduzmite od tih istih volja one "plus"-ove i "minus"-e, koji se međusobno poništavaju¹, i ostat će opća volja kao zbroj razlika.

Ako građani, kada narod, dovoljno obaviješten, vijeća, ne bi međusobno općili ni na koji način, iz sveukupnog broja malih razlika proistjecala bi uvijek opća volja, i odluka bi svagda bila dobra. No, kad se stvaraju frakcije, posebne grupacije na račun one opće volje, svaka od ovih grupacija postaje opća u odnosu na njezine članove, a pojedinačna u odnosu na državu: može se tada reći da nema više toliko glasača koliko ljudi, već samo toliko koliko ima ovih grupacija. Razlike se svode na manji broj i daju manje opći rezultat. Naposljetku, kada jedna od tih grupa postane toliko velika da nadmaši sve druge, kao rezultat nemate više zbroj malih razlika, već jednu jedinu razliku: tada više nema opće volje, a mišljenje koje prevladava jest pojedinačno mišljenje.

Važno je, dakle, da bi se dobio izražaj opće volje, da nema drugih društvenih grupacija u državi i da svaki građanin izražava samo svoje mišljenje²: takav je bio uzvišen i jedinstven sustav koji je uspostavio veliki

1 "Svaki interes, kaže markiz d'Argenson, ima različita načela. Suglasnost dvaju posebnih interesa postiže se suprotstavljanjem interesu nekog trećeg." Mogao je dodati da se tada suglasnost svih interesa postiže suprotnošću prema svačijem interesu. Da nema različitih interesa, jedva bi se osjetio zajednički interes, koji nikad ne bi naišao na prepreke; sve bi išlo samo od sebe, a politika bi prestala biti umijeće.

2 "Vera cosa è", kaže Machiavelli, "che alcune divisioni nucono alle repubbliche e alcune giovano: quelle nucono che sono dalle sette e da partigiani accopagnatte: qelle giovano che senza sette, senza partigiani si mantengono. Non potendo adunque provedere in fon-

Likurg. Ako ima takvih grupacija, najbolje je što više ih imati i sprječiti njihovu nejednakost, kao što su učinili Solon, Numa, Servije. Te mjere opreza su jedine koje mogu jamčiti da će opća volja uvijek biti prosvijetljena, te na taj način narod nikako neće sâm sebe obnjaviti.

O GRANICAMA SUVERENE VLASTI

Ako je država ili grad samo moralna osoba, čiji se život sastoji u sjedinjenosti njezinih članova, i ako je od svih njezinih briga najvažnija briga o samoodržanju, potrebna joj je jedna sveopća pokretačka snaga, koja će voditi i raspoređivati svaki dio na način najpogodniji za cjelinu. Kao što priroda daje svakom čovjeku neograničenu vlast nad svim njegovim udovima, tako i društveni ugovor daje političkom tijelu neograničenu vlast nad svim njegovim članovima; to je ta ista vlast koja, vođena općom voljom, nosi, kao što sam rekao, naziv suverenost.

No osim ove društvene osobe trebamo razmotriti i privatne osobe koje je sačinjavaju i čiji su život i sloboda po prirodi neovisni od nje. Treba, dakle, dobro razlikovati odgovarajuća prava građana i suverena¹ i dužnosti koje prvi moraju obavljati u svojstvu podanika, od prirodnog prava koje trebaju uživati u svojstvu ljudi.

Svi se slažu u tome da je sve ono što prema društvenom ugovoru pojedinac otuđuje od svoje moći, od svojih dobara i svoje slobode, samo dio od svega onog što je važno po zajednicu; ali treba priznati i to da je suveren jedini mjerodavan odrediti koliki dio.

datore d'una republica che non siano nimizicie in quella, ha da proveder almeno che non vi siano sette." (*Povijest Firenze*, VII.)

["Istina je", kaže Machiavelli, "da neke razlike škode državi, a druge joj koriste: škode joj one koje su praćene sektama i strankama; koriste joj one koje se održavaju bez sektaštva i bez stranaka. Ako se utemeljitelj države ne može se pobrinuti da ne bude neprijateljstava u državi, treba se barem pobrinuti da u njoj ne bude sekta."]

1 Pažljivi čitatelji, ne hitajte, molim vas, ovdje optužiti za za proturječnost. Nisam je mogao izbjeći u izrazima, zbog siromaštva jezika; no pričekajte.

Sve usluge koje građanin može učiniti državi, on joj ih duguje čim to suveren zatraži; međutim, sa svoje strane, suveren ne može opteretiti podanike nikakvim okovima nepotrebnim za zajednicu; on to čak ne može ni zahtijevati, jer se po zakonu razuma, kao i po zakonu prirode, ništa ne može odviti bez uzroka.

Obveze koje nas vezuju za društveno tijelo moramo poštivati jedino iz razloga što su uzajamne; a njihova je priroda takva da ispunjavajući ih, ne može se raditi za drugoga, a da se ne radi i za sebe. Zašto je opća volja uvijek u pravu i zašto uvijek svi žele sreću svakog od njih, ako ne stoga što nema nikog da pod riječi *svatko* ne bi podrazumijevao sebe, tko ne bi mislio na samog sebe glasujući za sve? Ovo dokazuje da ravnopravnost i pojam pravde koji takva jednakost proizvodi potječu od prvenstva koje svatko daje sebi, a svojstveno i od prirode čovjekove; da opća volja, ako doista hoće biti takva, mora biti opća po svome predmetu i po svojoj biti; da treba polaziti od svih i biti primjenjiva na sve; i da ona gubi prirodnu pravednost kada teži nekom posebnom i određenom predmetu, jer tada prosuđujemo o nečemu stranom nam, i nemamo nikakvo ispravno načelo pravednosti koje bi nas vodilo.

Doista, čim se tiče jedne posebne činjenice ili jednog posebnog prava u svezi s pitanjem koje nije uređeno općim i ranijim sporazumom, stvar postaje prijeporna: to je prijepor u kome su zainteresirani pojedinci jedna, a zajednica druga strana, ali ja ne vidim ni zakon kojeg se ovdje treba pridržavati, niti pak suca koji treba presuditi. Bilo bi smiješno kada bismo se u takvom slučaju htjeli pozivati na izričitu odluku opće volje, jer to može biti samo zaključak jedne od strana u prijeporu i, prema tome, za drugu stranu on je samo tuđa volja, pojedinačna volja, u toj prigodi sklona nepravdi i podložna zabludi. Na taj način, isto onako kao što posebna volja ne može predstavljati opću volju, i opća volja sa svoje strane mijenja svoju prirodu kada riješava o pojedinačnom predmetu i ne može se, kao opća, izjasniti ni o kakvom čovjeku, ni o kakvoj pojedinačnoj činjenici. Kada je, na primjer, atenski narod imenovao ili zbacivao svoje vođe, kad je dijelio počasti jednima, a nametao kazne drugima, i kada je mnoštvom pojedinačnih odluka obavljao bez razlike sve funkcije vlade, narod tada nije više imao opće volje u pravom smislu riječi; on nije više djelovao kao suveren,

već kao izvršni organ. To će izgledati protivno sadašnjim shvaćanjima; no treba mi ostaviti vremena da izložim svoja.

Pod ovim treba razumijeti da ono što volju čini općom leži manje u broju glasova nego u zajedničkom interesu koji ih sjedinjuje; jer kada je riječ o stvarno općoj volji, svatko se nužno podčinjava uvjetima koje nameće drugima: divna suglasnost između interesa i pravde, koja zajedničkim odlukama daje obilježje pravednosti; ova posljednja iščezava u raspravi o bilo kojoj pojedinačnoj stvari, jer nedostaje zajednički interes koji sjedinjuje i identificira pravilo koga se drži sudac s pravilom koga se drži stranka.

Ma s koje strane da se vratimo na to načelo, uvijek dolazimo do istog zaključka, a to je – da društveni ugovor stvara među građanima takvu jednakost, da se oni svi imaju iste obveze i da svi trebaju uživati ista prava. Tako, po sâmoj prirodi ovog ugovora, svaki čin suvereniteta, to jest svaki pravi čin opće volje, podjednako obvezuje ili daje podjednaka prava svim građanima; tako da suveren priznaje samo narod uzet u cjelini i ne razlikuje nikog među onima koji ga sačinjavaju. Što je, onda, u biti čin suverenosti? To nije sporazum između pretpostavljenog i podčinjenog, već sporazum između jednog tijela i svakog od njegovih članova: sporazum legitiman, jer mu je temelj društveni ugovor; pravedan, jer je zajednički svima; koristan, jer ne može imati za predmet drugo do opće dobro; stabilan, jer mu je jamac javna sila i vrhovna vlast. Dokle god su podanici podčinjeni samo takvim pogodbama, oni se ne pokoravaju nikom osim svojoj osobnoj volji; a pitati se dokle se prostiru odgovarajuća prava suverena i građana, to je ustvari pitati se do koje se mjere ovi posljednji mogu obvezivati prema sebi sâmima, svaki prema svima i svi prema svakom.

Vidi se iz toga da suverena vlast, ma kako bila neograničena, sveta, nepovrediva, ne nadilazi niti može nadići granice općeg sporazuma, i da svaki čovjek može u punoj mjeri raspolagati onim što mu je od njegovih dobara i njegove slobode ostavljeno tim sporazumom; tako da suveren nikad nema pravo opterećivati jednog podanika više od drugog, jer tada nije više u pitanju opća stvar, i njegova vlast nije više nadležna.

Kad se te razlike prime, jasno je da bi krajnje pogrešno bilo držati da u društvenom ugovoru postoji ma kakvo istinsko samoodricanje od stra-

ne pojedinca, već da je njihov položaj, djelovanjem tog ugovora, postao stvarno zavidniji od onog kakav je ranije bio i da su umjesto otuđivanja oni učinili samo jednu povoljniju razmjenu, dobivajući, umjesto neizvjesnog i nesigurnog života, bolji i sigurniji život, umjesto prirodne neovisnosti – slobodu, umjesto moći da naškode drugima – svoju vlastitu sigurnost i umjesto svoje snage, koju bi drugi mogli svladati, pravo koje društveno je – dinstvo čini nepobjedivim. Čak i njihov život, koji su posvetili državi, ova stalno zaštićuje; i kada taj život izlažu opasnosti u obrani države, čine li što drugo do čina vraćanja onoga što su od nje dobili? Što drugo čine nego što bi češće činili uz više opasnosti u prirodnom stanju kada, bijući neizbježne bitke, brane po cijenu svog života ono što im služi za njihovo održanje? Svi se moraju po potrebi boriti za domovinu, to je točno; ali zato se nitko ne treba nikada boriti za sebe. Zar ne dobivamo i time što se radi onoga što čini našu sigurnost izlažemo izvjesnim opasnostima, kojima bismo se morali izložiti radi svoje vlastite obrane čim bismo tu sigurnost izgubili?

V. POGLAVLJE

O PRAVU NA ŽIVOT I SMRT

Pita se kako pojedinci, nemajući pravo raspolagati vlastitim životom, mogu prenijeti na suverena to isto pravo koje nemaju. Ovo pitanje izgleda teško riješiti samo zato što se pogrešno postavlja. Svaki čovjek ima pravo svoj vlastiti život staviti na kocku da bi ga sačuvao. Da li je tko ikada okrivio za samoubojstvo onoga koji se baca kroz prozor da bi se spasio od požara? Da li je tko ikada pripisao ovaj zločin onome koji se ukrcao znajući da postoji opasnost, pa propao u oluji?

Društveni ugovor ima kao svoj cilj održanje ugovornih strana. Tko hoće cilj, taj hoće i sredstva. A ova su sredstva nerazdvojna od izvjesnih opasnosti, čak i nekih gubitaka. Onaj tko hoće sačuvati svoj život po cijenu drugih, treba ga isto tako dati za njih kada je to potrebno. Međutim, građanin nije više pozvan ocjenjivati opasnost kojoj se izlaže kad to zakon hoće; i kad mu je vladar rekao: "Korisno je za državu da ti umreš", on mora

umrijeti, budući da je samo pod tim uvjetom i živio u sigurnosti do tada, i budući da njegov život nije više samo dobročinstvo prirode, već dar koji mu država daje pod određenim uvjetom.

Smrtna kazna koja se izriče nad zločincima može se promatrati sa skoro iste točke gledišta: da bi izbjegao postati žrtva ubojice, čovjek pristaje umrijeti ako sâm postane ubojica. Ovom pogodbom, daleko od toga da raspolaze svojim vlastitim životom, čovjek misli samo kako će ga sačuvati, i ne treba se pretpostaviti da ijedna od ugovornih strana već tada očekuje da će biti obješena.

Uostalom, svaki zločinac, napadajući na društveno pravo, svojim nedjelima postaje buntovnik i izdajnik domovine; on prestaje biti njezin član kršeći njene zakone, on čak vodi rat protiv nje. Opstanak države onda dolazi u sukob s njegovim opstankom; jedno od njih onda treba nestati; a kada krivca otjeraju u smrt, to je manje kao građanina nego kao neprijatelja. Postupak i suđenje su dokaz i potvrda da je on raskinuo društveni ugovor i da, prema tome, nije više član te državne zajednice. Kako se, međutim, smatra kao takav, barem uslijed svog prebivališta, on se mora iz tog članstva odstraniti progonstvom, kao prekršitelj ugovora, ili smrću, kao javni neprijatelj; jer takav neprijatelj nije moralno lice, već samo čovjek: a to je slučaj kada ratno pravo dopušta da se ubije pobijeđeni.

No, reći će nam se, osuda zločinaca je pojedinačan čin. Tako je: zato ta osuda i nije stvar suverena; to je pravo koje on može prenijeti, a ne i sam ga obavljati. Sve moje misli povezane su, ali ne mogu ih izložiti sve odjednom.

Uostalom, učestalost smrtnih kazni uvijek je znak da su organi državne vlasti slabi ili lijeni. Nema tog nevaljalca koji se ne bi mogao učiniti dobrim za štogod. Pravo tjeranja u smrt, čak i radi primjera, može se primijeniti samo prema onom čiji opstanak znači izvor opasnosti.

Pravo na pomilovanja ili oslobođenje krivca od kazne predviđene zakonom i izrečene od strane suca pripada isključivo onome koji je iznad suca i zakona, to jest suverenu; pa ipak, njegovo pravo u ovom pogledu nije sasvim jasno, a slučajevi kad se treba primijeniti vrlo su rijetki. U državi kojom se dobro upravlja malo je kažnjavanja, ne zato što ima čestih pomilovanja, već zato što ima malo zločinaca: mnogobrojnost zločina osigurava

zločincima nekažnjivost kada država propada. U doba Rimske Republike, ni senat ni konzuli nisu nikad pokušavali davati pomilovanje; čak ga ni narod nije davao, iako bi katkad opozivao svoju vlastitu presudu. Česta pomilovanja nagovještavaju da zločincima uskoro neće više ni biti potrebna, a svatko vidi kuda to vodi. No, osjećam da mi se srce buni i zadržava mi pero: ostavimo da o ovim pitanjima raspravlja pravedan čovjek koji nije nikako griješio, i kome osobno nikad nije bilo potrebno pomilovanje.

VI. POGLAVLJE

O ZAKONU

Društvenim ugovorom podarili smo političkom tijelu opstanak i život; trebamo mu sada zakonodavstvom dati moć kretanja i volju. Jer prvobitni čin, kojim se to tijelo formira i sjedinjuje, ne određuje još ništa što ono treba raditi da bi opstalo.

Ono što je dobro i sukladno s redom stvari je takvo po prirodi stvari i neovisno o ljudskim ugovorima. Svaka pravda dolazi od Boga, on je jedini njezin izvor; no kada bismo umjeli je primiti s te visine, nama ne bi bili potrebni ni vlada ni zakoni. Nedvojbeno je da postoji opća pravda, koja proistječe iz samog razuma; no ta pravda, da bi bismo je usvojili, mora biti uzajamna. Promatrajući stvari s ljudskog motrišta, naći ćemo da su zakoni pravde, u nedostatku prirodne sankcije, neučinkoviti među ljudima; oni samo idu na ruku nevaljalcu i prouzrokuju zlo pravednome kada ih ovaj poštuje u svojim odnosima sa svim ostalim ljudima, a nitko ih ne poštuje u odnosu prema njemu. Potrebni su dakle ugovori i zakoni da bi povezali prava i dužnosti, i da bi pravda ostvarila svoju svrhu. U prirodnom stanju, u kome je sve zajedničko, ja ništa ne dugujem onima kojima ništa nisam obećao; ja priznajem kao tuđe samo ono što mi je nepotrebno. U građanskom stanju društva sva su prava određena zakonom, te slučaj postaje drugačiji.

Ali na koncu konca, što je to zakon? Dokle god se budemo zadovoljavali da toj riječi pridajemo samo metafizički smisao, produžiti ćemo ra-

spravljati, a da se ne razumijemo, pa i kad budemo rekli što je to prirodni zakon, nećemo ni onda bolje znati što je državni zakon.

Rekao sam već da ne može biti opće volje u pogledu pojedinačnog predmeta. Taj pojedinačni predmet, doista, ili je u državi ili van države. Ako je van države, volja koja mu je strana nije opća u odnosu na njega; a ako je u državi, on čini njezin sastavni dio: tada se između cjeline i njezinog dijela stvara jedan odnos koji od njih čini dva zasebna bića, od kojih je jedno onaj dio, a drugo cjelina umanjena za taj isti dio. No, cjelina umanjena za jedan dio nije cjelina; i dok taj odnos postoji nema cjeline već dva nejednaka dijela: iz čega proistječe da ni volja jednog od njih nije opća u odnosu na drugi.

No kada cijeli narod odlučuje o cijelom narodu, on ima u vidu jedino sebe sâmog; i ako se tada stvori odnos, to je odnos između dva aspekta cijelog predmeta, da da nema nikakve podjele cjeline. Tada je materija o kojoj se odlučuje opća, kao i volja koja odlučuje. To je taj čin odluke koji ja nazivam zakonom.

Kada kažem da je predmet zakona uvijek opći, pod tim podrazumijevam da zakon drži podanike kao jednu cjelinu, a radnje uzima apstraktno; nikad ne gleda čovjeka kao pojedinca ni radnju kao pojedinačnu, konkretnu radnju. Tako, na primjer, zakon može utvrditi da će biti privilegija, ali ih ne može davati poimenice nikome; zakon može stvoriti više klasa građana, čak odrediti i osobine koje daju pravo na te klase, ali ne može poimenice ovoga ili onoga uvrstiti u njih; on može ustanoviti monarhijski oblik vladavine i nasljedno pravo na prijestolje, ali ne može izabrati kralja, niti imenovati kraljevsku dinastiju; jednom riječju, ne spada u funkciju zakonodavne vlasti ništa što se odnosi na pojedinačan predmet.

U svezi ove misli, vidi se odmah da ne treba više pitati tko je pozvan donositi zakone, budući da su oni akti opće volje; niti je li vladar iznad zakona, budući da je on član državne zajednice; niti da li zakon može biti nepravedan, budući da nitko nije nepravedan prema sâmome sebi; niti kako možemo biti slobodni i podčinjeni zakonima, budući da su oni samo registri naših volja.

Budući da zakon sjedinjuje općenitost volje s općenitošću predmeta, vidi se još i to da ono što jedan čovjek, pa ma tko to bio, naređuje po svome

nahodjenju nije zakon; čak i ono što suveren naređuje za poseban predmet također nije zakon, već uredba; to nije čin suverenosti, već čin uprave.

Dakle, zovem „Republikom“ svaku državu kojom se upravlja po zakonima, bez obzira na oblik njezine vladavine; jer tek tada vlada općim interes i opća stvar ima jedan realan zanačaj. Svaka legitimna vlada je prema tome po svojoj prirodi republikanska;¹ niže ću objasniti što je to vlada.

Zakoni su u biti samo uvjeti građanskog udruživanja. Narod, podčinjen zakonima, treba biti njihov tvorac; samo oni koji se udružuju imaju pravo određivati uvjete tog društva. No kako da ih odrede? Da li zajedničkim sporazumom, iznenadnim nadahnućem? Da li političko tijelo ima organ kojim bi izražavalo volju? Tko će mu dati potrebnu moć predviđanja da uobliči svoje čine i da ih unaprijed objavljuje? Ili kako će ih objavljivati u trenutku potrebe? Kako bi mogla slijepa gomila, koja često ne zna što hoće, jer rijetko zna što je za nju dobro, sprovesti sama od sebe tako veliko i teško djelo poput zakonodavnog sustava? Sâm po sebi narod uvijek hoće dobro, ali ga sâm ne vidi uvijek. Opća volja uvijek je u pravu, ali prosudba koja ju vodi nije uvijek prosvijetljena. Treba joj pokazati predmete onakve kakvi su, katkad onakve kakvi trebaju izgledati; treba joj pokazati pravi put koji ona traži, osigurati je od napasnih iskušenja pojedinačnih volja, približiti njezinim očima mjesta i vremena, nasuprot privlačnosti sadašnjih i opipljivih koristi staviti opasnost dalekih i skrivenih zala. Pojedinci vide dobro koje odbacuju; narod želi dobro koje ne vidi. Svima je podjednako potrebno vodstvo. Ove prve treba natjerati da svoje volje usklade sa svojim razumom; ovo drugo treba poučiti da zna ono što hoće. Ako se to učini, javno prosvjetljenje dovodi do sjedinjenja razumijevanja i volje u društvenom tijelu; a iz ovog opet skladna suradnja dijelova, te je cjelina podignuta na najvišu moć. Eto odakle se rađa potreba za zakonodavcem.

¹ Pod tim nazivom podrazumijevam ne samo aristokraciju ili demokraciju, već uopće svaku vladu koja se vodi općom voljom, oličenom u zakonu. Da bi bila legitimna, vlada se ne treba stapati sa suverenom, već treba biti njegov izvršitelj: tada je i sama monarhija republika. Ovo ću razjasniti u idućoj knjizi.

VII. POGLAVLJE

O ZAKONODAVCU

Da bi se otkrila najbolja društvena pravila koja odgovaraju narodima, bilo bi potrebno jedno više duhovno biće koje vidi sve ljudske strasti, a ne osjeća ni jednu od njih; koje nema nikakve veze s našom prirodom, a ne ovu poznaje do tančina; čija je sreća neovisna o nama, a koje se ipak hoće pozabaviti našom srećom; koje, najzad, spremajući sebi u toku vjekova udaljenu slavu, može raditi u jednom stoljeću, a uživati u drugom.¹ Bili bi potrebni bogovi da ljudima stvore zakone.

Istu misao, koju je Kaligula primjenjivao u praksi, Platon je primijenio u teoriji pri određivanju pojma građanskog ili kraljevskog čovjeka, koga on pokušava odrediti u svojoj knjizi *O vladavini (Politicus)*. No, ako je točno da su veliki vladari rijetkost, koliko su rijedi veliki zakonodavci? Prvi mora samo slijediti obrazac koji drugi mora postaviti. Zakonodavac je inženjer koji izumljuje stroj, vladar je samo mehaničar koji ga sklapa i stavlja u pogon. “Pri rađanju društava”, kaže Montesquieu, “vođe republika su oni koji stvaraju institucije, a nakon toga institucije oblikuju vladaoce”².

Onaj tko se usuđuje poduzeti postavljanje osnovnih ustanova jednog naroda treba u sebi osjetiti sposobnost da takoreći izmijeni ljudsku prirodu, da preobrazi svakog pojedinca, koji je sâm po sebi savršena i samostalna cjelina, u dio veće cjeline, od koje bi taj pojedinac u neku ruku dobio život i samo svoje biće; da izmijeni čovjekov sastav da bi ga pojačao; da fizičku i samostalnu egzistenciju koju nam je svima udijelila priroda zamijeni moralnom egzistencijom čovjeka kao dijela cjeline. Jednom riječju, treba čovjeku oduzeti njegove vlastite snage da bi mu podario druge koje su mu strane i kojima se on ne može služiti bez tuđe pomoći. Što su potpunije uništene te prirodne snage, to su stečene snage veće i trajnije, i utoliko su nove institucije stabilnije i savršenije; tako da tek kad svaki građanin nije ništa i ne može ništa učiniti bez pomoći svih drugih, i kad je

¹ Narod postaje slavan tek kad njegovo zakonodavstvo počne opadati. Ne zna se koliko je stoljeća Likurgov ustav značio sreću Spartancima, prije nego što se o njima počelo govoriti u ostaloj Grčkoj.

² *Veličina i opadanje Rimljana*, gl. I.

snaga koju je stekla cjelina jednaka ili veća od zbroja prirodnih snaga svih pojedinaca, može se reći da je zakonodavstvo stiglo do najviše moguće točke savršenstva.

Zakonodavac u svakom pogledu zauzima iznimno mjesto u državi. Ako takav treba biti po svom duhu, ništa manje nije takav svojim zvanjem. To se zvanje nipošto ne sastoji ni u obavljanu upravnih dužnosti ni u vršenju suverenosti. To zvanje, koje uspostavlja republiku, ne ulazi u njezin sastav; to je posebna i viša funkcija koja nema ničeg zajedničkog s vladavinom nad ljudima, jer ako onaj tko zapovijeda ljudima ne bi trebao stvarati zakone, onaj tko stvara zakone ne bi trebao zapovijedati ljudima; inače bi ti zakoni bili oruđa njegovih strasti i često bi samo služili za trajno produženje njegove nepravde; njegovi osobni ciljevi neizbježno bi narušili svetost njegova rada.

Kad je svojoj domovini dao zakone, Likurg je odmah abdicirao s prijestolja. Kod skoro svih grčkih gradova—država bio je običaj da svoje uređenje povjere strancima. Suvremene talijanske republike često su slijedile taj običaj; i republika Ženeva je postupila tako i od toga je profitirala.¹ Rim, kada je bio najprosperitetniji, doživio je kako u njegovim njedrima uskrsavaju svi zločini tiranije, te je zbog toga bio doveden na rub propasti, jer je zakonodavnu i suverenu vlast sjedinio u istim rukama.

Međutim, ni sami decemviri nisu nikad sebi prisvojili pravo da i jedan zakon proglase samo temeljem svoje vlasti. “Ništa od svega što vam predlažemo”, govorili su oni narodu, “ne može postati zakon bez vašeg pristanka. Rimljani, budite vi sami tvorci zakona koji vam trebaju donijeti sreću”.

Onaj koji piše zakone nema, dakle, niti može imati nikakvo pravo na donošenje zakona; i sam narod ne može, čak i kad bi to htio, lišiti tog se neprenosivog prava, jer prema temeljnom ugovoru samo opća volja obvezuje pojedince, a ne može biti nikakvog jamstva da je pojedinačna volja u

¹ Oni koji u Calvinu gledaju samo teologa slabo poznaju širinu njegovog genija. Izrada naših mudrih propisa, u kojoj je on imao znatnog udjela, isto mu toliko služi na čast kao i njegova *Institucija* (*Institute*). Ma do kakve revolucije u našoj vjeri dovelo vrijeme, nikad uspomena na tog velikog čovjeka neće prestati biti blagoslovljena kod nas, dokle god se u nama ne ugasi ljubav prema domovini i prema slobodi.

skladu s općom voljom, sve dok se stavi na slobodno glasovanje naroda: to sam već rekao; ali je vrijedno ponoviti to.

Tako u zakonodavnom radu nalazimo ujedno dvije stvari koje izgledaju nepomirljive: poduhvat iznad ljudske moći i, za njegovo izvršenje, vlast koja nije nikakva vlast.

Postoji druga teškoća koja zaslužuje pozornost. Mudraci koji običnom čovjeku pokušavaju govoriti svojim jezikom umjesto njegovim, ne mogu od njega biti shvaćeni. Međutim, ima tisuće pojmova koje nije moguće iskazati narodnim rječnikom. Previše opći pojmovi i vrlo udaljeni predmeti podjednako su izvan njegovog dosega: svaki pojedinac, odobravajući samo onaj sustav vladavine koji godi njegovom posebnom interesu teško uviđa koristi koje bi se nadao izvući iz stalnih lišavanja koja mu nameću dobri zakoni. Da bi jedan mladi narod mogao razumjeti zdrava načela političke teorije i da slijedi temeljna pravila državnštva, posljedica bi morala postati uzrok; društveni duh, koji bi trebao biti rezultat uspostavljanja države, morao bi biti vlada prigodom njezinog sâmog uspostavljanja; i ljudi bi morali prije zakona biti ono što bi trebali postati pomoću njih. I tako, dakle, zakonodavac, budući da nije u stanju uporabiti ni silu ni uvjeravanje, mora pribjeći moći druge vrste, koju će pridobiti bez nasilja i uvjeriti bez uvjeravanja.

Eto što je, u svim dobima, prisiljavalo vođe naroda utjecanju božanskog posredništva i počašćivanju bogova svojom vlastitom mudrošću, kako bi se narodi, podčinjeni državnim kao i prirodnim zakonima, a priznajući istu vlast u izgrađivanju čovjeka kao i države, dragovoljno pokoravali i poslušno podnosili jaram općeg blagostanja.

Ovaj uzvišeni razum, koji se daleko uzdiže iznad dosega prosječnih ljudi, to je onaj razum čije odluke zakonodavac stavlja u usta besmrtnih, kako bi pomoću božanskog autoriteta poveo one koje ne bi mogao pokrenuti ljudskim razumom.¹ Ali nije u moći svakog čovjeka govoriti u ime

¹ “E veramente”, kaže Machiavelli, “mai non fú alcuno ordinatore di leggi straordinare in un popolo, che non ricorresse a Dio, perchè sono molti beni conosciuti da uno prudente, i quali non hanno in se ragioni evidenti da potergli persuadere ad altrui.” (*Discorsi sopra Tite Livio*, lib. I, cap. XI.).

[“I stvarno”, kaže Machiavelli, “nije bilo do sada kakvog tvorca izvanrednih zakona u jednom narodu, koji se ne bi utjecao Bogu, jer dugačije ovi ne bi bili prihvaćeni; jer ima mnogo

bogova, niti da mu se u to povjeruje kad se pojavi kao njihov tumač. Velika duša zakonodavčeva je jedino čudo koje može dokazati njegovu misiju. Svaki čovjek može ispisati kamene ploče, ili kupiti proročište, ili izigravati tajnu vezu s nekim božanstvom, ili izvježbati pticu da mu govori na uho, ili naći druga gruba sredstva nametanja narodu. Onaj koji zna samo to moći će čak slučajno i privući pažnju skupinu bedaka, ali nikad neće utemeljiti državu i njegove ekstravagancije propasti će ubrzo za njim. Prazan bljesak stvara samo prolaznu vezu; jedino mudrost može je učiniti trajnom. Židovski zakon, još na snazi, i zakon Ishmaelovog sina, koji već deset stoljeća vlada nad polovicom zemljine kugle, još i danas nam govore o velikim ljudima koji su ih stvorili; i dok ponos filozofije ili slijepi pristrani duh vidi u njima samo sretne varalice, pravi politički teoretičar s divljenjem gleda na institucije koje su oni uspostavili, onaj veliki i moćni duh koji vlada nad stvarima učinjenim da traju.

Ne treba iz svega ovog zaključiti, poput Warburtona, da politika i religija imaju kod nas zajednički predmet, nego da, u prvim razdobljima država, jedna služi drugoj kao oruđe.

VIII. POGLAVLJE

O NARODU

Kao što arhitekt, prije no što će podići veliku građevinu, promatra i ispituje tlo da bi vidio može li izdržati teret, tako i mudar zakonodavac ne sastavlja prvo zakone, uzete apstraktno, već prethodno ispituje da li je narod, kome ih namjenjuje, u stanju ih podnijeti. Zato je Platon odbio podariti zakone Arkadijcima i Kirencima, jer je znao da su to dva bogata naroda i da ne mogu trpjeti jednakost; zato su se i mogli vidjeti na Kreti dobri zakoni i loši ljudi, jer je Minos nametnuo disciplinu narodu inače punom poroka.

---

dobra koje zna mudrac, a koja u sebi nemaju očite razloge koji bi mogli druge uvjeriti.”
(Govori o Titu Liviju, knj. I, gl. XI.)

Mnogobrojni narodi postigli su veličinu na zemlji, koji nikad nisu mogli podnijeti dobre zakone; čak i oni koji su ih i mogli podnijeti mogli su to samo na vrlo kratko razdoblje svoje duge povijesti. Većina naroda, poput većine ljudi, poslušna je samo u mladosti; kad ostare – narodi postanu nepopravljivi. Kada su jednom običaji utvrđeni i predrasude ukorijenjene, opasan je i uzaludan posao pokušati ih reformirati; narod čak ne može trpiti diranje u njegove nevolje radi njihovog uništenja; on je sličan onim glupavim i malodušnim bolesnicima koji zadržte kada se pojavi liječnik.

Međutim, kao što neke bolesti poremete ljudski mozak, te mu oduzmu sjećanje na prošlost, isto tako i u životu država ima burnih vremena u kojima revolucije proizvedu na narodima ono što izvjesne krize proizvedu na pojedincima; u kojima strah od prošlosti zamjenjuje zaborav, i u kojima država, zapaljena građanskim ratovima, uskrsava takoreći iz svog pepela i povraća snagu mladosti otržući se iz ralja smrti. To je bio slučaj sa Spartom u doba Likurga, s Rimom poslije Tarkvinija, a u naše doba s Nizozemskom i Švicarskom poslije protjerivanja tirana.

No takvi su događaji rijetki; oni su iznimke, čiji se uzrok uvijek nalazi u posebnom uređenju države u pitanju. Štoviše, oni se ne mogu dvaput dogoditi istom narodu: jer se on može oslobađati samo dok je još divlji, ali ne i kada je građanski poriv izgubio svoju snagu. Tada ga neredi mogu uništiti, a da ga revolucije ne budu više u stanju obnoviti; i čim se njegovi okovi raskinu, on se raspada i više ne postoji: ono što mu treba, to je gospodar, a ne osloboditelj. Slobodni narodi, sjetite se ove izreke: “Sloboda se može steći, ali se ne može nikad povratiti.”

Mladost nije djetinjstvo. Postoji i kod naroda, kao i kod ljudi, izvjesno doba mladosti ili, ako se hoće, doba sazrijevanja, koje valja pričekati prije nego bi se narodi podvrgli zakonima; ali prepoznati zrelost naroda nije uvijek laka stvar, i ako se preurani, stvar je promašena. Jedan se narod može disciplinirati čim se rodi. Drugi, naprotiv, ne može ni poslije deset stoljeća. Rusija neće nikad biti stvarno civilizirana, jer je prerano civilizirana. Petar je bio genijalan u oponašanju; ali nije bio pravi genije, onaj koji stvara i gradi sve ni iz čega. Neke od stvari koje je učinio bile su dobre, ali većina ih je bila neumjesna. Vidio je da je njegov narod barbarski, ali nije vidio da još nije zreo za civilizaciju; htio ga je civilizirati onda kada ga je

trebalo samo očvrnuti. Prvo je htio svoje zemljake učiniti Nijemcima i Englezima, kada ih je trebao načiniti Rusima; on je sprječio svoje podanike da ikada postanu ono što bi mogli biti, uvjeravajući ih da su ono što nisu. Tako francuski nastavnik podiže svog učenika da bi ovaj zablistao u doba djetinjstva, a da zatim više nikad ništa ne bude. Rusko carstvo pokušat će podjarmiti Europu, ali će sâmo biti podjarmljeno. Tatari, njegovi podanici ili susjedi, postat će njegovi pa i naši gospodari revolucijom koja izgleda neizbježna. Svi europski kraljevi rade zajednički na ubrzanju njezinog dolaska.

IX. POGLAVLJE

O NARODU (NASTAVAK)

Kao što je i sâma priroda utvrdila granice rastu dobro građenog čovjeka, izvan kojih samo stvara ili divove ili patuljke, tako isto postoje, u svezi najboljeg uređenja države, granice u pogledu njezine moguće veličine, kako ne bi bila ni prevelika za dobro upravljanje, ni premala za samoodržanje. U svakome političkom tijelu postoji jedan *maksimum* snage koju ono ne smije prijeći i koju samo gubi povećavajući se. Svako proširenje društvene veze znači njezino labavljenje; i, općenito govoreći, mala je država srazmjerno jača od velike.

Tisuću razloga potkrepljuje ovu postavku. Prvo, teže se upravlja državom kad su udaljenosti velike, kao što uteg postaje teži na kraju dulje poluge. Uprava stoga postaje sve tegotnija kako rastu udaljenosti: svako trgovište ima prvo svoju upravu, koju narod plaća; svaki kotar ima svoju upravu, koju opet narod plaća; zatim, svaka pokrajina, pa dolaze velika područja, satrapije, potkraljevstva, koje koštaju sve više što više idete, a uvijek na štetu nesretnog naroda; najzad dolazi vrhovna uprava koja sve nadmašuje. Toliki tereti stalno iscrpljuju podanike. Daleko od toga da pomoću ovih raznih stupnjeva dobivaju bolju upravu, oni su u gorem položaju nego kada bi nad sobom imali samo jednu od njih. A za izvanredne slučajeve, međutim, jedva i da ostane kakvih sredstava; pa kada im treba pribjeći, država se uvijek nalazi pred svojom propašću.

To nije sve: ne samo da vlada ima manje snage i hitrine za osiguranje pridržavanja zakona, u sprječavanju neprilika, ispravljanju zloraba i u sprječavanju buntovničkih pokušaja koji mogu nastati na udaljenim mjestima, već i narod ima manje ljubavi za svoje vladare koje nikada ne vidi, za svoju domovinu, koja je u njegovim očima kao čitav svijet, i za sugrađane, koji su za njega većinom stranci. Isti zakoni ne mogu biti pogodni za tolike različite pokrajine, koje imaju različite običaje, koje žive pod suprotnim podnebljima i koje ne mogu podnositi isti oblik vladavine. Različiti zakoni samo unose nered i zabunu kod naroda koji, živeći pod istim vladarima u stalnom međusobnom dodiru, miješaju se, ili sklapaju brakove, i dolazeći pod utjecaj novih običaja nikad ne znaju mogu li svoju očevinu doista zvati svojom. Talenti su skriveni, vrline nepoznate, poroci nekažnjeni u tom mnoštvu ljudi koji su jedni drugima tuđinci i koje sjedište središnje uprave okuplja na jednom istom mjestu. Vođe, pretrpani poslovima, ništa ne vide sâmi; državom upravljaju niži službenici. Konačno, cjelokupna javna briga posvećena je mjerama koje treba poduzimati da se održi opća vlast, od koje se mnogi udaljeni službenici hoće osloboditi ili koju teže sebi podčiniti; ne ostaje više nimalo brige za napredak naroda, jedva ako što ostane za njegovu obranu, u slučaju potrebe; i tako tijelo, previše veliko po svom sastavu, pada i nestaje pod pritiskom svog vlastitog tereta.

S druge strane, država mora sebi pružiti suguran temelj da bi bila stabilna i bila u stanju oduprijeti se potresima koji će je neizbježno snaći i izdržati napore koje će morati učiniti radi svog održanja: jer svi narodi imaju neku vrstu centrifugalne sile kojom neprekidno djeluju jedni protiv drugih i teže se uvećati na račun svojih susjeda, poput Descartesovih vrtloga. Tako slabi dolaze u opasnost da ubrzo budu progutani; i gotovo je ikome nemoguće održati se osim stavljanjem sebe u neku vrstu ravnoteže sa svima, tako da je pritisak sa svih strana praktično jednak.

Vidi se iz ovoga da ima razloga koji govore u prilog proširenja i razloga koji govore u prilog sužavanja države; i svakako nije nimalo mali državnikov dar pogoditi između njih najpogodniji srazmjer za održanje države. Moglo bi se reći da razlog za širenje, bijući samo vanjski i relativan, treba biti podčinjen razlozima za sužavanje, koji su unutarnji i apsolutni. Zdravo i čvrsto uređenje države prva je stvar koju treba tražiti; i bolje je računati

više na snagu koja se rađa iz dobre vlade negoli na sredstva koja pruža veliko teritorijalno prostranstvo.

Moglo bi se dodati da su postojale i tako uređene države da je samim njihovim uređenjem bila srasla potreba za osvajanjima i da su, zbog svog samoodržanja, bile prinuđene bez prestanka se uvećavati. Možda su bile vrlo zadovoljne ovom sretnom nužnošću, koja im je ipak pokazala, s granicom njihove veličine, neizbježni trenutak njihovog pada.

X. POGLAVLJE

NAROD (NASTAVAK)

Političko tijelo se može mjeriti na dva načina, i to: po veličini teritorija i po broju stanovnika; a između te dvije mjere postoji jedan povoljan srazmjer koji čini državu stvarno velikom. Ljudi su ti koji čine državu, a zemlja je ta koja ih hrani: taj srazmjer sastoji se, dakle, u tome da zemlja bude dovoljna da održi svoje stanovnike i da postoji toliko stanovnika koliko ih zemlja može prehraniti. U tom srazmjeru nalazi se *maksimum* snage jednoga danog broja stanovnika; jer ako ima previše zemljišta, njegovu očuvanje je teško, obrada nedovoljna, proizvodnja prekomjerna: u tome je neposredni uzrok obrambenih ratova; ako zemljišta nema dovoljno, država ovisi o svojim susjedima za ono što treba iznad i preko ovoga: to je neposredan uzrok osvajačkih ratova. Svaki onaj narod koji po svome položaju ima birati samo između trgovine i rata slab je sam po sebi; on ovisi o svojim susjedima, on ovisi o događajima; njegov je opstanak uvijek neizvjestan i kratak. On ili osvaja druge i mijenja situaciju, ili biva sâm podjarmljen i ništa više ne znači. On može sačuvati svoju slobodu samo ako je dovoljno mali ili dovoljno veliki.

Ne može se brojevima izraziti jedan stalni srazmjer između veličine teritorija i broja ljudi koji jedan drugome odgovaraju, koliko zbog razlika u svojstvima zemljišta, u stupnju njegove plodnosti, u vrstama njegove proizvodnje, u utjecajima klime, toliko i zbog razlika u temperamentu ljudi koji ih nastanjuju, a od kojih neki troše malo u plodnoj zemlji, a drugi mnogo na neizdašnom tlu. Treba još imati u vidu i veću ili manju plodnost žena,

ono čime zemlja može biti više ili manje povoljna za rast stanovništvo, i utjecaj koji se zakonodavac može nadati da će njegove institucije imati nad njima, tako da on ne smije temeljiti svoj sud na onome što vidi već na onome što predviđa; on se ne bi trebao toliko zadržavati na sadašnjem stanju stanovništva koliko na stanju do koga ono prirodnim putem treba dospjeti. Najzad, ima bezbroj slučajeva u kojima posebni lokalni slučajevi zahtijevaju ili dopuštaju zauzimanje većeg teritorija negoli što izgleda potrebno. Tako će se teritorij u znatnoj mjeri širiti u brdovitom kraju, u kome prirodna proizvodnja, poput šuma ili pašnjaka, zahtijeva manje rada, gdje iskustvo uči da su žene plodnije nego u ravninama, i gdje prostrano zemljište brdskih kosa daje tek malu horizontalnu osnovu, jedinu na koju treba računati za biljnu proizvodnju. S druge strane, pokraj mora, moguće je stisnuti se, čak i među stijenama i skoro besplodnim pješćarama, jer tamo ribolov može u velikoj mjeri nadoknaditi proizvodnju tla, jer ljudi moraju biti bliži jedni drugima da bi odbijali gusare, i jer se, uostalom, pomoću kolonija zemlja može lakše osloboditi suvišnog stanovništva.

Da bi se postavili temelji za izgradnju države jednog naroda, tim uvjetima treba dodati još jedan, koji se ne može zamijeniti nikakvim drugim, ali bez koga su svi drugi uzaludni, a to je da se živi u izobilju i miru; jer doba u kome se postavljaju temelji jedne države isto je poput doba kada se formira bataljun, to je onaj trenutak kad je tijelo najmanje sposobno pružiti otpor i najlakše ga se može uništiti. Bolje bi se pružio otpor u doba potpune dezorganizacije nego u trenutku previranja, kada svatko misli na svoj položaj, a ne na opasnost. Ako u to doba krize naiđe rat, glad, pobuna – i država je neizbježno uništena.

To još ne znači da mnoge vlade nisu bile uspostavljene baš tijekom takvih oluja; no u takvim slučajevima te vlade su same uništavatelji države. Uzoratori uvijek izazivaju ili biraju ova mutna vremena da bi, zahvaljujući općem strahu, proturili razorne zakone koje narod, kad ne bi bio u takvom stanju, nikad ne bi usvojio. Izbor trenutka za utemeljenje države jedno je od najsigurnijih obilježja za razlikovanje djela zakonodavca od djela tiranina.

Pa koji je, onda, narod podesan za zakonodavstvo? To je onaj koji je već vezan kakvim jedinstvom podrijetla, interesa ili ugovora, te još nije

nikako nosio pravi jaram zakona; onaj koji nema ni običaja ni jako ukorijenjenih praznovjerja; onaj koji se ne boji da će biti pritisnut iznenadnom invazijom; onaj koji se, ne ulazeći u raspre svojih susjeda, može sam oduprijeti svakome od njih, ili se poslužiti jednim da bi odbio drugog; onaj u kome svaki član može biti poznat svima drugima i gdje nije potrebno opteretiti čovjeka teretom težim no što ga jedan čovjek može podnijeti; onaj koji može bez drugih naroda i bez koga može svaki drugi narod¹; onaj koji nije ni bogat ni siromašan i koji može sâm sebi biti dovoljan; onaj, najzad koji spaja čvrstinu starog naroda s poslušnošću mladog. Ono što jako otežava zakonodavčevo djelo manje leži u ocjenjivanju toga koje nove ustanove treba utemeljiti nego koje stare treba uništiti; uspjeh je zato tako rijedak što je nemoguće naći prirodnu jednostavnost spojenu s onim što je društvu potrebno. Svi ti uvjeti, istina, teško se nalaze združeni: otud tako malo dobro uređenih država.

U Europi još uvijek postoji jedna zemlja sposobna za zakonodavstvo: to je otok Korzika. Hrabrost i istrajnost s kojom je taj narod umio povratiti i braniti svoju slobodu zasluživale bi da ga kakav mudar čovjek nauči kako da je i sačuva. Imam neki predosjećaj da će jednog dana ovaj mali otok zadiviti Europu.

XI. POGLAVLJE

O RAZNIM SUSTAVIMA ZAKONODAVSTVA

Ako se pitamo u čemu se točno sastoji najviše dobro od svih, koje treba biti svrha svakog sustava zakonodavstva, vidjet će se da se ono svodi na dvije glavne stvari, na *slobodu* i *jednakost*: slobodu, jer svaka posebna

1 Ako od dva susjedna naroda jedan ne bi mogao bez drugoga, bilo bi to vrlo mučno stanje za prvi, a vrlo opasno za drugi. Svaki mudar narod trudit će se u takvom slučaju da onaj drugi narod što brže oslobodi od te ovisnosti. Republika Tlaksala, uglavljena u Meksičko Carstvo, više je voljela biti bez soli, nego da je kupuje od Meksikanaca, ili da je od njih besplatno dobiva. Mudri Tlaksalci prozreli su zamku koja se krila iza te darežljivosti. Oni su sačuvali svoju slobodu; i ta mala država, uglavljena u to veliko carstvo, postala je najzad orude njegove propasti.

ovisnost znači isto toliko snage oduzete državnom tijelu; jednakost, jer sloboda ne može opstati bez nje.

Već sam rekao što je to građanska sloboda: što se tiče jednakosti, pod tom riječi ne treba razumijeti to da su stupnjevi vlasti i bogatstva apsolutno isti identični za svakoga, već da u pogledu vlasti ona treba biti iznad svakog nasilja i vršiti se samo prema službenom položaju i zakonu; a u pogledu bogatstva, da ni jedan građanin ne bude toliko bogat da bi mogao drugoga kupiti, ni toliko siromašan da bi bio prinuđen sebe prodati.¹ što pretpostavlja, na strani velikih, umjerenost u uživanju dobara i u zajmovima, a na strani malih, umjerenost u škrtosti i zavisti.

Kažu za tu jednakost da je zabluda mašte, koja ne može postojati u stvarnosti. No, ako je zloraba neizbježna, da li iz toga slijedi da je ne treba barem regulirati? Baš zato što pritisak događaja uvijek teži uništiti jednakost, snaga zakonodavstva treba uvijek težiti održati je.

Ali ovi opći ciljevi svakog dobrog uređenja trebaju se mijenjati u svakoj zemlji prema odnosima koji nastaju koliko iz lokalnog stanja toliko iz osobina stanovništva; prema tim odnosima treba dati svakome narodu poseban sustav uređenja, koji će biti najbolji, ne možda sâm po sebi, već za državu kojoj je namijenjen. Tako, na primjer, ako je zemljište neizdašno i neplodno ili je teritorij previše malen za stanovnike, narod bi se trebao okrenuti industriji i obrtu, i razmjenjivati proizvode za prehrambenu robu koja mu nedostaje. S druge strane, ako narod živi na bogatim ravnicama i plodnim padinama, ako na dobrome zemljištu nema dovoljno stanovnika, trebao bi obratiti svu svoju pozornost na poljoprivredu, koja uzrokuje da ljudi množe, i trebao bi odbaciti obrte, koji bi samo rezultirali depopulacijom, grupirajući na nekoliko lokaliteta i ono malo stanovništva što ga ima.² Ako država zauzima prostrane i pogodne obale, neka more preplavi lađama, neka se narod bavi trgovinom i pomorstvom. Imat će sjajan i kra-

1 Želite li državi dati snage, približite krajnje točke što više možete; ne trpite ni bogataše ni uboge siromahe. Ova dva stanja, prirodno nerazdvojna, podjednako su kobna za opće dobro; iz jednog proistječu uzročnici tiranije, a iz drugog sâm tirani; oni su ti koji uvijek trguju slobodom zajednice: jedan je kupuje, drugi je prodaje.

2 Poneka grana vanjske trgovine, kaže d'Argenson, pruža samo lažnu korist državi kao cjelini: ona može obogatiti nekoliko pojedinaca, čak i nekoliko trgovišta; no cijeli narod tim ništa ne dobiva, i stanovništvu nije ništa bolje.

tak život. Ako na njezinim obalama, more zapljuskuje samo gotovo nepri-
stupačne stijene, neka narod ostane divlji i ribojed; tako će živjeti mirnije,
možda bolje, svakako sretnije. Jednom riječju, pored načela koja su zajed-
nička svima, svaki narod ima u sebi nešto koji ovima daje posebnu primje-
nu i čini njegovo zakonodavstvo svojstveno njegovim vlastitim. Tako je
nekada glavni predmet pozornosti kod Židova, a još više odnedavna kod
Arapa, bila vjera, kod Atenjana – književnost, u Kartagi i Tiru – trgovina,
na Rodosu – mornarica, Sparti – rat, a u Rimu – vrlina. Pisac djela *Duh
zakona* pokazao je u bezbroj primjera na kakav vješt način zakonodavac
vodi uređenje prema svakom od ovih predmeta.

Uređenje jedne države postaje doista učvršćeno i trajno onda kada
se obdržava ono što je ispravno, tako da su prirodni odnosi uvijek u skladu
po svakoj točki sa zakonima koje donose ljudi, tako da, takoreći, zakoni
samo služe da osiguraju, prate, i ispravljaju ih. Ali ako se zakonodavac pre-
vari u cilju i usvoji načelo koje odstupa od načela koje proistječe iz prirode
stvari; ako on teži ropstvu, a narod slobodi; ako on teži bogatstvu, a narod
zahtijeva da pažnju posveti povećanju stanovništva; ako on hoće mir, a na-
rod ga goni na osvajanja: tada će vidjeti kako zakoni neprimjetno slabe i
uređenje se razara, a država će biti u stalnim potresima dok ne bude razo-
rena ili izmijenjena i dok priroda opet ne nadvlada.

XII. POGLAVLJE

PODJELA ZAKONA

Da se društvena cjelina uredi ili da se stvori što je moguće bolji oblik
javnog poretka, treba uzeti u obzir razne stvari. Prvo, djelovanje cijelog
društvenog tijela sâmog na sebe, to jest odnos cjeline prema cjelini, ili su-
verena prema državi; a taj odnos sastavljen je od odnosa međustupnjeva,
kao što ćemo niže vidjeti.

Zakoni koji uređuju ovaj odnos zovu se politički zakoni, a zovu se
također i temeljni zakoni, ne bez razloga, ako su ti zakoni mudri; jer ako u
svakoj državi ima samo jedan dobar način da se ona uredi, narod koji ga

je pronašao treba ga se i pridržavati; no ako je utvrđeni poredak loš, za-
što bi se zakoni koji onemogućuju ljude da budu dobri držali temeljnima?
Uostalom, ma kako stvari stajale, narod je uvijek vlastan mijenjati svoje
zakone, čak i najbolje; jer ako želi sebi samom naškoditi, tko ima pravo u
tome ga sprječavati?

Drugi po redu je odnos članova društva među sobom ili prema ci-
jelom političkom tijelu; a u tom pogledu treba biti što je moguće manje
odnosa između članova, a što je moguće više između njih i države; tako da
svaki građanin bude u savršenoj neovisnosti od svih ostalih i istodobno u
krajnjoj ovisnosti o državi, što se uvijek postiže istim sredstvima; jer samo
snaga države može osigurati slobodu svojih članova. Iz tog drugog odnosa
proizilaze građanski zakoni.

Može se uzeti u obzir i treća vrsta odnosa između čovjeka i zakona,
a to je odnos između neposluha i kazne; ovaj dovodi do ustanovljenja ka-
znenih zakona, koji u biti nisu toliko posebna vrsta zakona koliko sankcija
svih drugih zakona.

Na ove tri vrste zakona nadovezuje se i četvrta, najvažnija od svih,
koja se ne urezuje ni u mramor ni u broncu, nego u srca građana; koja tvori
pravi ustav države; koja svakog dana dobiva nove snage; koja druge zakone,
kad ovi zastarijevaju ili se gase, oživljava ih ili zamjenjuje, koja održava u
narodu duh njegovog uređenja i neosjetno zamjenjuje moć vlasti snagom
običaja. Ovdje mislim na moralnost, običaje, navike, a iznad svega na jav-
no mnijenje; moć nepoznata našim političkim misliteljima, o kojoj unatoč
tomu ovisi uspjeh svega drugoga. Time se veliki zakonodavac bavi u taj-
nosti, dočim se prividno ograničava na pojedinačne propise, koji su samo
lûkovi svoda, dočim običaji i morali, koji se sporije javljaju, u konačnici
tvore njegov nerazoriv kamen temeljac.

Od tih raznih vrsta zakona, politički zakoni, koji određuju oblik vla-
davine, jedini su relevantni za moj predmet.

KNJIGA III

Prije negoli prijedemo na pojedine različite oblike vlade, pokušajmo utvrditi točan smisao ove riječi koja još nije dovoljno jasno objašnjena.

I. POGLAVLJE

O VLADI UOPĆE

Upozoravam čitatelja da ovo poglavlje zahtijeva pažljivo čitanje, jer ne umijem biti jasan onima koji odbijaju biti pozorni.

Svaka slobodna radnja ima dva uzroka koji je zajednički proizvode; jedan je moralan, tj. volja određuje čin; drugi je fizički, tj. snaga koja ga izvršava. Kada koračam prema jednom predmetu, trebam prvo htjeti ići k njemu, i, na drugom mjestu, noge me trebaju tamo nositi. Ako bogalj hoće trčati, a zdrav čovjek to neće, obojica će stajati na mjestu. Političko tijelo ima iste pokretačke snage: i kod njega razlikujemo snagu i volju; ova posljednja poznata je pod nazivom *zakonodavna vlast*, ona prva pod imenom *izvršna vlast*. Ništa se u njemu ne događa niti se smije dogoditi bez njihovog zajedničkog djelovanja.

Vidjeli smo da zakonodavna vlast pripada narodu i može pripadati samo njemu. S druge strane, lako je uvidjeti na temelju gore utvrđenih načela, da izvršna vlast ne može pripadati cjelini poput zakonodavnog tijela ili suverena, jer se ta vlast sastoji samo u donošenju pojedinačnih akata, koji ne spadaju u područje zakona, pa prema tome ni u nadležnost suverena, čije sve radnje mogu biti samo zakoni.

Javnoj sili je, dakle, potreban vlastiti agens koji bi je sjedinio i stavio u djelovanje prema odredbama opće volje, koji bi poslužio kao sredstvo komunikacije između države i suverena, koji bi kod kolektivne osobe u neku ruku obavljao onu istu ulogu koju kod čovjeka igra jedinstvo duše i tijela. Eto kakav je razlog što u državi postoji vlada, koju se pogrešno brka sa suverenom, čiji je on samo izvršitelj.

Što je, dakle, vlada? Posredničko tijelo stavljeno između podanika i suverena radi njihovog uzajamnog općenja, kome je povjereno izvršenje zakona, kao i održanje kako građanske tako i političke slobode.

Članovi toga tijela zovu se magistrati ili *kraljevi*, to jest vladajući, a čitavo tijelo nosi naziv vladara.¹ I tako su sigurno u pravu oni koji tvrde da čin kojim se narod podčinjava vođama nije nikako ugovor. To je samo jedan nalog, jedna služba u kojoj oni kao puki suvereni dužnosnici u njegovu ime obavljaju vlast koju im je on povjerio, i koju može po svojoj volji ograničiti, izmijeniti ili oduzeti, jer je otuđivanje takvog prava u suprotnosti s prirodom društvenog tijela, i protivno svrsi udruživanja.

Ja, dakle, nazivam vladom, ili vrhovnom upravom, legitimno obavljanje izvršne vlasti, a vladarem ili magistratom čovjeka ili tijelo kome je povjerena ta uprava.

U vladi se, dakle, nalaze posredničke snage čiji odnosi formiraju vezu cjeline s cjelinom, ili suverena s državom. Ovaj posljednji odnos može se pretstaviti kao odnos krajnjih članova jednog stalnog srazmjera, čiji je srednji član vlada. Vlada dobiva od suverena naredbe koje izdaje narodu, a da bi država bila ispravno uravnotežena, mora, kada se sve uračuna, postojati jednakost između proizvođa ili vlasti same vlade i proizvođa ili vlasti građana, koji su s jedne strane suveren, a s druge strane podanici.

Nadalje, ne bi se mogao promijeniti niti jedan od ova tri člana, a da se odmah ne uništi razmjer. Ako suveren hoće vladati, ili magistrat izdavati zakone, ili ako se podanici odbiju pokoravati, nered dolazi na mjesto reda, snaga i volja više ne djeluju zajedno i država se rastura i pada na taj način u despotizam ili anarhiju. Najzad, kao što postoji samo jedan srednji član u svakom razmjeru, tako je moguća samo jedna dobra vlada u državi; no, kao što tisuću događaja mogu promijeniti položaj jednog naroda, tako ne

¹ Tako se u Veneciji Vijeću daje naziv *presvijetlog vladara*, čak i kada dužd nije nazočan.

samo da različite vlade mogu biti dobre za različite narode, nego također i za isti narod u različitim dobima.

Pokušavajući dati neku ideju o različitim odnosima koji mogu postojati između ta dva krajnja člana, uzet ću za primjer brojno stanje naroda kao nešto što se lakše može izraziti.

Pretpostavimo da je država sastavljena od deset tisuća građana. Suveren se može uzeti samo kolektivno i kao tijelo; no svaki pojedinac u svojstvu podanika, uzima se kao individua: tako suveren stoji u odnosu prema podanicima kao deset tisuća prema jedan; što znači da svaki član državne zajednice ima tek deset tisućiti dio suverene vlasti, premda joj je u potpunosti podčinjen. Ako je narod sastavljen od sto tisuća ljudi, položaj podanika se ne mijenja, i svaki podjednako snosi svu težinu zakona, dočim njegov glas, sveden na stotisućiti dio, ima deset puta manji utjecaj na njihovu izradu. Tada, budući da podanik i dalje ostaje kao jedan, relativna vrijednost suverena povećava se u razmjeru s brojem građana. Iz čega slijedi da što je veća država, da je sloboda utoliko manja.

Kad kažem da je razmjer sve veći, pod time podrazumijevam da se udaljava od jednakosti. Na taj način, ukoliko je razmjer veći u geometrijskom smislu, on je manji u uobičajenom smislu riječi. U prvom slučaju, razmjer, razmatrajući prema količini, mjeri se prema kvocijentu, a u drugom slučaju, razmatrajući prema istovjetnosti, on se procjenjuje prema sličnosti.

Ukoliko, međutim, pojedinačne volje manje utječu na opću volju, to jest morali i običaji na zakone, utoliko snaga državnog nasilja mora biti veća. Prema tome, da bi bila dobra, vlada treba biti razmjerno jača ukoliko je narod mnogobrojniji.

S druge strane, budući da uvećanje države pruža nositeljima javne vlasti više iskušenja i prigoda da zlorabe svoju moć, to ukoliko vlada treba imati više snage da zadrži narod pod svojom vlašću, utoliko i suveren treba imati više snage da drži vladu podčinjenu. Ne govorim ovdje o apsolutnoj snazi, već o relativnoj snazi raznih djelova države.

Iz tog dvostrukog odnosa proistječe da stalni razmjer između suverena, vladara i naroda nije neka proizvoljna ideja, već nužna posljedica prirode političkog tijela. A kad je jedan od krajnjih članova, to jest narod kao

podanik, stalan i predstavljen jedinicom, proizilazi i to da svaki put kada dvostruki odnos raste ili pada, jednostavan odnos raste ili pada na sličan način, te je uslijed toga srednji član izmijenjen. To pokazuje da nema jednog jedinog i apsolutnog oblika vlade, nego može biti isto toliko različitih vlada po svojoj prirodi koliko različitih država po veličini.

Kad bi netko htio ovaj sustav ismijati i reći kako ja držim da treba samo izvući drugi korijen iz broja ljudi pa da se nađe taj srednji član i formira vlada, ja bih odgovorio da ovdje uzimam ovaj broj samo radi primjera; da se odnosi o kojima govorim ne mjere samo brojem ljudi, već uopće količinom akcije koja rezultira iz mnoštva uzroka; da uostalom, ako posuđujem na trenutak geometrijske nazive kako bih se kraće izrazio, ipak znam da u moralnim količinama nema geometrijske točnosti.

Vlada je u malome ono što je u velikome političko tijelo, koje je u sebi sadrži. To je jedna moralna osoba, koja je obdarena izvjesnim sposobnostima, aktivna kad se uzme kao suveren, pasivna – kao država, i koju se može raščlaniti na druge slične odnose. Sukladno tomu to uzrokuje nov razmjer, a u ovom je još jedan, stvoren prema odnosu između sudova različitih stupnjeva, dok se ne dođe do srednjeg nedjeljivog člana, to jest do jednog jedinog vladara ili magistrata kojega se u sredini te progresije može pretpostaviti kao jedinstvo između serije rezlomaka i serije brojeva.

Ne zbunjujući se u tome mnoštvu elemenata, zadovoljimo se time što ćemo vladu smatrati novim tijelom u državi, različitim od naroda i suverena, i kao posrednika između jednog i drugog.

Između ta dva tijela postoji ta bitna razlika što država postoji sama po sebi, a postojanje vlade ovisi o suverenu. Tako, vladajuća volja vladara nije ili ne može biti drugo doli opća volja, odnosno zakon; njegova moć samo je opća društvena moć skoncentrirana u njemu: čim on hoće sâm od sebe donijeti kakvu apsolutnu i neovisnu odluku, veza koja spaja ljude u jednu cjelinu počinje popuštati. Ako se, najzad, dogodi da volja vladara kao pojedinaca bude djelotvornija od volje suverena, i da se radi ostvarenja te pojedinačne volje posluži društvenom silom koja je u njegovim rukama tako, da se takoreći dobiju dva suverena, jedan legalan (*de iure*), a drugi faktički (*de facto*), društvena veza bi najednom iščezla, a političko tijelo bi se raspalo.

Da bi, međutim, vladino tijelo egzistiralo, da bi stvarno živjelo i time se razlikovalo od državnog tijela; da bi svi njegovi članovi mogli djelovati složno i ispuniti svrhu radi koje je ono ustanovljeno, mora imati osobitu *osobnost*, svijest koja je zajednička svim njegovim članovima, jednu snagu, jednu vlastitu volju koja će težiti njegovom održanju. Ta posebna egzistencija pretpostavlja skupštine, vijeća, moć raspravljanja i donošenja odluka, prava, titule, povlastice koje pripadaju isključivo vladaru u koje položaj magistrata čine utoliko časnijim ukoliko je on teži. Teškoće leže u tome kako da se u krilu cjeline, uredi ta podređena cjelina, tako da ni na koji način ne mijenja opće uređenje učvršćujući svoje vlastito; da svoju posebnu silu, namijenjenu svom samoodržanju, uvijek razlikuje od društvene sile, namijenjene održanju države; jednom riječju, da uvijek bude spremna žrtvovati vladu narodu, a ne narod vladi.

Uostalom, ma da je umjetno tijelo vlade tvorevina drugog umjetnog tijela i ma da ono na neki način živi samo posuđenim i podređenim životom, to ne smeta da ono može djelovati s više ili manje snage ili brzine, da takoreći uživa više ili manje krepko zdravlje. Najzad, ne udaljujući se neposredno od svrhe radi čijeg je ostvarenja osnovano, ono može od nje odstupati u većoj ili manjoj mjeri, prema načinu njezinog ustanovljenja.

Iz svih ovih razlika javljaju se razni odnosi koje vlada mora imati s državnim tijelom, u skladu sa slučajnim i posebnim odnosima koji tu istu državu mijenjaju. Jer, često i najbolja po sebi vlada postaje najgora, ako se ovi odnosi ne izmijene u skladu s nedostacima političkog tijela kome ona pripada.

II. POGLAVLJE

O NAČELU PO KOME SE RAZLIKUJU RAZNI OBLICI VLADE

Da bi se iznio opći uzrok ovih razlika, moramo ovdje načiniti razliku između vlade i njezinih načela, kao što smo prije između države i suverena. Magistratsko tijelo može biti sastavljeno od većeg ili manjeg broja

članova. Rekli smo da je to relativna vrijedost suverena prema podanicima utoliko veća ukoliko je narod brojniji; a, s očitom sličnošću, možemo to isto kazati i za vladu u odnosu na magistrature.

Međutim, kako je cjelokupna snaga vlade uvijek i snaga države, ona se ne mijenja nikako: iz čega proistječe da ukoliko više tu snagu troši na svoje vlastite članove, utoliko joj manje te snage ostaje radi djelovanja na cijeli narod.

Ukoliko je, dakle, broj magistrata veći, utoliko je vlada slabija. Kako je to načelo temeljno, potrudimo se ga bolje objasniti.

U osobi magistrata možemo razlikovati tri bitno različite volje: prvo, vlastitu volju pojedinca, koja teži isključivo svom osobnom interesu; drugo, opću volju magistrata koja se odnosi isključivo na vladarev interes, koja se može nazvati i voljom cijelog tijela, koja je opća u odnosu na vladu, a posebna u odnosu na državu, čiji je vlada jedan dio; treće, volju naroda ili suverenu volju, koja je opća koliko u odnosu na državu promatranu kao cjelinu, toliko i u odnosu na vladu promatranu kao dio cjeline.

U savršenom zakonodavstvu posebna ili pojedinačna volja mora biti bez ikakvog utjecaja; volja vladinog tijela treba biti vrlo podređena, i prema tome opća volja ili suverena volja treba uvijek prevladavati i biti jedino pravilo za sve ostale.

S druge strane, po prirodnom redu stvari, te razne volje postaju utoliko aktivnije ukoliko se više koncentriraju. Tako je opća volja uvijek najslabija, volja tijela nalazi se na drugom mjestu, a pojedinačna volja na prvome, iznad svih: tako da, u vladi, svaki njezin član prije svega je on sâm, zatim je magistrat, i najzad građanin – postupnost koja je upravo obrnuta onoj koju zahtijeva društveni poredak.

Uzeto tako, ako je čitava vlada u rukama jednog jedinog čovjeka, posebna volja i volja cijelog tijela su potpuno sjedinjene, i posljedično tomu, ova posljednja dopijeva do najvećeg stupnja intenziteta koji može imati. A kako uporaba sile ovisi o stupnju volje i kako se apsolutna sila vlade nikako ne mijenja, slijedi da je vlada jednog jedinog čovjeka najaktivnija od svih.

S druge strane, pretpostavimo da sjedinimo vladu sa zakonodavnom vlašću, i načinimo suverena vladarom i sve građane magistratima: tada volja tijela, stopljena s općom voljom, neće biti aktivnija od nje i ostavit

će pojedinačnu volju u njezinoj punoj snazi. Tako će vlada, uvijek s istom apsolutnom snagom, raspolagati *minimumom* relativne snage ili aktivnosti.

Ovi su odnosi neprijeporni, a druga razmatranja ih potvrđuju. Tako se, na primjer, vidi da je svaki magistrat aktivniji u svome magistratskom tijelu negoli građani u svome političkom tijelu, i da je, prema tome, pojedinačna volja mnogo utjecajnije u vladinim aktima negoli u aktima suverena; jer je svakom magistratu gotovo uvijek povjerena kakva funkcija vlade, dok svaki građanin uzet za sebe nema nikakvu funkciju suvereniteta. Nadalje, što se država više širi, to više raste njezina realna snaga, premda ne u razmjeru s njezinim proširenjem; ali ako država ostaje ista, ma koliko se magistrati namnožili, vlada time ne stječe neku veću stvarnu snagu, jer je ta snaga ustvari državna snaga, čija je veličina uvijek ista. Na taj način, relativna snaga ili aktivnost vlade opada, a apsolutna ili realna snaga ne može pri tome porasti.

Izvjesno je i to da je obavljanje poslova to sporije što je povjereno većem broju ljudi; da se nedovoljno polaže na sreću, ako se previše polaže na mudrost, da se propušta prilika i da se pretjeranim vijećanjem često gubi i korist od vijećanja.

Dokazao sam maloprije da vlada slabi ukoliko se magistrati množe; a dokazao sam prije toga da ukoliko je narod mnogobrojniji, utoliko i represivna snaga države treba biti veća. Iz čega proistječe da odnos magistrata prema vladi mora biti suprotan odnosu podanika prema suverenu; što će reći ukoliko se država uvećava, vlada se mora sužavati, tako da se broj vođa smanjuje u razmjeru s povećanjem naroda.

Uostalom, ja ovdje govorim samo o relativnoj snazi vlade, a ne o njezinoj ispravnosti: jer, naprotiv, ukoliko je broj magistrata veći, utoliko se volja vladinog tijela približava općoj volji; dočim je pod jednim jedinim magistratom ta ista volja tijela, kao što rekoh, samo volja pojedinca. Tako se na jednoj strani gubi ono što se može dobiti na drugoj, a umijeće zakonodavca leži u tome da odredi točku u kojoj se snaga i volja vlade, uvijek u uzajamnom razmjeru, kombiniraju u odnos koji će za državu biti najpovoljniji.

III. POGLAVLJE

PODJELA VLADA

Vidjeli smo u prethodnoj glavi zašto se razne vrste ili oblici vlade razlikuju prema broju članova koji ih čine; ostaje nam otkriti kako je ta podjela načinjena.

U prvom redu, suveren može povjeriti vladu cijelom narodu ili većem dijelu naroda, tako da bude više građana magistrata nego običnih građana pojedinaca. Taj oblik vlade naziva se *demokracija*.

Ili može ograničiti vladu na mali broj, tako da bude više običnih građana nego li magistrata; ovaj oblik nosi naziv *aristokracije*.

Najzad, on može koncentrirati čitavu vladu u rukama jednog jedinog magistrata, od koga će svi ostali dobivati vlast. Ovaj treći oblik je najčešći i zove se *monarhija*.

Treba primijetiti da svi ovi oblici, ili barem prva dva, mogu odstupati naviše ili naniže, i da imaju čak dosta veliku mogućnost odstupanja; jer demokracija može obuhvaćati cijeli narod ili se ograničiti na njegovu polovinu. Aristokracija, sa svoje strane, može biti ograničena od polovine naroda do najnižeg neodređenog broja. Čak se i kraljevstvo može dijeliti u izvjesnoj mjeri. Sparta je po svom ustavu stalno imala dva kralja; a u Rimskom Carstvu moglo se vidjeti i do osam careva istodobno, a da se pritom nije moglo reći da je carstvo bilo podijeljeno. I tako, postoji neka točka u kojoj se svaki oblik vlade prelazi sljedeći oblik; i očito je da, iako postoje samo tri naziva, vlada stvarno može dobiti toliko različitih oblika koliko država ima građana.

Štoviše, budući da se ta ista vlada može u izvjesnom pogledu podijeliti u mnoge dijelove, gdje se u jednim upravlja na jedan način, a drugim na drugi, iz ta tri kombinirana oblika može nastati mnoštvo mješovitih oblika, od kojih se svaki može umnožiti sa svim jednostavnim oblicima.

Oduvijek se mnogo raspravljalo o najboljem obliku vlade, a nije se uzimalo u obzir da je svaka vlada najbolja u nekim slučajevima, a najgora u drugim.

Ako u raznim državama broj magistrata treba biti u obrnutom razmjeru s brojem građana, onda iz toga izlazi da, općenito, demokratska vlada odgovara malim državama, aristokratska srednjim, a monarhija velikim. Ovo se pravilo izvodi neposredno iz danog načela. No kako izračunati mnogobrojne okolnosti koje mogu odvesti do iznimaka?

IV. POGLAVLJE

O DEMOKRACIJI

Onaj tko sastavlja zakon, zna bolje od ikoga drugoga kako ga treba primjenjivati i tumačiti. Izgleda, prema tome, da ne bi moglo biti boljeg ustava od onog u kome je izvršna vlast spojena sa zakonodavnom; ali upravo sama ta činjenica čini vladu u nekim pogledima nedovoljnom, jer se stvari koje treba razdvojiti ne razdvajaju, a vladar i suveren, budući da su jedna te ista osoba, tvore, takoreći, vladu bez vlade.

Nije dobro da stvaratelj zakona bude i njihov izvršitelj, niti da narod kao cjelina odvrati svoju pozornost od općih pitanja i posveti je posebnim predmetima. Ništa nije opasnije od utjecaja privatnih interesa na javne poslove, čak i zloraba zakona od strane vlade manje je zlo od zakonodavčeve korupcije, što je neizbježna posljedica utjecaja pojedinačnih gledišta. Tada, budući da je država izmijenjena u svojoj srži, svaka reforma postaje nemoguća. Narod koji ne bi nikad zlorabio vladu još manje bi zlorabio neovisnost; narod koji bi uvijek dobro vladao ne bi ni imao potrebe za vladom.

Ako se shvati u strogom smislu riječi, prava demokracija nije nikad postojala, niti će ikada postojati. Protivno je prirodnom poretku da veliki broj ljudi vlada nad malim. Ne može se zamisliti da narod ostane sakupljen u jednom tijelu da bi se bavio javnim poslovima, i lako se može uvidjeti da se u tu svrhu ne bi mogli ustanoviti odbori, a da se oblik uprave ne izmjeni.

I doista, mislim da kao načelo mogu postaviti ovo: kad su vladine funkcije podijeljene između više nadležstava, ona nadležstva u kojima vlast obavlja najmanji broj ljudi dobivaju prije ili kasnije najveću vlast, ako ni

zbog čega drugog, a ono zbog lakoće obavljanja poslova, koja ih prirodno do toga dovodi.

Uostalom, koliko ta vlada pretpostavlja stvari koje je teško združiti! Prvo, vrlo malu državu u kojoj bi se narod lako sakupljao i u kojoj bi svaki građanin lako poznao sve ostale; drugo, veliku jednostavnost običaja koja bi otklonila mnoštvo trnovitih poslova i rasprji; zatim veliku mjeru jednakosti u položajima i bogatstvu bez čega ne bi dugo opstala jednakost u pravima i u vlasti; naposljetku, malo ili nimalo raskoši, jer je raskoš ili posljedica bogatstva ili ga čini nužnim; ona odjednom kvari i bogatoga i siromaha, jednoga posjedovanjem bogatstva, drugoga zavišću; ona domovinu prodaje mekuštvu i taštini; ona oduzima državi sve njezine građane da bi ih podčinila jedne drugima, a sve skupa javnom mnijenju.

Eto zašto je jedan slavni pisac postavio vrlinu kao temelj države, jer svi ovi uvjeti ne bi mogli opstati bez vrline; no, zato što nije postavio potrebne razlike, taj sjajni duh često je bio netočan, katkada nejasan i nije vidio da je suverena vlast svuda ista, te da se prema tome i isto načelo mora primijeniti u svakoj dobro uređenoj državi, istina više ili manje prema obliku vlade.

Dodajmo da nema vlade koja bi toliko bila podložna građanskim ratovima i unutaršnjim nemirima kao što je to demokratska ili narodna vlada, jer nema nijedne druge koja tako jako i tako istrajno teži mijenjanju oblika i koja zahtijeva više budnosti i hrabrosti da bi se očuvala u svom obliku. U takvom uređenju građanin mora iznad svega naoružati se snagom i postojanašću, i svakog dana svog života kazati u dnu svog srca ono što je govorio vrli palatin¹ u poljskom Sejmu (Saboru): *Malo periculosam libertatem quam quietum servitium.*²

Da postoji kakav narod bogova, njihova bi vlada bila demokratska. Tako savršena vlada nije za ljude.

1 Poznanjski palatin, otac poljskog kralja, vojvoda od Lorraine.

2 Više volim ugroženu slobodu negoli mirno ropstvo. – Pr. prev.

O ARISTOKRACIJI

Ovdje imamo dvije sasvim različite moralne osobe, a to su vlada i suveren; i prema tome dvije opće volje, jednu u odnosu na sve građane, drugu u odnosu na članove upravnog aparata. Na taj način, iako vlada svoju unutarnju politiku može podešavati kako želi, ona se narodu može obraćati uvijek samo u ime suverena, to jest u ime sâmoga naroda; to ne treba nikad zaboraviti.

U prvim zajednicama se upravljalo aristokratski. Vođe porodica raspravljale se među sobom o javnim poslovima. Mladići su bez okolišanja priznavali autoritet iskustva. Otuda nazivi: *svećenik*, *starješine*, *senat*, *geronti*. Divljaci Sjeverne Amerike i dandanas upravljaju sobom na taj način, i vrlo dobro upravljaju.

No, ukoliko je nejednakost koja proizilazi iz društvenog uređenja potiskivala prirodnu nejednakost, bogatstvo ili moć¹ počeli su se pretpostavljati starosti, i tako je aristokracija postala izborna. Konačno, budući da je s imovinom i moć proširena s oca na djecu, porodice su postajale plemićke, a vlada nasljedna; zato su se mogli vidjeti dvadesetogodišnji senatori.

Postoje, dakle, tri vrste aristokracije: prirodna, izborna, nasljedna. Prva je pogodna samo za necivilizirane narode; treća je najgora od svih vlada. Druga je najbolja; to je aristokracija u pravom smislu riječi.

Pored prednosti koja leži u razlici između dvije vlasti, ona ima i prednost koja dolazi od izbora njezinih članova; jer s pod narodnom vladom svi se građani rađaju kao magistrati; ali ovdje se magistratura svodi na mali broj koji to postaju tek izborom²: to je sredstvo kojim poštenje, prosvjećenost, iskustvo i svi drugi razlozi političkog prvenstva i poštovanja pretpostavljaju sve sâma jamstva za mudru upravu.

1 Jasno je da riječ *optimates*, kod starih, ne znači najbolji, već najmoćniji.

2 Vrlo je važno da se zakonima uredi oblik izbora magistrata, jer, ako se to prepušta volji vladara, tada se na može izbjeći da se ne padne u nasljednu aristokraciju, kao što se to dogodilo s republikama Venecijom i Bernom. Zbog toga je prva od njih već odavno rastočena država, dok se druga održava krajnjom mudrošću svoga senata; to je vrlo časna i vrlo opasna iznimka.

Osim toga, skupštine se lakše održavaju; o poslovima se bolje raspravlja i oni se obavljaju s više reda i brzine; državni ugled u inozemstvu bolje se održava preko uglednih senatora negoli preko nepoznate ili prezrene gomile.

Jednom riječju, najbolje i najprirodnije uređenje je ono u kome mudri upravljaju mnoštvom, ako postoji sigurnost da će njime upravljati u njegovu, a ne u svoju korist. Ne treba nipošto nepotrebno umnožavati organe vlasti, niti s dvadeset tisuća ljudi obavljati ono što stotina odabranih ljudi može još bolje obaviti. Ali treba primijetiti da ovdje interes vladinog tijela počinje javnom vlašću upravljati manje prema općoj volji, i da daljnja neizbježna sklonost od zakona oduzima dio izvršne vlasti.

Ako pak govorim o onome što je pojedinačno poželjno, u aristokraciji ni država ne bi trebala biti tako mala, ni narod tako priprost i ispravan, pa da izvršenje zakona neposredno dolazi iz formuliranja opće volje, kao što je to u dobroj demokraciji. Isto tako ni narod ne bi trebao biti tako velik da se organi vlasti moraju raštrkati kako bi njime upravljalo i bili u stanju svaki u svome okrugu igrati ulogu suverena, postajući tako prvo neovisni, i u konačnici sâmi postali gospodari.

Ali, ako aristokracija zahtijeva nešto manje vrlina negoli narodna vlada, ona zahtijeva i neke druge vrline koje njoj odgovaraju, poput umjerenosti kod bogatih i zadovoljnosti svojim stanjem kod siromaha, jer izgleda da kod nje stroga jednakost ne bi bila na svome mjestu; ona nije bila poštivana čak ni u Sparti.

Uostalom, ako taj oblik i sadrži izvjesnu nejednakost u imovnom stanju, to je svakako zato da bi vođenje javnih poslova uopće bilo povjereno onima koji mu najbolje mogu posvetiti sve svoje vrijeme, a ne, kao što tvrdi Aristotel, da bi se prvenstvo uvijek dalo bogatima. Naprotiv, važno je da suprotan izbor pokaže katkad narodu da među ljudskim zaslugama ima temelja za prvenstvo koje su važnije od bogatstva.¹

1 Rousseau netočno navodi mišljenje Aristotelovo. Vidi u Aristotelovoj *Politici*, knj. III, poglavlje XIV. i knj. IV. i poglavlje X. i XI. – Primjedba francuskog izdavača.

VI. POGLAVLJE

O MONARHIJI

Dosad smo vladara promatrali kao moralnu i kolektivnu osobu, koja je ujedinjena snagom zakona i koja u državi raspolaže izvršnom vlašću. Sad trebamo razmotriti tu vlast sakupljenu u rukama jedne prirodne osobe, stvarnog čovjeka, koji je jedini ovlašten u okviru zakona njome raspolagati. Takvu osobu nazivamo monarhom ili kraljem.

Nasuprot drugim oblicima uprave u kojima jedno kolektivno biće predstavlja pojedinca, ovdje jedan pojedinac predstavlja jedno kolektivno biće; tako da moralna jedinka koju sačinjava vladar predstavlja ujedno i jednu fizičku jedinku u kojoj su prirodno združene sve osobine koje zakon s toliko napora sjedinjuje u prvoj od njih.

Tako i volja naroda, i volja vladara, i javna sila države, i posebna sila vlade, sve se pokreće istom voljom, sve poluge stroja nalaze se u istoj ruci, sve idu istome cilju; nema suprotnih pokreta koji bi se međusobno poništavali i ne može se zamisliti nikakva vrsta uređenja u kome bi se s manje napora moglo postići veće djelovanje. Arhimed, koji sjedi mirno na obali i pokreće bez muke veliki brod, meni oličava umješnog monarha, koji iz svoje radne sobe upravlja svojom prostranom državom, i koji, pokrećući sve to, sâm izgleda nepomičan.

No ako nema vlade s jačom snagom od te, nema ni vlade u kojoj bi volja pojedinca imala više vlasti i više nadjačavala druge volje; sve, doduše, ide ka istome cilju, ali taj cilj nije opća sreća, a i sama snaga državne uprave stalno se okreće na štetu države.

Kraljevi hoće biti apsolutni vladari, a iz daljine im dovikuju kako trebaju biti voljeni od svojih naroda, ako žele to postati. Ovo je pravilo vrlo lijepo, pa čak i vrlo istinito u izvjesnom pogledu. Na žalost, o njega se uvijek oglašuju na dvorovima. Moć koja potječe od ljubavi naroda je svakako najveća; no ona je nesigurna i uvjetna; nikad se vladari njom neće zadovoljiti. I najbolji kraljevi žele da mogu biti i loši ako im se to dopadne, a da pritom ne prestanu biti vladari. Uzalud će se njihov politički savjetnik upinjati ih uvjeravati kako je snaga naroda istodobno i njihova snaga i kako

je u njihovom najvećem interesu da narod bude prosperitetan, brojan, opasan za susjede; oni znaju vrlo dobro da to nije istina. Njihov osobni interes je prvo u tome da narod bude slab i bijedan i da nikad ne bude u mogućnosti oduprijeti im se. Priznajem da, pod pretpostavkom da su podanici uvijek potpuno podčinjeni, vladar ima računa da narod bude moćan, kako bi ga ta moć, koja je njegova, učinila opasnim za njegove susjede; no kako je taj interes drugostupanjski i podređen, i kako su obje pretpostavke nepomirljive, prirodno je da vladari daju prvenstvo onom načelu koje im neposrednije koristi. To je ono što je Samuel snažno isticao Židovima i što je Machiavelli pokazao na jasan način. Praveći se kao da poučava kraljeve, on je dao velike pouke narodima. Machiavellijev *Vladar* je knjiga za republikance.¹

Našli smo, općenito uzeto, da je monarhija podesna samo za velike države; a to ćemo potvrditi kada ju samu ispitamo. Ukoliko veći broj građana sudjeluje u upravljanju državom, utoliko razmjerna vrijednost vladara prema podanicima opada i njihov se odnos približava jednakosti, tako da je u demokraciji omjer ravan jedinici, ili je sasvim izjednačen. Ta ista vrijednost raste ukoliko se vlada brojčano smanjuje, a dopijeva do svog *maksimuma* onda kad je vlada u rukama jedne jedine osobe. Tada postoji previše velika udaljenost između vladara i naroda, i državi nedostaje potrebna povezanost. Da bi se ona stvorila, potrebni su posrednički stupnjevi, potrebni su kneževi, velikaši, plamići da te stupnjeve formiraju. Međutim, ništa od svega toga nije pogodno za malu državu, koju svi ti umetnuti supnjevi upropaštavaju.

Ali, ako je teško dobro upravljati velikom državom, još je puno teže da njom upravlja jedan jedini čovjek; svatko zna što se događa kada kralj supstituira druge za sebe.

¹ Machiavelli je bio pošten čovjek i dobar građanin; no on je bio vezan za Medicijevu dinastiju i bio je prinuđen, s obzirom na porobljenost svoje domovine prikriti ljubav prema slobodi. Sâm izbor njegovog odvratnog junaka dovoljno svjedoči o njegovoj skrivenoj namjeri; a i suprotnost između načela sadržanih u njegovoj knjizi *O vladaru* i u knjigama *Rasprava o Titu Liviju* i *Povijest Firence*, pokazuje da je ovaj duboki političar imao dosad samo površne ili iskvarene čitatelje. Rimski kurija strogo je zabranjivala njegovu knjigu: to se po sebi razumije, jer nju baš najjasnije i opisuje.

Bitna i neizbježna mana, koja će monarhističku vladu uvijek stavljati ispod republikanske, leži u tome što od ove posljednje javno mnijenje podiže na najviša mjesta gotovo uvijek samo prosvjećene i sposobne ljude, koji svoje dužnosti obavljaju časno; dočim u monarhijama oni koji se izdižu najčešće su samo mali smutljivci, podli lupeži i niski spletkaroši, čiji mali talenti, pomoću kojih se na dvorovima dolazi na visoke položaje, služe samo zato da javnosti otkriju njihovu nesposobnost kad na te položaje dođu. Narod se puno manje vara u tom izboru negoli vladar; i čovjek od prave vrijednosti skoro je isto toliko rijedak u kraljevskoj vladi koliko bedak na čelu republikanske vlade. I otuda, kada se nekim sretnim slučajem jedan od tih ljudi rođenih da vladaju dočepa krme državne uprave u nekoj monarhiji skoro upropaštenoj od mnogih „krasnih“ upravljača, svijet je zapanjen njegovim potezima, i njegov dolazak čini epohu za jednu zemlju.

Da bi se monarhističkom državom moglo dobro upravljati, njezino bi stanovništvo i njezino prostranstvo trebalo biti razmjerno sa sposobnostima onoga koji vlada. Lakše je osvajati nego vladati. Kad je poluga dovoljno velika može se jednim prstom uzdrmati svijet; no, da se on drži, potrebna su Herkulesova pleća. Kakogod malena država bila, i vladar je jedva ikada dovoljno velik za nju. Kad je, naprotiv, država previše mala za svoga vladara, što je vrlo rijetko, onda se njom opet loše upravlja, jer vladar, idući stalno za veličinom svojih planova, zaboravlja interese naroda, i isto ga toliko unesrećuje zloporabom svojih prekomjernih talenata koliko i ograničen vladar nedostatkom talenta. Kraljevina bi se, takoreći, trebala proširivati ili sužavati za svaku vladavinu, prema sposobnostima vladara; dočim, naprotiv, talenti senata u republici imaju stalniju mjeru i državi daju mogućnosti da ima stalne granice, a državna uprava ipak bude isto tako dobra.

Najosjetljivi nedostatak monarhističke vlade leži u tome što nema neprekinute sukcesije, koja u drugim dvama oblicima vladavine, osigurava neprekinutu vezu jedinstva. Kad jedan kralj umre, potreban je drugi; izbori ostavljaju opasne intervale i puni su oluja; a ukoliko građani do izvjesnog stupnja ne iskažu nekoristoljubivost i čestitost, što vrlo rijetko ide uz takvu vrstu vlade, spletke i korupcija obiluju. Teško, da onaj kome se država prodala i sâm je za uzvrat ne proda i ne obešteti se, na račun slabih, za novac koji su mu izmamili moćni. Pod takvom upravom s vremenom sve

postaje predmet kupovine i prodaje, i mir koji se tada uživa pod kraljevima gori je od nereda u interregnumima.

Što je učinjeno da se sprječe ta zla? Krune su u izvjesnim porodicama postale nasljedne i uspostavljen je red nasljeđa koji onemogućuje svaku raspru pri smrti kraljeva. To znači da je nedostatak namjesništva zamijenio nedostatak izbora, prividan mir je pretpostavljen mudroj upravi i više se voljelo izložiti opasnosti da vladarom postanu djeca, čudovišta ili slaboumnici, negoli da se spore oko izbora dobrih kraljeva. Nije se uzimalo u obzir da postoje skoro svi izgledi da će se, izlažući se opasnosti koju za sobom povlači ta mogućnost, uvijek dobiti nepovoljan rezultat. Bile su vrlo mudre riječi koje je izgovorio Dionizije mlađi, kad ga je otac prekorio da je učinio sramno djelo: „Jesam li ja dao primjer za to“? – „Ne“, odgovori sin, „ali tvoj otac nije bio kralj“.

Kad se čovjek odgaja da zapovijeda drugima, onda sve doprinosi da on bude lišen osjećaja pravde i razuma. Kažu da se ulaže veliki trud u to da mladi prinčevi nauče vještinu vladanja: ne izgleda da im to odgajanje koristi. Bolje bi bilo da ih prvo poučavaju vještini slušanja. Najveći kraljevi koje proslavlja povijest nisu bili odgojeni za vladanje; to je nauk koji čovjek najmanje poznaje kad je najviše uči i koji stječe bolje kad sluša negoli kad zapovijeda. „*Nam utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus, cogitare quid aut nolueris sub alio principe, aut volueris*“.¹

Posljedica tog nedostatka povezanosti jest nestalnost kraljevsskih vlada, koje, upravljajući se čas po jednom, čas po drugom planu, već prema naravi vladajućeg monarha ili onih koji vladaju umjesto njega, ne može za dulje vrijeme imati stalan cilj ni dosljednu politiku – i ta promjenjivost, koju se ne nalazi u drugim oblicima vlade, gdje je vladar uvijek isti, pro-uzrokuje da se država stalno pomiče s jednog načela na drugo i s jednog projekta na drugi. I zato se, uopće uzevši, primjećuje da, ako na dvoru ima više lukavstva, u senatu ima više mudrosti, i da republike ostvaruju svoje ciljeve prema stalnijim i bolje utvrđenim gledištima; dok svaki prevrat u kraljevskoj vladi izaziva prevrat u državi, budući da je opće pravilo svih

¹ Tacit, *Povijest*, I, XVI. – „Jer najkorisniji i najbrži izbor između dobrih i loših stvari učiniti ćeš ako pomisliš što bi, a što ne bi volio pod tuđim vladarom“.

ministara i skoro svih kraljeva da u svakoj stvari zauzmu stajalište protivno stajalištu svojih prethodnika.

Iz iste nepovezanosti izvodi se još i rješenje jednog sofizma koji je vrlo blizak rojalističkim političkim piscima; a on se ne sastoji samo u usporedbi državne vlade s vladanjem u obitelji i vladara s ocem obitelji – zabluda koja je već pobijena – nego se vladaru darežljivo pridaju još i sve one vrline koje bi trebao posjedovati i pretpostavlja se da je vladar onakav kakav bi trebao biti. Po toj pretpostavci kraljevska vlada je očito poželjnija od svih drugih oblik vlade, jer je neprijeporno najjači oblik, i, da bude najbolji, samo mu još treba da volja vlade bude u suglasnosti s općom voljom.

Ali ako je, prema Platonu, čovjek rođen da bude kralj tako rijetka osoba, koliko li će ga puta priroda i sreća skladnim djelovanjem okruniti? A ako kraljevski odgoj nužno kvari one koji ga dobivaju, čemu se treba nadati od niza ljudi koji su odgajani da vladaju? Doista je to svjesna zabluda kada se izjednačuje monarhistički sustav vlade s vladom dobrog kralja. Da bi se vidjelo što je vlada sama po sebi, treba je promatrati pod ograničenim ili nevaljalim vladarima; jer, ili će se takvi popeti na prijestolje, ili će ih prijestolje učiniti takvima.

Ove teškoće nisu promakle našim piscima; ali ih nisu nimalo zbu-nile. Lijek je, kažu oni, u tome da se narod pokorava bez gundanja; bog daje loše kraljeve u svome gnjevu, i njih treba podnijeti kao nebeske kazne. Nedvojbeno, te su riječi poučne; ali ne znam ne bi bili bolje priličile pro-povjedaonici negoli političkoj knjizi. Što misliti o liječniku koji obećava čuda, a čija se cjelokupna vještina sastoji u tome da bolesnika savjetuje da se strpi? Svatko zna da nam valja podnositi lošu vladu kad je već imamo; pitanje je u tome kako naći dobru.

VII. POGLAVLJE

O MJEŠOVITIM VLADAMA

Možemo slobodno reći da nema jednostavne vlade. Potrebno je da izolirani vladar ima podređene magistrate; potrebno je da jedna narodna vlada ima jednog poglavara. Stoga, u raspodjeli izvršne vlasti, uvijek po-

stoji stupnjevitost od većeg ka manjem broju, s tom razlikom što katkada veliči broj ovisi o manjem, a katkada manji o većem.

Katkad postoji ravnomjerna podjela, bilo da su sastavni dijelovi u uzajamnoj ovisnosti, kao u vladi Engleske, bilo da je vlast svakog dijela ne-ovisna, ali manjkava, kao u Poljskoj. Ovaj posljednji oblik je loš, jer nema jedinstva u vladi, a državi nedostaje povezanost.

Koja je vlada bolja: jednostavna ili mješovita? O ovom pitanju su puno raspravljali politički pisci; na njega valja odgovoriti isto onako kao što sam to učinio u pogledu svakog oblika vlade.

Jednostavna vlada najbolja je već samim tim što je jednostavna. No kada izvršna vlast nije u dovoljnoj mjeri ovisna o zakonodavnoj, to jest kada je vladar tiješnje povezan sa suverenom negoli narod s vladarom, taj nedostatak razmjera treba nadoknaditi podjelom vlade; jer tada svi njezini dijelovi nemaju manje vlasti nad podanicima negoli prije, a njihova podje-la čini ih sve zajedno slabijim spram suverena.

Isti se nedostatak uklanja i uspostavljanjem magistrata-posredinka, koji, ostavljajući vladu u njezinoj cjelini, služe jedino tome da obje sile drže u ravnoteži i sačuvaju njihova odnosna prava. Tada vlada nije mješo-vita, nego umjerena.

Može se sličnim sredstvima spriječiti i suprotni nedostatak, i kad je vlada previše mlitava, mogu se uspostaviti sudišta koja bi je koncentrirala: to se sprovodi u svim demokracijama. U prvom slučaju, dijeli se vlada da bi se oslabila, a u drugome, da bi se ojačala; jer *maksimum* snage i slabosti podjednako se sreću kod jednostavnih vlada, dočim mješoviti oblici pru-žaju osrednju snagu.

VIII. POGLAVLJE

SVAKI OBLIK VLADAVINE NIJE POGODAN ZA SVAKU ZEMLJU

Sloboda nije plod svih podneblja, ona zato i nije u dometu svih naro-da. Što se više razmišlja o ovom načelu kojeg je postavio Montesquieu, to

se više uviđa njegova točnost; što se više osporava, to se više prigoda pruža potvrditi ga novim dokazima.

U svim vladama svijeta društvena osoba troši, a ništa ne proizvodi. Otuda joj dolazi ono što troši? Od rada njezinih sastavnih članova.

Ono što mu je potrebno, to društveno tijelo crpi iz onog što je pojedincima suvišno. Iz toga proistječe da građansko društvo može opstati samo utoliko ukoliko rad ljudi pruža višak preko njihovih potreba.

Međutim, taj višak nije podjednak u svim zemljama svijeta. U nekim je znatan, u nekim osrednji, u nekim ništavan, u nekim ga nema. Taj razmjer ovisi o plodnosti zemlje, o vrsti rada koji zahtijeva njezino tlo, od prirode njezinih proizvoda, od snage njezinih stanovnika, od veće ili manje potrošnje koja im je potrebna i od više drugih sličnih čimbenika iz kojih je sastavljena.

S druge strane, sve vlade nisu iste prirode; ima ih koje proždiru više, ima ih koje proždiru manje; a razlike se temelje na tom načelu, da što su javne dažbine udaljenije od svoga izvora, to one tegotnije postaju. Ovaj teret ne treba mjeriti količinom oporezivanja, već putem koji porezi trebaju prijeći da bi se vratili u ruke iz kojih su izašli. Kada je ovaj opticaj brz i dobro uređen, ne igra ulogu da li se plaća malo ili mnogo, narod je uvijek bogat, i financijski govoreći, sve je dobro. Naprotiv, ma kako malo da narod daje, ako mu se to malo nikako ne vraća, dajući stalno on se ubrzo iscrpljuje: država nikad nije bogata, a narod je uvijek ubog.

Iz tog proistječe da ukoliko se udaljenost od naroda do vlade povećava, utoliko nameti postaju teži; tako je u demokraciji narod najmanje opterećen; u aristokraciji više, a u monarhiji podnosi najveći teret. Monarhija odgovara, dakle, samo bogatim narodima, aristokracija državama osrednjim po bogatstvu i veličini, i demokracija malim i siromašnim državama.

U stvari, što se više o tome promišlja, sve se više nalazi razlike u tome između slobodnih država i monarhija. U prvima sve se iskorištava na opće dobro; u drugima, društvena sredstva pojedinaca stoje u odnosu uzajamnosti i jedna se povećavaju slabljenjem drugih; najzad, despotizam, umjesto da upravlja pojedincima da bi ih usrećio, stvara od njih bijednike da bi mogao njima upravljati.

Eto, dakle, u svakoj zemlji ima prirodnih uzroka prema kojima se može propisivati oblik vlade koji donosi snaga podneblja, i prema kojima se čak može reći i kakvu vrstu stanovništva ta zemlja mora imati.

Nezahvalna i neplodna mjesta, u kojima proizvodi ne isplaćuju rad, trebaju ostati neobrađena i pusta, ili samo naseljena divljacima; mjesta u kojima ljudski rod pruža samo ono što je najnužnije trebaju biti naseljena barbarskim narodima; svako političko tijelo tu je nemoguće; mjesta u kojima je višak proizvoda nad radom osrednji odgovaraju slobodnim narodima; ona u kojima je zemljište obilno i plodno i pruža mnogo proizvoda uz malo rada zahtijevaju monarhističku vladu, da bi vladareva raskoš potrošila suvišan višak podanika; jer je bolje da taj višak troši vlada nego da ga rasipaju pojedinci. Ima i iznimaka, znam; ali baš te inimke potvrđuju pravilo time što jednog dana ipak izazivaju revolucije koje vraćaju stvari u prirodni poredak.

Trebamo uvijek razlikovati opće zakone od posebnih uzroka koji im mogu promijeniti učinke. I kada bi cijeli jug bio preplavljen republikama, a cijeli sjever despotskim državama, ostalo bi ipak točno to da, prema djelovanju podneblja, despotizam odgovara toplim krajevima, barbarstvo hladnim, a dobro uređeno političko tijelo srednjim predjelima. Uviđam još, kad bismo se u načelu i složili, da bi mogli biti prijepori glede njegove primjene i da se može reći da ima hladnih zemalja koje su vrlo plodne i južnih koje su vrlo neplodne. Ali ovo predstavlja teškoću samo onima koji ne ispituju stvar sa svih njezinih strana. Treba, kao što sam već rekao, voditi računa o radu, snazi, potrošnji itd.

Pretpostavimo da od dva jednaka zemljišta jedno donosi pet jedinica vrijednosti, a drugo deset. Ako stanovnici s prvog troše četiri jedinice, a oni s drugoga devet, višak prvog proizvoda biti će jedna petina, a višak drugoga jedna desetina. Budući da je, dakle, odnos tih viškova obrnut od odnosa proizvoda, zemljište koje bude proizvelo samo pet jedinica dat će višak dvaput veći no zemljište koje bude proizvelo deset.

Međutim, nije u pitanju dvostruki proizvod, i ne vjerujem da bi se itko usudio plodnost hladnih zemalja izjednačavati s plodnošću toplih zemalja. Pa ipak pretpostavimo tu jednakost; stavimo, ako hoćete, na vagu Englesku sa Sicilijom, i Poljsku s Egiptom: južnije, imamo Afriku i Indiju,

a sjevernije nemamo više ništa. Da bismo dobili istovjetnu količinu proizvoda, koliko se različitog rada mora uložiti u obradu! Na Siciliji treba samo zagrepsti zemlju; u Engleskoj, međutim, koliko samo truda ljudi moraju uložiti u obradu zemlje! Tamo, dakle, gdje treba više ruku pa da se dobije isti prinos, višak mora nužno biti manji.

Uzmite, osim toga, u obzir da isti broj ljudi mnogo manje troši u toplim predjelima. Tamo podneblje zahtijeva umjerenost da bi se čovjek dobro osjećao: Europejci koji tamo hoće živjeti kao kod svoje kuće svi redom stradavaju od griže i probavnih smetnji. "Mi smo", kaže Chardin, "mesojedi i pravi vuci, u usporedbi s Azijatima. Neki drže da umjerenost u jelu kod Perzijanaca dolazi od nedovoljne obrade njihove zemlje, a ja, naprotiv, vjerujem da njihova zemlja manje obiluje u predmetima prehrane jer stanovnici trebaju manje. „Kada bi njihova umjerenost u jelu“, nastavlja on, „bila posljedica siromaštva zemlje, samo bi siromasi malo jeli, dočim je to, međutim, slučaj uopće sa svima. Opet, manje ili više bi se jelo u različitim pokrajinama, prema plodnosti zemlje, ali bi se ista umjerenost nalazila diljem kraljevine. Oni su vrlo ponosni na svoj način života i ističu da treba samo pogledati boju njihove kože pa uvidjeti koliko je taj način izvrsniji od načina života krišćana. Doista, boja Perzijanaca je ujednačena, koža im je lijepa, tanka i glatka; dočim je boja kože Armenaca, njihovih podanika koji žive po europskom uzoru, gruba i pjegava, a tijela ovih debela i troma”.

Što se ide bliže ekvatoru, sve više narodi žive od malo hrane. Oni skoro i ne jedu meso; riža, kukuruz, proso, brašno od manioke, to je njihova obična hrana. Ima u Indiji mnogo milijuna ljudi čija prehrana ne stoji ni pet lipa dnevno. Čak i u Europi vidimo osjetne razlike u pogledu prohtjeva između sjevernjačkih naroda i južnjačkih naroda. Španjolac će živjeti osam dana od ručka jednog Nijemca. U zemljama gdje su ljudi proždrljiviji, raskoš zahvaća i predmete potrošnje; u Engleskoj se iskazuje na stolu pretrpanom mesom; u Italiji vas časte šećerom i cvijećem.

I raskoš u odijevanju pokazuje slične razlike. U podnebljima gdje su smjenjivanja godišnjih doba brza i nagla, odjela su bolja i jednostavnija; u predjelima gdje se svijet odijeva samo radi vanjskog izgleda, traži se više sjaja nego koristi; tu su i sâma odjela raskoš. U Napulju vidjeti ćete svakog dana kako se na Pausilippeumu šeću ljudi s pozlaćenim gornjim odjevnim

predmetima i ničemu drugome. Isti je slučaj sa zgradama: polaže se samo na veličanstven izgled, jer se ne treba bojati da će ih klima oštetiti. U Parizu, u Londonu, čovjek želi stanovati u toplom i udobnom stanu, u Madridu ima divnih salona, ali nema prozora koji bi se zatvarali, i ljudi spavaju u pukim rupama.

U toplim zemljama hrana puno jača i sočnija; to je treća razlika koja mora utjecati na drugu. Zašto se u Italiji jede toliko povrća? Zato što je tamo povrće dobro, hranjivo i izvrsnog okusa. U Francuskoj, gdje se povrće zalijeva samo vodom, ono uopće nije hranjivo i za stolom se skoro ništa i ne cijeni; Ono, međutim, zauzima isto toliko zemlje i njegovo uzgajanje zahtijeva barem isto toliko truda. Iskustvom je utvrđeno da žita Barbarije, slabija u drugom smislu od francuskih žita, daju mnogo više brašna, a da opet francuska žita daju veći prinos nego žita sjevernih zemalja. Iz toga se može zaključiti da slična stupnjevost postoji kao po pravilu idući s ekvatora ka polu. Zar nije, dakle, očita šteta kada se pri jednakom proizvodu ima manja količina hranjivosti?

Svima ovim razmatranjima mogu dodati još jedno koje iz njih proizilazi i koje ih potvrđuje: toplim predjelima potrebno je manje stanovnika nego hladnim, a mogli bi ih prehraniti više, što stvara dvostruki višak, uvijek u korist despotizma. Ukoliko je isti broj ljudi nastanjen na većoj površini, utoliko teže dolazi do pobuna, jer se ljudi ne mogu sakupljati ni brzo ni tajno, jer je vladi uvijek lako otkriti planove i presjeći veze. Ukoliko je, međutim, jedan mnogobrojni narod zbijeniji, utoliko manje vlada može uzorpirati prava koja pripadaju suverenu: narodne vođe vijećaju u svojim sobama isto toliko sigurno kao vladar u svome vijeću, i gomila se isto tako brzo sakuplja po trgovima kao i vladareve postrojbe u njihovim vojarnama. Prednost tiranske vlade leži, dakle, u djelovanju na velikim razdaljinama. Uz pomoću točaka oslonca koje sebi stvara, ona povećava svoju snagu na daljinu kao što to biva sa snagom poluga.¹ Snaga naroda naprotiv djeluje

¹ Ovo ne proturječi onome što sam ranije rekao o nezgodama velikih država; jer tamo je bilo riječi o vlasti koju ima vlada nad svojim vlastitim organima, a ovdje se odnosu na njezinu snagu prema podanicima. Njezini raštrkani organi služe joj kao točka oslonca da iz daljine djeluje na narod, ali ona nema nikakvog oslonca da neposredno djeluje na sâme svoje organe. Na taj način, u jednom slučaju duljina poluge čini njezinu slabost, a u drugom – snagu.

samo u koncentriranom obliku: ona se isparava i gubi kada se širi, poput djelovanja baruta rasutog po zemlji, koji se može zapaliti samo zrno po zrno. Tako su najmanje naseljene zemlje najpogodnije za tiraniju; divlje zvijeri vladaju samo po pustinjama.

IX. POGLAVLJE

O ZNACIMA DOBRE VLADE

Kada se, dakle, uopće pita koja je najbolja vlada, postavlja se nerješivo pitanje, jer je neodređeno; ili, drugačije rečeno, ono ima isto toliko dobrih rješenja koliko ima mogućih kombinacija u apsolutnim i relativnim položajima naroda.

Ali kad se upita, po kome znaku se može poznati da jedan određeni narod ima dobru ili lošu vladu, to je već druga stvar i pitanje se doista može riješiti.

Međutim, ono se uopće ne rješava, jer ga svatko hoće riješiti na svoj način. Podanici hvale javni mir, građani slobodu pojedinaca; jedan pretpostavlja sigurnost imovine, drugi sigurnost osobe; jedan drži da je najbolja vlada ona koja je najstroža; drugi tvrdi da je najbolja ona koja je najblaža; ovaj hoće da se kazne zločini, a onaj da se pravodobno sprječe; jedan nalazi da je lijepo kada susjedi od nas zaziru, a drugi više voli da susjedi za nas ne znaju; jedan je zadovoljan kad novac obilno optječe, a drugi zahtijeva da narod ima kruha. Kada bismo i bili suglasni u ovim i sličnim pitanjima, bismo li štogod više znali? Budući da se moralne osobine ne mogu točno mjeriti čak i ako bismo se složili u jedinici mjere, kako da se složimo s obzirom na same količine?

Što se mene tiče, ja se uvijek čudim što ljudi ne uviđaju tako jednostavan znak ili što ne pokazuju dobru volju da ga usvoje. Koja je svrha političkog udruživanja? Održanje i blagostanje samih članova tog društva. A koji je najsigurniji znak da se oni održavaju i da napreduju? To je broj stanovnika. Nemojte, dakle, tražiti na drugoj strani taj tako osporavani znak. Pod pretpostavkom da je sve ostalo isto, neprijeporno je najbolja

ona vlada pod kojom se građani rađaju i umnožavaju bez uporabe ikakvih stranih sredstava, bez prirođenja, bez kolonija. A najgora je ona vlada pod kojom narod opada i izumire. Vi što računate, na vama je sada red: brojite, mjerite, uspoređujte.¹

X. POGLAVLJE

O ZLOPORABI VLADE I NJEZINOJ SKLONOSTI IZOPAČENJU

Kao što se volja pojedinca neprestano suprotstavlja općoj volji, tako se i vlada stalno opire suverenitetu. Ukoliko je taj otpor veći, utoliko se više državno uređenje kvari; i budući da ovdje nema druge kolektivne volje koja bi se suprotstavila vladarevoj volji i služila joj kao protuteža, prije ili poslije mora se dogoditi da vladar napokon ovlada suverenom i prekrši društveni ugovor. Tu leži urođeni i neizbježni nedostatak koji ga, još od ro-

¹ Po istom načelu treba suditi i o vjekovima koji imaju prvenstvo za napredak ljudskog roda. Previše se iskazalo divljenja prema onim vjekovima u kojima su cvjetale književnost i umjetnost, a nije se ulazilo u tajni predmet njihove kulture i gubilo se iz vida njihovo kobno djelovanje. "*Idque apud imperitos humanitas vocabatur, quum pars servitutis esset*". Zar nećemo nikada vidjeti u knjigama grubi interes koji goni pisce govoriti? Ne, ma što oni o tome rekli, kada unatoč tom sjaju jedan narod opada, nije točno da sve ide dobro, i nije dovoljno da neki pjesnik ima sto tisuća funti prihoda, pa da njegov vijek bude najbolji od svih. Treba manje gledati na prividnu tišinu i na spokojstvo vlastodržaca nego na blagostanje čitavih naroda, a osobito najbrojnijih država. Grad opustoši po nekoliko kantona, ali rijetko prouzrokuje glad. Meteži, građanski ratovi jako užasavaju vlastodršce; ali oni ne predstavljaju prave nesreće za narode, koji čak mogu i predahnuti, dok se otimaju tko će ih tiranizirati. A samo iz stalnih uvjeta njihovog života niče njihovo stvarno blagostanje ili njihova propast; kad je zdrobljeno sve pod jarmom, tada sve propada: tada ih vlastodršci uništavaju po svojoj volji, "*ubi solitudinem faciunt pacem appellant*". Kada su raspre velikaša uznemiravale kraljevinu Francusku i kada je pariški koadjutor nosio na sudu kamu u džepu, to ipak francuskom narodu nije smetalo da živi sretan i mnogobrojan u poštenoj i slobodnoj udobnosti. Nekada je Grčka cvjetala u jeku najokrutnijih ratova; krv je tekla potocima, a cijela je zemlja bila prekrivena stanovnicima. Izgledalo je, kaže Machiavelli, da usred ubojstava, progona, građanskih ratova naša republika postaje moćnija; vrlina njezinih građana, njihovi običaji, njihova neovisnost, više su je mogli ojačati negoli sve nesloge oslabiti. Malo potresa daje podstreka dušama, i ono što ljudski rod doista unapreduje, to je manje mir negoli sloboda.

denja političkog tijela, teži bez predaha uništiti, isto kao što starost i smrt napokon uništavaju čovjekovo tijelo.

Postoje dva opća puta koja vode izopačavanju vlade: kad se vlada sužava, ili kad se država raspada.

Vlada se sužava kad prelazi s velikog broja na mali, to jest od demokracije na aristokraciju, i od aristokracije na kraljevstvo. To je njezina prirodna težnja.¹ Kad bi se vraćala s malog broja na veliki, moglo bi se reći da slabi; ali taj obrnuti razvoj je nemoguć.

Doista, vlada mijenja oblik samo onda kada njezin istrošeni mehanizam previše oslabi da bi taj oblik mogla sačuvati. Kad bi, međutim, još i

¹ Lagano stvaranje i napredak Mletačke Republike u njezinim lagunama pružaju značajan primjer ovog prijelaza; i vrlo je čudno da se, poslije više od tisuću i dvjesto godina, Mlečani, kako izgleda, nalaze još na drugom stupnju, koji je započeo sa *Serrar di consiglio* 1198. godine. Što se tiče starih vojvoda za koje im s predbacuje, ma što rekao *Squittinio della liberta veneta*,⁴ dokazano je da oni nikad nisu bili njihovi vladari.

Neće se propustiti, a da mi se ne predbaci Rimska Republika, koja je imala, reći će se, sasvim suprotan razvitak, prelazeći s monarhije na aristokraciju, i s aristokracije na demokraciju. Daleko sam od toga da tako mislim.

Prva Romulova ustanova bila je mješovita vlada, koja je ubrzo degenerirala u despotizam. Iz posebnih uzroka, država je propala prije vremena, kao što se dogodi da novorođenče umre prije nego što odraste. Progonstvo Tarkvinija bilo je pravo doba rađanja republike. No ona nije dobila u početku jedan postojan oblik, budući da je samo ukidanjem patricijata bila obavljena tek polovina posla. Jer, budući da je nasljedna aristokracija, najgora od svih legitimnih vlada, ostala u sukobu s demokracijom, oblik vlade, uvijek neizvjestan i kolebljiv, je bio utvrđen, kao što je Machiavelli dokazao, tek pri uvođenju tribuna; tek tada se stvorila prava vlada i prava demokracija. Doista, narod je tada bio ne samo suveren, već i magistrat i sudac: senat je bio samo podređena ustanova, da ublažava i usmjerava vladu, a i sâmi konzuli, iako su bili patriciji, iako prvi magistrati, iako neograničeni zapovjednici u ratu, bili su u Rimu samo predstavnici naroda.

Otada se opaža kako i vlada ide za svojom prirodnom težnjom i počinje naginjati aristokraciji. Budući da se patricijat počeo rušiti kao sam od sebe, aristokracija više nije bila identificirana s patricijatom, kao što je to slučaj u Mlecima ili Đenovi, već je bila oličena u senatu, sastavljenom od plemića i plebejaca, pa čak i u tribunatu, kada su tribuni počeli nasilno preuzimati aktivnu vlast, jer riječi nikako ne mijenjaju stvari; i kad narod ima vlastodržce koji vladaju umjesto njega, ma kakvo ime ovi imali, to je uvijek aristokracija. Iz zloporabe aristokracije nikli su građanski ratovi i triumvirat. Sula, Julije Cezar, August postadoše ustvari pravi monarsi: i napokon, pod Tiberijevim despotizmom, država se raspala. Rimska povijest, dakle, ne opovrgava moje načelo: ona ga potvrđuje.

⁴ "Ogled o mletačkoj slobodi". – To je naslov jednog djela nepoznatog pisca, objavljenog 1612. godine, radi dokazivanja tobožnjeg prava careva na Mletačku Republiku.

dalje slabila proširujući se, njezina bi snaga postala sasvim ništavna i njezino bi trajanje bilo još kraće. Treba, dakle, naviti i zategnuti mehanizam, ukoliko popušta; inače će država koju on održava propasti.

Slučaj raspadanja države se može dogoditi na dva načina.

Prvo, kad vladar ne upravlja više državom na temelju zakona i nasilno prisvaja suverenu vlast. Tada se događa značajna promjena: ne smanjuje se vlada, već država; hoću kazati, da se velika država raspada i da se u njoj stvara druga država, sastavljena samo od članova vladajućeg tijela, koja je u odnosu na ostali narod samo njegov gospodar i tiranin. Tako da čim vlada nasilno prisvaja suverenost, društveni ugovor se raskida; i svi obični građani, povrativši s pravom svoju prirodnu slobodu, prinuđeni su, ali ne i obvezni, pokoravati se.

Isti se slučaj odvija i kad članovi vlade nasilno prisvajaju vlast svaki za sebe, a trebaju je ustvari obavljati isključivo kao tijelo; to nije neko manje kršenje zakona i proizvodi još veći nered. Tada postoji, takoreći, isto toliko vladara koliko i magistrata; a država, isto toliko podijeljena koliko i vlada, propada ili mijenja oblik.

Kada se država raspadne, zloporaba vlade, ma kakva ona bila, dobiva opće ime *anarhija*. Povlačeći dalje razlike, reći ćemo da se demokracija izopačava u *ohlokraciju*, a aristokracija i *oligarhiju*; dodao bih da se kraljevstvo izopačava u *tiraniju*, no ova posljednja riječ dvosmislena je i zahtijeva objašnjenje.

U običnom smislu riječi, tiranin je kralj koji upravlja nasilno i bez obzira na pravdu i zakone. U užem smislu, tiranin je pojedinac koji sebi bespravno prisvaja kraljevsku vlast. Tako su Grci shvaćali riječ tiranin: oni su taj naziv davali i dobrim i lošim vladarima bez razlike, čija vlast nije bila legitimna.¹ Na taj način, *tiranin* i *uzurpator* su dva potpuno istovjetna izraza.

¹ "Omnes enim et habentur et dicuntur tyranni, qui potestate utuntur perpetua in ea civitate quae libertate usa est". (Cornelius Nepos, *Miltiades*, gl. VIII.). Istina je, Aristotel (*Etika*, Knjiga viii, 10. poglavlje) razlikuje tiranina od kralja, po tome što prvi vlada samo u svoju korist, a drugi samo u korist svojih podanika; no osim toga što su gotovo svi grčki pisci uzeli riječ *tiranin* u onom drugom smislu, kao što to osobito izgleda po Ksenofonovom Hieronu, iz Aristotelovog razlikovanja izlazi da od početka svijeta još nije bilo nijednog kralja.

⁴ Sve one smatraju i nazivaju tiranima, koji na stalan način drže vlast u državi lišenoj slobode. – Prevoditelj.

Da bih dao različita imena različitim stvarima, *tiraninom* zovem uzurpatora kraljevske vlasti, a *despotom* uzurpatora suverene vlasti. Tiranin je onaj koji gleda mimo zakona vladati po zakonima; despot je onaj koji se stavlja iznad sâmh zakona. Tako tiranin može ne biti despot, ali despot je uvijek tiranin.

XI. POGLAVLJE

O SMRTI POLITIČKOG TIJELA

Takva je prirodna i neminovna težnja i najbolje organiziranih vlada. Kada su Sparta i Rim propali, koja se država smije nadati da će vječno trajati? Ako želimo stvoriti jednu trajnu ustanovu, ne mislimo dakle na to da je učinimo vječnom. Da se uspije, ne treba pokušavati nemoguće niti si umišljati da se ljudskim djelima može dati postojanost koju ništa što je ljudsko nema.

Političko tijelo, isto kao ljudsko, počinje umirati od samog rođenja, i u sebi samom nosi uzroke svog razaranja. No i jedno kao i drugo može imati više ili manje jak sastav, koji mu omogućava održati se dulje ili kraće. Ljudsko tijelo je djelo prirode; državno tijelo – umijeća. Ne ovisi o ljudima da svoj život produlje, ali o njima ovisi da produlje život države, koliko god je to moguće, dajući joj najbolje uređenje koje ona može imati. I najbolja uređena država će prestati postojati, ali kasnije od druge, ukoliko nekakav nepredviđeni događaj ne dovede prije vremena do njezinog nestajanja.

Temelj političkog života leži u suverenoj vlasti. Zakonodavna vlast je srce države, izvršna vlast je njezin mozak, koji pokreće sve dijelove. Mozak može biti zahvaćen paralizom, a osoba može i dalje živjeti. Čovjek pobe-
navi i živi; no čim srce prestane sa svojim radom, životinja ugine.

Država ne duguje svoj opstanak zakonima, već zakonodavnoj vlasti. Jučerašnji zakon ne obvezuje i danas: ali prešutni se pristanak izvodi iz šutnje i drži se da suveren neprestano potvrđuje zakone koje ne ukida, a može to učiniti. Sve što je jednom izjavio da hoće, on to uvijek hoće, ili barem dok to ne opozove.

Otkuda to da se ukazuje toliko poštovanja starim zakonima? Iz istog razloga. Mora se vjerovati da je sama izvrsnost prastare volje suverena mogla tako dugo ih održati: da ih suveren nije smatrao stalno korisnim, tisuću bi ih puta opozvao. Eto zašto zakoni ne samo slabe već neprestano crpe novu snagu u svakoj dobro uređenoj državi; predrasuda o vrijednosti starine čini ih iz dana u dan sve uvaženijim; dočim, međutim, svuda gdje zakoni slabe tijekom vremena, imamo dokaz da nema više zakonodavne vlasti i da država više ne živi.

XII. POGLAVLJE

KAKO SE ODRŽAVA SUVERENA VLAST

Suveren, nemajući druge sile do zakonodavne vlasti, djeluje isključivo preko zakona; a budući da su zakoni samo autentične odluke opće volje, to suveren i može raditi samo kada je narod sakupljen u jednoj skupštini. Sakupljen narod, reći će se, kakva opsjena? To je opsjena danas; ali nije bila opsjena prije dvije tisuće godina. Zar se promijenila ljudska priroda?

U moralnim stvarima, granice mogućnosti su šire nego što mislimo: samo ih naše slabosti, naši poroci, naše predrasude sužavaju. Niske duše ne vjeruju nikako u velike ljude: podli robovi podrugljivo se smiješe kad čuju riječ *sloboda*.

Prema onome što je učinjeno, promatrajmo ono što se može učiniti. Neću govoriti o starim grčkim republikama; ali rimska republika, izgleda mi, bila je velika država, a grad Rim veliki grad. Posljednji popis stanovništva pokazao je da u Rimu ima četiri stotine tisuća građana sposobnih nositi oružje, a posljednji popis carstva više od četiri milijuna građana, ne ubrajajući klijente, strance, žene, djecu i robove.

Koja li je ta teškoća koja se ne bi mogla zamisliti, kad bi se često skupljao golem narod ove prijestolnice i njezine okolice? Pa ipak, malo je tjedana prolazilo, a da se rimski narod ne okupi, pa čak i više puta. Ne samo da je on obnašao svoja prava suvereniteta, već i jedan dio prava koja pripadaju vladi. On je odlučivao o nekim poslovima, presuđivao izvjesne

sporove i čitav taj narod bio je na javnom mjestu skoro isto toliko magistrat koliko i građanin.

Kada bismo išli unazad do prvih vremena svakog naroda, našli bismo da je kod većine starih vlada, čak i monarhijskih, poput vlada Makedonaca i Franaka, bilo sličnih vijeća. Ma kako uzmemo, sama ta nepobitna činjenica odgovor je na sve teškoće: zaključiti da ono što jest da je također i moguće – taj zaključak mi izgleda pravilan.

XIII. POGLAVLJE

NASTAVAK

Nije dovoljno što je sakupljeni narod jednom utvrdio ustav države, sankcionirajući jedan zakonik, nije dovoljno što je utemeljio trajnu vladu ili što se jednom za svagda pobrinuo da se izaberu magistrati: pored izvanrednih skupština, koje mogu nalagati nepredviđeni slučajevi, potrebne su i utvrđene i istodobne skupštine koje ništa ne može ukinuti niti odgoditi, tako da u naznačene dane narod bude punopravno sazvan na temelju zakona, a da za to ne bude potreban nikakav formalan poziv.

Ali osim tih skupština, legitimnih po samom nastupanju svog nadnevka, svaka druga narodna skupština, koja ne bi bila sazvana od strane magistrata određenih za tu svrhu, i prema propisanim formama, treba se smatrati nezakonitom, a sve što ona donosi – kao nevažeće, jer i sama naredba za okupljanje treba proistjecati iz zakona.

Što se tiče više ili manje čestih održavanja legitimnih skupština, one ovise od tolikog broja okolnosti, da se o tome ne bi mogla postaviti točna pravila. No može se općenito reći, da ukoliko vlada ima više moći, utoliko se suveren treba češće pojavljivati.

Reći će mi: ovo može važiti za jedan jedini grad; ali, što raditi kada ih u državi ima više? Hoće li se suverena vlast podijeliti? Ili je treba koncentrirati u jednom jedinom gradu i njemu podčiniti sve ostale?

Odgovaram: ne treba učiniti ni jedno ni drugo. Prije svega, suverena je vlast jedna i jednostavna, i nemoguće je podijeliti je, a da ju se ne uništi. Drugo, grad, isto kao i narod, ne može se legitimno podčiniti drugom, jer je skupština političkog tijela u skladu između poslušnosti i slobode; a

riječi *podanik* i *suveren* istovjetne su korelacije, koje se sjedinjuju u izrazu građanin.

Odgovaram dalje da je uvijek loše ako se više gradova sjedini u jednu jedinu državu i da se, u želji da se to ujedinjenje sprovede, ne treba očekivati da će se izbjeći njegovi prirodni nedostaci. Beskorisno je iznositi zloporabe vlasti u velikim državama protiv onoga tko želi samo male. No, kako da se malim državama pruži dovoljno snage radi odolijevanja velikim? Kao što su nekada grčki gradovi odolijevali Velikom kralju i kao što su u novije doba Nizozemska i Švicarska odolijevale austrijskoj dinastiji.

Pri svemu tome, ako se država ne može svesti na prave granice, ostaje još jedno sredstvo da se u njoj ne stvara glavni grad, već da vlada zasjeda redom u svakom gradu i da se tajno sazivaju naizmjenično i zemaljski stалеži.

Naseljavajte ravnomjerno teritorij, proširite po njemu ista prava, unesite svuda obilje u život; tako će država postati ujedno i najjača i najbolje vođena. Zapamtite da se gradski zidovi podižu samo iz ruševina seoskih kuća. Za svaku palaču koja se podiže u prijestolnici, meni izgleda da vidim čitavu zemlju u ruševinama.

XIV. POGLAVLJE

NASTAVAK

U trenutku kada se narod na zakonit način sakupi u suvereno tijelo, svako obavljanje vlasti od strane vlade prestaje, izvršna se vlast obustavlja, a osoba i posljednjeg građanina isto je toliko sveta i ničim ograničena kao i osoba prvog magistrata, jer tamo gdje se nalazi vlastodavatelj koga drugi predstavlja, ovaj predstavnik nema nikakvog posla. Najveći dio meteža koju su se u Rinu događali po skupštinama potjecao je od nepoznavanja ili zanemarivanja ovog pravila. Konzuli su tada bili samo predsjedavajući narod; tribuni su bili obični govornici:¹ senat nije ništa značio.

¹ Skoro u istom smislu koji se tome nazivu pridaje u engleskoj skupštini. Sličnost ovih zvanja dovođila bi u sukob konzule i tribune, čak i kada bi se obustavilo svako obavljanje vlasti.

Ovakva razdoblja, u kojima je sva vlast suspendirana, kad vladar priznaje ili treba priznati jednog pretpostavljenog, uvijek su ovome bili strahovito mrski; a te skupštine naroda, koje predstavljaju štit političkog tijela i kočnicu vlade, oduvijek su bile užasne vlastodršcima: otuda oni nikad ne štede ni truda, ni prigovora, ni teškoća, ni obećanja, da od njih odvrate građane. Kada su ovi posljednji škrci, kukavice, malodušnici i više vole odmor no slobodu, oni se ne mogu odupirati dugo udvostručenim naporima vlade; i tako se događa, budući da snaga otpora neprestano raste, da se suverena vlast na koncu konca ugasi, te većina gradova propada i prije vremena nestaje.

No između suverene vlasti i samovoljne vlade uvlači se katkad jedna srednja vlast, o kojoj treba progovoriti.

XV. POGLAVLJE

O ZASTUPNICIMA ILI PREDSTAVNICIMA

Čim javna služba prestane biti glavna briga građana i čim oni više vole služiti državu svojim novcem nego svojom osobom, država se već nalazi na rubu propasti. Treba li ići u bitku? – oni plaćaju vojsku i ostaju kod kuće; treba li ići u državno vijeće? – oni imenuju zastupnike i ostaju kod kuće. Zahvaljujući lijenosti i novcu, oni najzad imaju vojnike, koji će podčiniti domovinu, i predstavnike, koji će je prodati.

Ono što umjesto osobnih usluga pruža novac, to su briga oko trgovine i obrta, pohlepna težnja za dobitkom, raznježenost i želja za udobnošću. Ustupa se jedan dio svoje dobiti da bi se ona po volji uvećala. Dajte novac, i uskoro ćete dobiti okove. Riječ *financije* ropska je riječ, nepoznata slobodnim građanima države. U istinski slobodnoj zemlji građani sve rade svojim mišićima, a ništa novcem; daleko od toga da plaćaju da se oslobode svojih dužnosti, oni bi plaćali da ih osobno ispune. Ja sam vrlo daleko od općih shvaćanja; držim da je kuluk manje protivan slobodi negoli porezi.

Ukoliko je država bolje uređena, utoliko, u duhu građana, javni poslovi odnose prevagu nad privatnim. Štoviše, ima mnogo manje privatnih

poslova, jer budući da iz zbroja općeg blagostanja svaki pojedniac uzima znatan dio svog blagostanja, to on ima tražiti manji dio blagostanja u svom pojedinačnom trudu. U dobro uređenoj državi svatko hita na skupštinu; pod lošom vladom, nitko ne voli kročiti u skupštinu, jer nikoga ne zanima ono što se tamo događa, jer se predviđa da opća volja neće na njoj prevladati, jer, najzad, domaće brige apsorbiraju sve. Dobri zakoni dovode do još boljih, loši do još gorih. Čim netko kaže za državne poslove: *Što me se tiču?* treba računati s tim da je država propala.

Slabljenje ljubavi prema domovini, oživljavanje privatnih interesa, golemost država, osvajanja, zlorabe vlade, pridonijeli su da se dođe na misao da zastupnici ili predstavnici predstavljaju narod u narodnim skupštinama. To je ono što se u ponekoj zemlji usuđuju zvati trećim staležom. Tako je posebni interes dvaju staleža stavljen na prvo i drugo mjesto: javni interes nalazi se tek na trećem mjestu.

Suverenitet ne može imati predstavnike, iz istog onog razloga iz kojega se ne može ni otuđiti; on se u svojoj bitnosti nalazi u općoj volji, a opću volju ne može nitko zamisliti: ona je ili ona sâma, ili druga; sredine nema. Narodni zastupnici, dakle, nisu niti mogu biti predstavnici naroda, oni su samo njegovi komisionari; oni ne mogu donositi nikakve definitivne odluke. Engleski narod misli da je slobodan, ali se ljuto vara; on je slobodan samo za vrijeme izbora članova parlamenta: čim su oni izabrani, on je rob, on nije ništa. Način na koji on iskorištava svoju slobodu za vrijeme njezinog kratkog trajanja pokazuje da je zaslužuje izgubiti.

Ideja o predstavnicima je suvremena ideja: ona nam dolazi od feudalnog uređenja, od tog nepravednog i besmislenog uređenja, u kome je ljudski rod ponižen i čovječje ime osramoćeno. U starim republikama, pa čak i monarhijama, narod nikad nije imao predstavnike; ta je riječ bila nepoznata. Vrlo je čudno da se u Rimu, gdje su tribuni bili tako svete osobe, nije ni pomišljalo da bi oni mogli prisvojiti funkcije naroda, i da usred tako velike gomile oni nisu nikad pokušali na svoju ruku progurati barem jedan plebiscit. Neka se o zabuni koju je katkad stvarala gomila sudi po onome što se dogodilo u doba Graha, kada je jedan dio građana davao svoj glas s krovova.

Tamo gdje su pravo i sloboda sve, tu nezgode nisu ništa. Kod toga mudrog naroda sve je bilo svedeno na svoju točnu mjeru: on je svojim liktorima dopuštao raditi ono što njegovi tribuni ne bi smjeli; on se nije plašio da će ga njegovi liktori poželjeti predstavljati.

Da bi se ipak obasnilo kako su ga katkad tribuni predstavljali, dovoljno je shvatiti kako vlada predstavlja suverena. Budući da je zakon samo izjava opće volje, jasno je da u zakonodavnoj vlasti narod nitko ne može predstavljati; ali on može i mora biti predstavljen u izvršnoj vlasti, koja je samo primjena sile sukladno zakonu. Iz ovog se vidi, ako se stvari dobro ispituju, da vrlo mali broj naroda ima zakone. Kako god bilo, sigurno je da tribuni, s obzirom da nisu imali nikakvog udjela u izvršnoj vlasti, nisu nikad mogli predstavljati rimski narod sukladno pravu svojih zvanja, već jedino prisvajajući nezakonito prava senata.

Kod Grka, sve što je imao raditi, narod je radio sam: on je vječito bio sakupljen za skupštinu. Živio je pod blagim podnebljem; nije bio nimalo pohlepan; robovi su obavljali njegove poslove; njegova velika briga bila je njegova sloboda. Budući da vi nemate iste takve pogodnosti, kako možete sačuvati ista prava? Vaša surovija podneblja nameću vam više potreba:¹ u tijeku šest mjeseci mjesto za okupljanje skupština nije uporabivo; vaši mukli jezici ne mogu se čuti pod vedrim nebom, vi polazete više na svoju zaradu negoli na svoju slobodu, i mnogo manje zazirete od ropstva negoli od bijede.

Što! Zar se sloboda održava samo pomoću ropstva? Možda. Obje krajnosti se dodiruju. Sve što nije prirodom dano ima svojih nezgoda, a građansko društvo više negoli sve ostalo. Ima takvih nesretnih položaja u kojima se vlastita sloboda može sačuvati samo na štetu tuđe, i u kojima građanin može biti potpuno slobodan samo ako je rob do krajnosti rob. Takav je bio položaj Sparte. Što se vas, moderni narodi, tiče, vi nemate robova, ali ste sâmi robovi; vi plaćate njihovu slobodu svojom vlastitom. Ma koliko vi hvalili tu prednost, ja u tome nalazim više podlosti nego li čovječnosti.

¹ Usvojiti u hladnim zemljama raskoš i mekušstvo istočnjaka, znači voljno primati njihove okove, znači podčiniti im se još neminovnije od njih.

Time ne mislim kazati kako treba imati robove, niti da je pravo ropstva legitimno, jer sam suprotno i dokazao: ja samo iznosim razloge zbog kojih moderni narodi, koji su umišljaju da su slobodni, imaju predstavnike, a zašto ih stari narodi nisu imali. Ma što bilo, čim jedan narod da sebi predstavnike, nije više slobodan; on više ne postoji.

Pošto sam sve dobro razmotrio, uviđam da je u buduće suverenu nemoguće među nama sačuvati obnašanje svojih prava ako država nije vrlo mala. No ako je ona vrlo mala, neće li biti podjarmljena? Ne. Pokazat ću malo niže¹ kako se može spojiti vanjska moć jednog velikog naroda s pogodnim političkim uređenjem i dobrim poretkom jedne male države.

XVI. POGLAVLJE

UTEMELJENJE VLADE NIJE UGOVOR

Kada se zakonodavna vlast jednom dobro učvrsti, treba utvrditi isto tako i izvršnu vlast; jer ova posljednja, koja djeluje samo pojedinačnim aktima i ne čini bit one prve, po prirodi stvari je od nje odvojena. Kada bi bilo moguće da suveren, uzet kao takav, ima i izvršnu vlast, pravo i činjenice bi bili toliko stopljeni da se više ne bi znalo što je zakon, a što nije; a političko tijelo, tako izopačeno, bilo bi uskoro plijen nasilja protiv kojega je bilo stvoreno.

Budući da su svi građani jednaki na temelju društvenog ugovora, ono što svi trebaju činiti svi mogu i propisati, dočim nitko nema pravo tražiti da drugi čini ono što on osobno ne čini. Međutim, baš to pravo, neophodno za život i rad političkog tijela, suveren daje vladaru utemeljujući vladu.

Više njih su tvrdili da je akt ovog utemeljenja ugovor između naroda i vlastodržaca koje on postavlja nad sobom, ugovor kojim su obje strane međusobno utvrdile uvjete pod kojima se jedna obvezuje zapovijedati, a druga pokoravati. Uvjeren sam, da ćete se složiti sa mnom da je ovo čudnovat oblik ugovaranja. No da vidimo da li se ovo mišljenje može obraniti.

¹ To je ono što sam sebi stavio u zadaću uraditi u nastavku ovog djela, kada u obradi vanjskih odnosa budem došao do konfederacija, sasvim nove materije, gdje načela treba tek postaviti.

Prije svega, vrhovna vlast ne može se izmijeniti niti se otuđiti; ograničiti je znači uništiti je. Besmisleno je i proturječno da suveren sebi daje pretpostavljenog; obvezati se na poslušnost nekom gospodaru, to znači vratiti se u punu slobodu.

Osим toga, jasno je da bi ovaj ugovor koji narod sklapa s tim i tim osobama bio pojedinačan akt, iz čega slijedi da ovaj ugovor ne može biti ni zakon ni akt suvereniteta, i da bi prema tome bio nezakonit.

Jasno je još i to, da bi ugovarajuće strane bile među sobom podčinjene jedino prirodnom pravu i bez ikakvog jamca za svoje uzajamne obveze, što je u svemu protivno građanskom civiliziranom stanju: onaj koji u svojim rukama ima silu uvijek odlučuje sam hoće li se držati ugovora, pa bi se isto toliko mogla nazvati ugovorom i odluka jednog čovjeka koji bi drugome rekao: "Predajem vam svu svoju imovinu, pod uvjetom da mi od nje vratite onoliko koliko vam je volja".

Postoji samo jedan ugovor u državi, to je ugovor o udruživanju u nju: on sâm isključuje sve druge. Ne bi se mogao zamisliti nikakav drugi društveni ugovor koji ne bi bio narušavanje toga prvoga.

XVII. POGLAVLJE

O UTEMELJENJU VLADE

Kako treba, dakle, shvatiti akt kojim se utemeljuje vlada? Primijetit ću prvo da je taj akt složen, odnosno sastavljen od dva druga akta, to jest: od donošenja zakona i izvršenja zakona.

Prvim aktom suveren odlučuje da vladino tijelo ima biti utemeljeno u tom i tom obliku; jasno je, da je taj akt zakon.

Drugim aktom narod imenuje vlastodršce kojima će povjeriti utemeljenu vladu. Ovo imenovanje, međutim, budući da je jedan pojedinačni akt, nije neki drugi zakon, već je samo posljedica prvoga i jedna funkcija vlade.

Teškoća je shvatiti kako može postojati jedan vladin akt prije nego što postoji sama vlada, i kako narod, koji je samo suveren ili podanik, može postati vladar ili magistrat, u izvjesnim okolnostima.

I ovdje se opet otkriva jedna od onih zapanjujućih osobina političkog tijela kojima ono pomiruje naizgled proturječne postupke; jer ovaj se čin obavlja naglim pretvaranjem suvereniteta u demokraciju, tako da, bez ikakve osjetne promjene i samo novim odnosom svih prema svima, građani, postavši magistrati, prelaze s donošenja općih na donošenje pojedinačnih akata, i s donošenja zakona na njegovo izvršenje.

Ova promjena odnosa nije nikako neka profinjena spekulacija, bez primjera u praksi: ona se događa svakog dana u engleskom parlamentu, gdje se Donji dom, u izvjesnim prigodama, pretvara u jedan veliki odbor radi boljeg raspravljanja o izvjesnim pitanjima, te na taj način od suverenog tijela, kakav je malo prije bio, postaje obična komisija; na taj način on sebi samom, kao predstavničkom tijelu, podnosi poslije toga izvješće o onome što je uradio veliki odbor, i raspravlja iznova u jednom svojstvu o onome što je već odlučio u drugome.

Prednost svojstvena demokratskoj vladi leži u tome što ona može biti uspostavljena jednostavnim aktom opće volje. Poslije čega ta privremena vlada ostaje na položaju, ako je takav oblik vlade usvojen, ili u ime suverena postavlja vladu predviđenu zakonom; i tako je sve u skladu s propisima. Nemoguće je uspostaviti vladu na kakav drugi način, a da se ne odbace gore utvrđena načela.

XVIII. POGLAVLJE

SREDSTVA ZA SPRJEČAVANJE UZURPACIJA VLADE

Iz ovih objašnjenja slijedi, kao potvrda glave XVI, da čin uspostavljanja vlade nije dogovor već zakon; da nositelji izvršne vlasti nisu nikako gospodari naroda već njegovi službenici; da narod može postaviti i opozvati kad mu se sviđi; da ne dolazi u obzir za njih da ugovaraju već da se pokoravaju; i da, preuzimajući funkcije koje im država nameće oni samo obavljaju svoju građansku dužnost, nemajući pravo raspravljati o uvjetima.

Kada se, dakle, dogodi da narod uspostavi nasljednu vladu, bilo monarhijsku u jednoj porodici, bilo aristokratsku u jednom redu građana, on

ne preuzima neku obvezu: to je privremeni oblik koji on daje državnoj upravi, dok mu se ne prohtije odlučiti drugačije.

Istina je, da su ove promjene uvijek opasne i da ne treba nikada dirati u postavljenu vladu, osim u slučaju kada ona postane nepodesna za opće dobro; no ova opreznost predstavlja političko načelo, a ne pravno pravilo; a država nije dužna prepustiti građansku vlast svojim upravljačima više negoli vojnu vlast svojim vojskovođama.

Istina je i to da se u takvoj prigodi ne mogu poštivati sve formalnosti potrebne za razlikovanje redovnog i legitimnog akta od buntovničkog ustanka, i volje čitavog naroda od galame jedne partije. Ovdje je osobito potrebno da se u takvom gadnom slučaju pobune primijene samo one mjere koje se moraju primijeniti u punoj strogosti zakona; a iz ove obveze i vladar izvlači veliku korist da bi unatoč narodu sačuvao svoju vlast, a da se ipak ne može reći da ju je zlorabio: jer, pod izgovorom da se samo služi svojim pravima, on ih može vrlo lako proširivati i, pod izgovorom javnog mira, sprječavati skupštine koje trebaju zvesti zakoniti poredak; na taj način, on koristi šutnju koju se trudi ne prekinuti, ili nepravilnosti koje izaziva, da bi se u njegovu korist protumačilo priznanje onih koji šute iz straha i da bi se kaznili oni koji se usuđuju govoriti. Tako su decemviri, pošto su prvo izabrani na godinu dana, a zatim za dalju godinu, pokušali zadržati vlast za vječita vremena, ne dopuštajući više komicijama sastajati se; a to je onaj laki način na koji sve vlade na svijetu, pošto jednom uzmu u svoje ruke javnu silu, prije ili poslije, nasilno prisvajaju suverenu vlast.

Povremene skupštine, o kojima sam ranije govorio, u stanju su spriječiti ili odložiti tu nesreću, osobito kada za njih nije potreban formalan saziv; jer ih vladar tada ne bi mogao osujetiti, a da se otvoreno ne pokaže kao prekršitelj zakona i neprijatelj države.

Te skupštine, kojima je jedina svrha održavanje društvenog ugovora, treba uvijek otvoriti podnošnjem dvaju prijedloga, koji se nikako ne mogu ukinuti, i o kojima se mora odvojeno glasovati.

Prvi: “Želi li suveren zadržati postojeći oblik vlade”?

Drugi: “Je li narod voljan ostaviti upravu onima koji je trenutno drže”?

Pretpostavljam ovdje ono što držim da sam dokazao, a to je da u državi nema nikakvog temeljnog zakona koji se ne bi mogao opozvati, pa bio to čak i sâm društveni ugovor; jer kad bi se svi građani okupili da ovaj ugovor općim sporazumom raskinu, ne bi se moglo posumnjati u potpunu zakonitost tog raskidanja. Grotius čak misli da se svatko može odreći države kojoj pripada i povratiti svoju prirodnu slobodu i svoja dobra napuštanjem zemlje.¹ A bilo bi besmisleno da svi građani sjedinjeni ne mogu učiniti ono što može svatko od njih zasebno.

---

¹ Pod uvjetom, razumije se, da ne idemo zato da bismo izbjegli obavljanje svojih dužnosti i da bismo se oslobodili službe domovini u trenutku kada smo joj potrebni. Odlazak bi tada bio krivično djelo i kažnjiv; to ne bi bilo povlačenje iz državne zajednice, već izdaja.

KNJIGA IV

I. POGLAVLJE

OPĆA SE VOLJA NE MOŽE UNIŠTITI

Dokle god se više okupljenih ljudi drži jednim tijelom, oni imaju samo jednu volju, koja se odnosi na zajedničko održanje i blagostanje. Tad su sve državne poluge snažne i jednostavne, a načela države jasna i svijetla; nema nikakvih pomiješanih i proturječnih interesa; opće se dobro ističe svuda jasno, i treba samo zdravog razuma da se ono uoči. Mir, jedinstvo, jednakost, neprijatelji su političkih spletki. Ispravne i jednostavne ljude teško je prevariti zbog njihove jednostavnosti; obmane, profinjeni izgovori ne opsjenjuju ih, oni čak nisu dovoljno površni da bi bili prevareni. Kad vidimo da kod najsretnijeg naroda na svijetu gomila seljaka pod hrastom odlučuje o državnim poslovima i kako se uvijek mudro vlada, zar se ne nalazimo pobuđeni prezrijeti lukavstva drugih naroda, koji postaju slavni i bijedni s toliko vještine i tajanstvenosti?

Državi kojom se tako upravlja treba vrlo malo zakona; a ukoliko se pokaže potreba da se objave novi zakoni, tu potrebu uviđaju svi. Prvi koji ih predlaže samo kazuje ono što su već svi osjetili, i ne treba ni smicalica, ni rječitosti pa da se provede kroz zakon ono što je svatko odlučio raditi čim bude siguran da će i drugi raditi isto što i on.

Ono što mislitelje vara, to je činjenica da oni promatraju samo države loše uređene još od njihovog utemeljenja, te vjeruju u nemogućnost da

se u njima održi sličan poredak; oni se smiju pri pomisli na sve one gluposti koje bi kakav vješt podlac, kakav uvjerljivi brbljavac mogao nametnuti narodu Pariza ili Londona. Oni ne znaju da bi Cromwella okovali u Bernu, a vojvodu de Beauforta osudili na robiju u Ženevi.

Ali kad društvena veza počinje labaviti i država slabiti, kad pojedinačni interesi počinju izbijati i male društvene skupine utjecati na društvenu cjelinu, opći interes se razara i nalazi protivnike: jednodušnost ne vlada više u glasovima; opća volja nije više volja svih; javljaju se proturječnosti, raspre; i najbolje mišljenje ne prolazi bez prepirki.

Kad država, najzad, blizu svoje propasti, opstaje još samo u iluzornom i praznom obliku, kad je društvena veza raskinuta u svim srcima, kad se najpodliji interes drsko kiti svetim nazivom općeg dobra, tada opća volja zanijemi; svi se vode tajnim pobudama i ne misle više kao građani, kao da država nije nikad ni postojala; a pod imenom zakona lažno proturaju nepravedne odluke kojima je jedina svrha pojedinačni interes.

Da li iz tog slijedi da je opća volja uništena ili iskvarena? Ne: ona je uvijek postojana, nepromjenjiva i čista; no ona je podčinjena drugim voljama koje su jače od nje. Svatko, odvajajući svoj interes od općeg interesa, uviđa da se ne može sasvim odvojiti od njega; ali njegov udio u općem zlu ne izgleda mu ništa u usporedbi s isključivo njegovim dobrom koje teži prisvojiti. Ako se izuzme ovo posebno dobro, on želi opću korist radi vlastite koristi isto tako žarko kao i svaki drugi. Čak i kada svoj glas prodaje za novac, on u sebi ne ugušuje opću volju, on je izbjegava. Greška koju on čini leži u tome što izvrće pitanje i odgovara drugo od onoga što ga pita; tako, umjesto jednim glasovanjem da kaže: "Korisno je za državu", on kaže: "Korisno je za tog čovjeka ili za tu stranku da taj i taj prijedlog prođe". I tako je zakon koji je neizbježan za održanje javnog poretka ne toliko da se na skupštinama održi opća volja, koliko da ona uvijek bude upitana i da uvijek odgovara.

Imao bih ovdje učiniti mnoge primjedbe u svezi s običnim pravom glasa u svakom aktu suvereniteta, koje pravo ništa ne može uskratiti građanima; isto tako u svezi s pravom iskazivanja mišljenja, stavljanja prijedloga, organiziranja političkih grupa, u svezi s pravom raspravljanja, u pogledu kojih prava vlada uvijek nastoji prepustiti ih samo svojim članovima;

ali taj važan predmet zahtijevao bi zasebno djelo, a ja u ovome ne mogu sve kazati.

II. POGLAVLJE

O GLASOVANJU

Iz prethodnog poglavlja se vidi da način na koji se raspravlja o općim poslovima može biti dosta siguran znak o postojećem stanju naravi i zdravlja političkog tijela. Ukoliko ima više sloga na skupštinama, to jest ukoliko se mišljenja više približavaju jednoglasnosti, utoliko i opća volja prevladava; dočim duge rasprave, neslaganja, graja, nagovještavaju premoć posebnih interesa i opadanje države.

Ovo izgleda manje očito kad dva ili više staleža ulaze u sastav države, kao što su u Rimu bili patriciji i plebejci, čije su raspre često uznemiravale komicije čak i u najljepše doba republike; ali ta iznimka više je prividna no stvarna; jer tada, zbog nedostatka koji leži u sâmom političkom tijelu, postoje takoreći dvije države u jednoj; ono što nije točno za obje zajedno, točno je za svaku posebno. I doista, i u najburnijim vremenima, narodni plebisciti, kada se senat nije miješao u njih, prolazili su uvijek mirno i uz veliku većinu glasova: građani su imali samo jedan interes, pa je i narod imao samo jednu volju.

Kao druga suprotnost, opet se vraćamo jednoglasnosti: to se događa onda kad građani, dopavši ropstva, niti više uživaju slobodu, niti imaju volju. Tada strah i laskanje pretvaraju glasove u pljeskanje; više se ne raspravlja, nego se ili obožava ili proklinje. Na takav je ružan način senat iskazivao mišljenje pod carevima. Neki put se to samo obavljalo uz smiješne obzire. Tacit primjećuje da su pod Otonom senatori obasipajući Vitelija pogrđama, gledali istodobno podići strahovitu graju, da on ne bi znao što je svaki od njih rekao, ako neočekivano postane gospodar.

Iz ovih raznih razmatranja rađaju se načela na temelju kojih treba odrediti način kako brojiti glasove i usporediti mišljenja, prema tome da li se opća volja može teže ili lakše poznati i je li država više ili manje u opadanju.

Postoji jedan jedini zakon koji, po samoj svojoj prirodi, traži opći pristanak; to je društveni ugovor, jer je udruživanje u građansko društvo najdobrovoljniji čin na svijetu; budući da je svaki čovjek rođen slobodan i gospodar samoga sebe, nitko ga ne može bez njegovog pristanka podčiniti, ma pod kakvim izgovorom to bilo. Odlučiti da se sin jedne robinje rodi kao rob, to znači odlučiti da se on ne rađa kao čovjek.

Ako se, dakle, prigodom sklapanja društvenog ugovora naide na protivnike, njihovo protivljenje ne ukida ugovor, ono samo sprječava da oni budu njime obuhvaćeni: to su stranci među građanima. Kad je država uspostavljena, pristanak se daje sâmim činom nastanjivanja; stanovati na teritoriju jedne države, znači podčiniti se suverenitetu.¹

Izuzev tog prvobitnog ugovora, glas većine obvezuje sve druge; to je posljedica samog ugovora. No, pita se, kako jedan čovjek može biti slobodan i biti prinuđen pokoriti se voljama koje nisu njegove? Kako oni koji imaju suprotne volje mogu biti slobodni, a istodobno podčinjeni zakonima na koje nisu pristali?

Odgovaram, da je pitanje loše postavljeno. Građanin pristaje na sve zakone, čak i na one koji se donose mimo njega, pa čak i na one koji ga kažnjavaju kada se usudi povrijediti neki od njih. Stalna volja svih članova države opća je volja: samo kroz nju oni su građani i slobodni.² Kada se narodnoj skupštini predlaže jedan zakon, ono što se od nje traži nije baš to da li odobrava ili odbacuje prijedlog, već da li je ovaj sukladan ili ne općoj volji, koja je i njihova volja: dajući svoj glas, svatko daje svoje mišljenje o tome; a iz broja glasova izvodi se izjava opće volje. Kada, dakle, pobijedi mišljenje protivno mome, to dokazuje samo da sam se bio prevario i da ono što sam držao općom voljom nije opća volja. Da je moje osobno mišljenje pobijedilo, ja bih postigao drugo, a ne ono što sam želio; tek tada ne bih bio slobodan.

1 Treba uvijek podrazumijevati da je riječ o slobodnoj državi; jer, inače, obitelj, imanje, nemanje utočišta, nužda, sila, mogu zadržati stanovnika u jednoj zemlji mimo njegove volje; a tada samo njegovo prebivanje više ne pretpostavlja postojanje njegovog pristanka na ugovor ili povredu ugovora.

2 U Đenovi se ispred zatvora i na lancima robijaša može pročitati riječ *Libertas*. Ta primjena gesla lijepa je i pravedna. Doista, samo su zločinci svih država ti koji sprječavaju građanima da bude slobodan. U zemlji u kojoj bi svi ti ljudi bili na robiji, uživala bi se najsavšenija sloboda.

Istina, ovo pretpostavlja da većina posjeduje sva svojstva opće volje; ako to prestane biti slučaj, ma kakvo stajalište zauzeo, slobode više nema.

Pokazujući gore kako su se pojedinačne volje stavljale umjesto opće volje u javnim vijećanjima, ja sam u dovoljnoj mjeri ukazao i na sredstva koja se mogu uporabiti radi sprječavanja te zloporabe; o njima ću opet govoriti niže. U pogledu razmjernog broja glasova koji bi izrazio tu volju, ja sam također iznio načela prema kojima se on može odrediti. Razlika od jednog glasa ruši jednakost; jedan jedini suprotan glas ruši jednoglasnost; no između jednoglasnosti i jednakosti postoji više nejednakih podjela glasova, a svaka od njih može se uzeti kao broj koji izražava opću volju prema stanju i potrebama političkog tijela.

Dva opća načela mogu poslužiti za određivanje tih odnosa: jedno, da ukoliko su odluke važnije i ozbiljnije, i mišljenje koje pobjeđuje treba se približiti jednoglasnosti; drugo, da ukoliko pokrenuto pitanje zahtijeva veću brzinu, utoliko više smanjiti propisanu razliku u podjeli mišljenja: u vijećanjima koja treba smjesta okončati, mora biti dovoljan i jedan glas većine. Prvo od ovih načela izgleda pogodnije za donošenje zakona, a drugo za otpravljanje tekućih poslova. Bilo kako mu drago, najbolji razmjer koji se može utvrditi za većinu kojom se donose odluke temelji se na kombinaciji ovih načela.

III. POGLAVLJE

O IZBORIMA

U pogledu izbora vladara i magistrata, koji su, kao što rekoh, složene radnje, postoje dva načina njihove provedbe, a to su biranje i kocka. I jedan i drugi rabili su se u raznim državama, pa se još i danas vidi složena mješavina oba ova načina u izboru mletačkog dužda.

“Izbor putem kocke”, kaže Montesquieu,¹ “u prirodi je demokracije”. Slažem se, no kako to treba obrazložiti? “Kocka”, nastavlja on, “oblik je izbora koji nikoga ne vrijeđa: ona svakome građaninu ostavlja prilično veliku nadu da će poslužiti domovini”. To nisu stvarni razlozi.

¹ *Duh zakona*, knj. II, gl. II.

Ako se obrati pozornost na to da je izbor obnašatelja vlasti stvar vlade, a ne suvereniteta, vidjet će se zašto je kocka više u prirodi demokracije, u kojoj je državna uprava utoliko bolja ukoliko su njezini akti malobrojniji.

U svakoj istinitoj demokraciji magistratura nije prednost, već skup teret koji se ne može pravedno nametnuti jednom pojedincu prije nego nekom drugom. Jedino zakon može nametnuti taj teret onome na koga će pasti kocka. Jer tada, budući da je položaj podjednak za sve i budući da izbor ne ovisi ni od kakve ljudske volje, ne postoji nikakva primjena općeg zakona na poseban slučaj, koja bi narušila njegovu općenitost.

U aristokraciji, vladar bira vladara, vlada se održava sama sobom, i tu metoda glasovanja nalazi svoje pravo mjesto.

Primjer s izborom mletačkog dužda potvrđuje ovu tvrdnju, a ne opovrgava je: taj mješoviti oblik odgovara mješovitoj vladi. Jer, zabluda je držati mletačku vladu pravom aristokracijom. Ako narod nema u njoj nikakvog udjela, – sâma aristokracija je tamo narod. Mnoštvo siromašnih Barnabota nije nikada dospjelo ni do kakvog položaja, a od svog plemstva ima samo praznu titulu ekscelencije, kao i pravo nazočiti Velikom vijeću. Budući da je to Veliko vijeće isto toliko mnogobrojno kao i naše Opće vijeće u Ženevi, njegovi visoki članovi nemaju više povlastica negoli naši obični građani. Sigurno je, ako se otkloni krajnja razlika između ove dvije republike, da ženevska buržoazija točno predstavlja mletačko plemstvo; naši domoroci i stanovnici predstavljaju mletačke građane i puk; naši seljaci predstavljaju podanike mletačkog kopna; najzad, kakvom god se smatrala ta republika, a neovisno o njezinoj veličini, njezina vlada nije u većoj mjeri aristokratska negoli naša. Sva je razlika u tome što, budući da nemamo nikakvog doživotnog vlastodršca, mi nemamo ni istu potrebu za biranje kockom.

Izbori putem kocke imali bi malo nezgoda u pravoj demokraciji, u kojoj je sve jednako koliko po običajima i talentima, toliko i po načelima i bogatstvu, pa bi bilo svejedno kakav je izbor. No rekao sam već da nema prave demokracije.

Kad su biranje i kocka kombinirani, prvim načinom trebaju se popuniti mjesta koja zahtijevaju prave talente, kao što je na primjer vojna služba; drugi način odgovara mjestima za koja su dovoljni zdravi razum, praved-

nost, poštenje, a to je, na primjer, sudska služba, jer u dobro uređenoj državi te su osobine zajedničke svim građanima.

Ni kocka ni glasovanje ne nalaze primjene u monarhijskoj vladi. Budući da je monarh po pravu jedini vladar i magistrat, izbor njegovih službenika pripada samo njemu. Kada je opat de Saint-Pierre predlagao da se poveća broj vijeća francuskog kralja i da se njihovi članovi biraju glasovanjem, on nije vidio da predlaže promjenu oblika vladavine.

Ostalo bi mi još govoriti o načinu davanja i prikupljanja glasova u narodnoj skupštini; no možda će historijat rimskog uređenja u ovome pogledu bliže objasniti sva načela koja bih ja mogao postaviti. Neće biti na odmet razumnom čitatelju malo u pojedinostima vidjeti kako su se otpravljali javni i privatni poslovi u vijeću od dvjesto tisuća ljudi.

IV. POGLAVLJE

O RIMSKIM SKUPŠTINAMA

Nemamo nikakvih vjerodostojnih spomenika iz ranog doba Rima; ima čak dosta izgleda da su stvari koje se o tome iznose većinom bajke¹ i, uopće uzevši, najpoučniji dio povijesti naroda, onaj koji se odnosi na povijest njihovog formiranja kao naroda, najviše nam nedostaje. Iskustvo nam svakoga dana pokazuje iz kojih uzroka dolazi do revolucija u carevinama: no kako se više ne stvaraju narodi, mi možemo jedino putem pretpostavki objasniti kako su se oni stvarali.

Običaji koje nalazimo uvriježenima pokazuju barem toliko da su imali neki početak. Od predaja koje se odnose na podrijetlo tih običaja, kao najsigurnije treba se držati one koje zastupaju najveći autoriteti i koje potvrđuju jaki razlozi. Eto načela kojih sam se pridržavao, ispitujući kako je najslobodniji i najmoćniji narod na zemlji obavljao svoju najvišu vlast.

Poslije utemeljenja Rima, država tek u stvaranju, to jest vojska utemeljitelja, sastavljena od Albinjana, Sabinjana i stranaca, bila je podijeljena

¹ Ime *Rim*, za koje se tvrdi da potječe od *Romula*, grčka je riječ i znači *snaga*; i ime *Numa* isto tako je grčka riječ, a znači *zakon*. Kakva je samo slučajnost da su prva dva kralja toga grada već unaprijed nosili imena koja tako dobro odgovaraju onome što su oni učinili!

u tri klase koje su, na temelju te podjele, dobile naziv *tribusa*. Svaki od ta tri tribusa bio je podijeljen na deset kurija, a svaka kurija na dekurije, na čelu kojih su bili postavljeni glavari nazvani *kurioni* i *dekurioni*.

Osim toga, svaki tribus je davao odred od sto konjanika, nazvan centurija, iz čega se vidi da je ova podjela, koja nije bila baš potrebna jednom gradu, u početku bila isključivo vojničke naravi. No izgleda da je neki naigon za veličinom navodio mali grad Rim da od početka sebi stvara sustav uređenja pogodnog za prijestolnicu svijeta.

Iz te prve podjele proistekla je uskoro jedna nezgoda; ona je bila u tome što su tribus Albinjana¹ i tribus Sabinjana² uvijek ostajali u istom stanju, dočim je tribus stranaca³ rasao bez prekida stalnim pridolaženjem ovih, tako da ih je ubrzo nadišao. Lijek koji je Servije našao protiv ove opasne zloporabe sastojao se u promjeni sustava podjele, kao i u tome što je podjelu po rasama, a koju je ukinuo, zamijenio podjelom prema prostoru koji je svaki tribus držao u gradu. Umjesto tri, načinio je četiri tribusa, od kojih je svaki zauzima po jedan od rimskih brežuljaka i nosio njegovo ime. Na taj način, doskočivši tadašnjoj nejednakosti, on je takvu nejednakost onemogućio i za budućnost; a da se ova podjela ne bi odnosila samo na prostor, već i na ljude, on je zabranio stanovnicima jednoga dijela grada da prelaze u drugi, što je sprječilo stapanje rasa.

On je još udvostručio tri stare konjičke centurije i dodao im dvanaest drugih, ali uvijek pod ranijim nazivima; to je bilo jednostavno i vješto sredstvo, pomoću kojega je konačno napravio razliku između reda konjanika i naroda, a da ovaj posljednji ne negoduje.

Ova četiri gradska tribusa Servije je dopunio s petnaest drugih, nazvanih seoskim tribusima, jer su bili sastavljeni od seoskih stanovnika, podijeljenih u isto toliko kantona. Kasnije je stvoren isti toliki broj novih tribusa, tako da je rimski narod najzad bio podijeljen na trideset pet tribusa, a taj je broj ostao stalan do kraja republike.

Iz tog razlikovanja gradskih tribusa od seoskih nastala je jedna posljedica koja zaslužuje pozornost, budući da nema drugog takvog primjera,

¹ *Ramnenses*

² *Tatientes*

³ *Luceres*

i budući da je Rim njoj dugovao za održanje svojih običaja i za uvećanje carstva. Moglo bi se pomisliti da su gradski tribusi ubrzo prisvojili vlast i počasti i da su podčinili seoske tribuse: a dogodilo se baš suprotno. Poznata je ljubav prvih Rimljana prema seoskom životu. Tu ljubav ulio im je mudri utemeljitelj države, koji je spojio slobodu sa seoskim i vojničkim radovima, a gradu takoreći ostavio u baštinu umjetnosti, obrte, spletke, bogatstvo i ropstvo.

Tako je, sve što je bilo slavno u Rimu živjelo u polju i obrađivalo zemlju, pa je postalo uobičajeno da se isključivo tamo i traže stupovi republike. Ta je država bila država najdostojnijih patricija i zato ju je cijeli svijet poštovao; jednostavan i pun rada život seljaka pretpostavljen je lijenom i mekušnom životu rimskih građana; i mnogi bi u gradu bio samo nesretan proleter, dočim je, obrađujući zemlju na selu, postao ugledan građanin. Nisu bez razloga, kaže Varro, naši veliki pradjedovi na selu stvorili rasadnik tih snažnih i hrabrih ljudi, koji su ih branili u doba rata, a hranili u doba mira. Plinije tvrdi s uvjerenjem da su seoski tribusi bili poštovani zbog ljudi koji su ih sačinjavali; dok su u gradske tribuse preseljavali u znak njihovog sramoćenja one slabiće koje su htjeli uniziti. Sabinjanin Atije Klaudije (Attius Claudius), došavši u Rim tamo se nastaniti, dobio je sve počasti i bio upisan u seoski tribus, koji je potom uzeo ime njegove porodice. Najzad, oslobođenici su svi od reda ulazili u gradske, a nikad u seoske tribuse; i nema za sve vrijeme trajanja države ni jednog jedinog primjera da je ma koji od tih oslobođenika dospio do ma kakvog magistratskog položaja, iako je postajao građanin.

Ovo načelo je izvršno; no, tjerali su ga toliko daleko, da je najzad došlo do jedne promjene, i svakako do zlorabe tog načela u političkom smislu.

Prvo, cenzori, budući da su dugo vremena bili prisvojili pravo da po svojoj volji prebacuju građane iz jednog tribusa u drugi, dopustili su većini njih da se upisuju u onaj tribus koji im se dopada; to odobrenje svakako nije ničemu služilo, a oduzimalo je cenzorskoj službi jednu od njezinih glavnih ovlasti. Osim toga, veliki i moćni upisivali su se svi u seoske tribuse, a oslobođenici, postavši građani, ostajali su s gomilom kod gradskih tribusa; tako se, uopće uzevši, dogodilo da tribusi nisu više imali svoje te-

ritorije, već su svi bili toliko izmiješani da su se članovi pojedinih tribusa mogli razlikovati samo po spiskovima; na taj način, riječ tribus umjesto realnog dobila je osobno značenje, ili je, bolje rečeno, postala skoro besmislica.

Došlo je još i do toga da su gradski tribusi, kao bliži, bili često i jači u skupštinama, te su predavali državu onima koji su bili voljni kupovati glasove ološa koji ih je sačinjavao.

U pogledu kurija, budući da ih je zakonodavac stvorio po deset u svakom tribusu, to je cijeli rimski narod, zatvoren u to doba u zidovima grada, bio sastavljen od trideset kurija; svaka od ovih je imala svoje hramove, svoje bogove, svoje službenike, svoje svećenike i svoje svetkovine, nazvane *kompitalije*, a slične onima koje su se zvale *paganalije* i koje su kasnije imali seoski tribusi.

Prigodom nove podjele, Servije nije htio dirati u taj broj od trideset, koji se nije mogao ravnomjerno raspodjeliti na njegova četiri tribusa; i tako su kurije, neovisne o tribusu, postale druga podjela među stanovnicima Rima; o kurijama, međutim, nije bilo govora ni kod seoskih tribusa, ni kod naroda koji ih je sačinjavao, zato što su tribusi postali čisto građanska ustanova i zato što je uveden drugi sustav mobiliziranja vojske; tako je Romulov sustav podjele, temeljen na vojnim razlozima, postao suvišan. Na taj način, iako je svaki građanin bio upisan u tribus, vrlo ih je malo bilo upisano u kuriju.

Servije je učinio i treću podjelu, koja nije imala nikakve veze s dvjema prethodnima i koja je, po svojim djelovanjima, postala najvažnija od svih. On je cijeli rimski narod podijelio u šest klasa, koje nije razlikovao ni po mjestu stanovanja ni po ljudima, već po imovini; tako su prve klase bile popunjene bogatima, posljednje siromasima, a srednje onima koji su bili prosječnog imovnog stanja. Ovih šest klasa bilo je podijeljeno na sto devedeset i tri druga tijela, nazvana centurijama; a ta su tijela bila tako razdijeljena, da je samo prva klasa obuhvatila više od polovine njih, a posljednja je formirala samo jedno jedino. Tako se dogodilo da je klasa najoskudnija u ljudima bila najbrojnija u centurijama, i da je cijela posljednja klasa smatrana kao jedna jedinica u sustavu podjele, iako je sama brojila više od polovice stanovnika Rima.

Da bi narod teže prozreo posljedice ove posljednje podjele, Servije joj je prividno dao vojni izgled: on je u drugu klasu unio dvije centurije proizvođača oružja, a u četvrtu dvije centurije proizvođača ratnih naprava; u svakoj klasi, osim posljednje, razlikovao je mlade i stare, to jest one koji su bili prinuđeni nositi oružje i one koje su zakoni od toga oslobađali zbog njihovih godina; to je razlikovanje, više nego podjela po imovini, stvorilo potrebu da se često iznova sprovodi popis ili prebrojavanje; najzad, zahtijevao je da se skupština održava na Martovom polju i da svi oni koji su vojni obveznici dođu tamo pod oružjem.

Razlog zbog koga se u posljednjoj klasi nije držao iste te podjele na mlade i stare nalazio se u tome što se svjetini, iz koje je ona bila sastavljena, nije priznavala čast nošenja oružja za domovinu; trebalo je imati ognjište pa steći pravo na njegovu obranu: u ovim bezbrojnim gomilama bijednika, kojima se danas odlikuju vojske kraljeva, nema možda nijednoga koji ne bi s prezirom bio protjeran iz jedne rimske kohorte, u doba kada su vojnici bili branitelji slobode.

U posljednjoj klasi, međutim, razlikovali su se još *proleter* od onih koje su nazivali *capite censi*. Prvi, koji nisu bili dovedeni do krajnjeg stupnja bijede, davali su državi barem građane, a katkad čak i vojnike u slučaju hitne potrebe. A oni koji nisu imali ništa i koji su se mogli prebrojavati po glavama, a ne i po imovini, smatrani su kao ništavni, i Marije je bio prvi koji ih je pristao primiti u vojsku.

Ne upuštajući se u to da li je ovaj treći sustav podjele bio dobar ili loš sam po sebi, držim da mogu tvrditi da su ga mogli učiniti uporabljivim samo jednostavni običaji prvih Rimljana, njihovo nekoristoljublje, njihova ljubav prema poljoprivredi, njihov prezir prema trgovini i težnja za dobiti. Gdje je taj suvremeni narod kod koga bi proždiruća pohlepa, nemiran duh, spletkarenje, stalna premještanja, vječiti prevrati u imovinama mogli dopustiti da takva ustanova postoji dvadeset godina, a da se ne uzbiba cijela država? Treba osobito primijetiti čak i da su običaji i cenzura, jači od te ustanove, ispravili njezin nedostatak u Rimu, i da se po koji bogataš našao prebačen u klasu siromaha zato što je previše pokazivao svoje bogatstvo.

Iz svega ovoga može se lako razumjeti zašto se uvijek spominje samo pet klasa, iako ih je stvarno bilo šest. Šesta klasa nije davala ni vojnike voj-

sci ni glasače na Martovom polju,¹ i nije bila skoro ni od kakve koristi za državu; stoga su joj rijetko pridavali važnosti.

Takvi su bili pojedini sustavi podjele rimskog naroda. Da vidimo sada djelovanje koje su oni imali na skupštinama. Ove skupštine, zakonito sazivane, zvale su se *komicije*; one su se obično održavale na trgu u Rimu ili na Martovom polju i dijelile su se u kurijatske komicije, centurijatske komicije i komicije po tribusima, sukladno trima oblicima po kojima su bile uređene. Kurijatske komicije su bile Romulova ustanova; centurijatske komicije Servijeva ustanova; komicije po tribusima ustanova narodnih tribuna. Ni jedan zakon nije dobivao potvrdu, ni jedan magistrat nije bio biran drukčije do u komicijama; i kako nije bilo tog građanina koji ne bi bio upisan u koju kuriju, u koju centuriju ili u koji tribus, to ni jednom građaninu nije bilo uskraćeno pravo glasa, i rimski narod bio je suveren, i pravno i činjenično.

Da bi komicije bile punopravne skupštine i da bi njihove odluke imale zakonsku snagu, bila su potrebna tri uvjeta: prvi, da tijelo ili magistrat koji ih saziva ima za to potrebnu ovlast; drugi, da se skupština održi na dan koji je zakonom odobren; treći, da proročanstva proročišta budu povoljna.

Razlog prvog uvjeta nije potrebno objašnjavati; drugi je stvar javnog poretka: tako, nije bilo dopušteno da se komicije održavaju u praznične ili tržne dane, kad ljudi sa sela, dolazeći u Rim radi svojih poslova, nemaju vremena provesti dan na javnom skupu. Pomoću trećeg uvjeta senat je zauzdavao jedan ponosan i nemiran narod, i umjesno je ublažavao vatrenost buntovnih tribuna; no ovi su uvijek nalazili ne jedno sredstvo da se te smetnje oslobode.

Zakoni i izbor glavara nisu bili jedine točke koje su podnesene na odluku komicijama: budući da je rimski narod bio prisvojio najvažnije funkcije vlade, može se reći da se na njegovim skupštinama odlučivalo o sudbini Europe. Ova raznovrsnost predmeta bila je povod da te skupštine dobivaju razne oblike, a prema pitanjima o kojima su se imale izjasniti.

Da bi se prosudilo o ovim raznim oblicima, dovoljno ih je usporediti. Uvodeći kurije, Romul je imao u vidu da senat drži pomoću naroda, a na-

¹ Kažem na *Martovom polju*, jer su se tu sakupljale komicije po centurijama: kod druga dva oblika, narod se sakupljao na *Forumu* ili drugdje; tada su *capite censi* imali isto toliko utjecaja i ugleda koliko i pravi građani.

rod pomoću senata, vladajući podjednako nad svima. On je, dakle, ovim oblikom dao narodu svu snagu koju ima broj, da bi držao u ravnoteži vlast kojom raspolaže moć i bogatstvo, koju je ostavio patricijima. Ali, u duhu monarhije, on je ipak ostavio više prevage patricijima, time što su ovi mogli uvijek osigurati sebi većinu glasova preko glasova svojih klijenata. Ova dostojna divljenja ustanova patrona i klijenata bila je remek-djelo politike i čovječnosti, bez kojega ustanova patricijata, tako protivna republikanskom duhu, ne bi ni mogla opstati. Rim je jedini imao tu čast pružiti svijetu taj lijepi primjer, iz koga nikad nije proistekla zloporaba, a koji, međutim, nikad nije bio podupiran.

Budući da je taj isti oblik kurija trajao pod kraljevima do Servija, i budući da se vladavina posljednjeg Tarkvinija nije smatrala legitimnom, to je bio razlog da se kraljevski zakoni uopće nazovu imenom *leges curitae*.

Pod republikom, kurije, budući da su i dalje bile ograničene na četiri gradska tribusa i obuhvaćale samo rimsku svjetinu, nisu mogle biti po volji ni senatu, koji je bio na čelu patricija, ni tribunima, koji su, iako sami plebejci, bili na čelu imućnih građana. One su stoga izgubile autoritet; njihov je pad bio takav, da je njihovih trideset okupljenih liktora činilo ono što su kurijatske komicije imale činiti same.

Podjela po centurijama bila je tako povoljna za aristokraciju, da se ne vidi odmah kako to da senat ipak nije uvijek pobjeđivao u komicijama koje su nosile to ime i u kojima su birani konzuli, cenzori i ostali kurulski magistrati. Doista, od sto devedeset i tri centurije koje su sačinjavale šest klasa cijelog rimskog naroda, prva klasa je obuhvaćala devedeset osam, a budući da su se glasovi brojali samo po centurijama, sama ta prva klasa po broju glasova je nadmašivala sve ostale. Kada su sve te centurije bile suglasne, nije se čak ni nastavljalno s prikupljanjem glasova; ono što je najmanji broj odlučio, prolazilo je kao odluka svih; i može se reći da su se u centurijatskim komicijama poslovi obavljali mnogo više većinom talira nego većinom glasova.

Ali ta golema vlast bila je umjerena na dva načina: prvo, tribuni su u najvećem broju slučajeva, a veliki broj plebejca uvijek, ulazili u klasu bogatih, i tako držali ravnotežu prevlasti patricija u ovoj prvoj klasi.

Drugi se način umjeravanja sastojao u sljedećem: umjesto da centurije glasuju po redu – što bi uvijek značilo da se počne s prvom – izvlačila bi se jedna centurija kockom, i ta¹ jedina vršila je izbor; poslije toga bi sve centurije, pozvane drugog dana po redu ponovile isti izbor, koji bi obično potvrđivale. Tako se prednost davanja primjera za izbor oduzimala centuriji koja je bila prva po redu i davala se onoj koja bi bila određena kockom, sukladno načelu demokracije.

Iz te prakse preoistjecala je još jedna korist: građani sa sela imali su vremena, između dva izbora, raspitati se o zaslugama privremeno imenovanog kandidata, da bi svoj glas dali samo s punim poznavanjem stvari. Ali, pod izgovorom brzine, pošlo je za rukom da se ukine ova praksa, i oba izbora obavljala su se istoga dana.

Komicije po tribusima bile su zapravo vijeće rimskog naroda. Njih su sazivali samo tribuni; na njima su birani tribuni i sprovedeni njihovi plebisciti. Ne samo da senat u ovim komicijama nije uživao nikakvo prvenstvo, već nije imao pravo ni nazočiti im; i primorani tako se pokoravati zakonima o kojima nisu mogli glasovati, senatori su u tom pogledu bili manje slobodni negoli posljednji građanin. Ova nepravda bila je vrlo štetna, i sama je bila dovoljna ukinuti rješenja jednog tijela u koje svi njegovi članovi nisu imali pristupa. Čak i da su svi patriciji nazočili tim komicijama, na temelju prava koje im je pripadalo kao građanima, oni bi tada kao obični građani jedva utjecali na rezultat glasovanja po glavama, u kome je i najmanji proleter imao istu moć kao i prvi senator.

Vidi se, dakle, da pored reda koji je proistjecao iz tih raznih podjela za prikupljanje glasova tako velikog naroda, same te podjele nisu predstavljale po sebi beznačajne forme, već je svaka bila sračunata na to da proizvede one posljedice koje je imao u vidu onaj koji ju je ustanovljavao.

Ne upuštajući se u detalje o tome, iz prethodnih razjašnjenja proistječe da su komicije po tribusima bile povoljnije za narodnu vladu, a centurijatske komicije povoljnije za aristokraciju. Što se tiče kurijatskih komicija, u kojima je sama rimska svjetina tvorila većinu, budući da su one bile povoljne jedino favorizirati tiraniju i prevratničke namjere, to su

1 Ta centurija, izvučena tako putem kocke, zvala se *praerogativa*, jer je bila prva od koje se tražio glas: otuda je i došla riječ prerogativa.

morale biti izvikane: i sâmi buntovnici odustajali su od sredstva koje je previše otkrivalo njihove namjere. Izvjesno je da se cjelokupno veličanstvo rimskog naroda nalazilo jedino u centurijatskim komicijama, koje su jedine bile potpune; u kurijatskim komicijama nedostajali su seoski tribusi, a u komicijama po tribusima senat i patriciji.

Što se tiče načina davanja glasova, on je kod prvih Rimljana bio isto toliko jednostavan kao i njihovi običaji, iako manje jednostavan nego u Sparti. Svoj glas davao je svatko glasno, a jedan bilježnik ih je unosio po redu: većina glasova u svakom tribusu određivala je glas tribusa; većina glasova među tribusima određivala je glas naroda; tako i za kurije i za centurije. Ta je praksa bila dobra dok je vladalo poštenje među ljudima i dok je svaki držao sramotom javno dati svoj glas za nepravednu odluku ili nedostojnu stvar; no kada se narod iskvario i kada su se počeli kupovati glasovi, bilo je utvrđeno da se oni daju tajno, da bi se kupci zadržali nepovjerenjem i varalicama omogućilo da ne budu izdajice.

Znam da Ciceron osuđuje tu promjenu, i da joj djelomično pripisuje propast republike. No iako osjećam svu snagu koju ovdje mora imati autoritet Ciceronov, ne mogu se složiti s njegovim mišljenjem: držim, naprotiv, da je propast države ubrzalo to što nije činjeno dovoljno takvih promjena. Kao što način života zdravih ljudi nije pogodan za bolesnike, tako ne treba tražiti da se nad iskvarenim narodom vlada prema onim zakonima koji odgovaraju nepokvarenom narodu. Ništa ne potvrđuje bolje ovo načelo nego trajanje Mletačke Republike, koja još postoji kao neko priviđenje, jedino stoga što su njezini zakoni pogodni lošim ljudima.

Tako su se, dakle, građanima dijelile pločice pomoću kojih je svaki mogao glasovati, a da se ne zna koje je njegovo mišljenje; uvedeni su također i novi propisi za prikupljanje pločica, brojenje glasova, itd.; što nije sprječavalo da se često posumnja u pouzdanost službenih organa kojima su te dužnosti¹ bile povjerene. Najzad, radi sprječavanja prevara i trgovanja glasovima, izdane su naredbe čije mnoštvo svjedoči o njihovoj beskorisnosti.

U posljednje doba moralo se često utjecati izvanrednim sredstvima da bi se nadoknadila nepotpunost zakona: tako su se pozivali na čudesa;

¹ "Custodes, diribitores, rogatores suffragiorum".

no ovo sredstvo, koje je moglo imponirati narodu, nije imponiralo onima koji su njime respolagali; čas je iznenada sazivana skupština prije nego što bi kandidati imali vremena učiniti svoje smicalice; čas je čitava sjednica prolazila u govorima, kada bi se vidjelo da je pridobijeni narod spreman loše se opredijeliti. Ali je ambicija ipak sve izigravala; a nevjerojatno je to što je, usred tolikih zloporaba, taj golemi narod zahvaljujući svojim starim uredbama i dalje birao magistrate, donosio zakone, presuđivao sporove, obavljao privatne i javne poslove, s gotovo isto toliko lakoće kao što bi mogao činiti i sâm senat.

V. POGLAVLJE

O TRIBUNATU

Kad se ne može ustanoviti točan razmjer između raznih tijela koja sastavljaju državu, ili kad neki neotklonjivi uzroci stalno kvare njihove odnose, tada se ustanovljava jedno zasebno magistratsko tijelo, koje ne čini cjelinu s ostalima i koje vraća svako tijelo u njegov prvi položaj i čini vezu ili srednju kariku bilo između vladara i naroda, bilo između vladara i suverena, bilo između obje strane u isti mah, ako je to potrebno.

To tijelo, koje ću nazvati *tribunatom*, čuvar je zakona i zakonodavne vlasti. Ono katkad služi da zaštiti suverena od vlade, kao što su to u Rimu činili narodni tribuni; katkad služi da podupre vladu protiv naroda, kao što to sada čini Vijeće desetorice u Veneciji; a katkad služi da održi ravnotežu između jedne i druge strane, kao što su činili efori u Sparti.

Tribunat nije sastavni dio državne vlasti i ne treba imati nikakvog udjela u zakonodavnoj ili izvršnoj vlasti: no to baš pojačava njegovu vlast; jer, ne mogući ništa učiniti, on može sve sprječiti. On je svetiji i poštovaniji, kao branitelj zakona, od vladara koji ih provodi i od suverena koji ih donosi. To se vrlo jasno vidjelo u Rimu, kad su ti gordi patriciji, koji su uvijek prezirali cijeli narod bili prinuđeni saviti se pred jednim običnim službenikom naroda, koji nije imao nikakvog utjecaja niti je obnašao ikakvu vlast.

Tribunat, kad je mudro umjeren, predstavlja najčvršći oslonac dobrog ustava; no ako njegova vlast i u najmanjoj mjeri prijeđe potrebnu

granicu, on sve ruši; slabost nije u njegovoj prirodi; i ako on uopće nešto predstavlja, on nikad nije manje od onog što treba biti da bi realizirao svoj značaj.

On se izopačava u tiraniju kada nasilno prisvaja izvršnu vlast koju treba samo ublažavati, i kada hoće davati zakone, koje treba samo štititi. Golema vlast efora, koja je bila bezopasna dok je Sparta još čuvala svoje običaje, ubrzala je njihovu započetu korupciju. Krv Agisa, koga su zaklali tirani, osvetio je njegov nasljednik: zločin i ispaštanje efora podjednako su ubrzali propast republike; a poslije Kleomena, Sparta nije bila više ništa. I Rim je na isti način propao; pretjerana vlast tribuna, prisvojena postupno, poslužila je na koncu da se, pomoću zakona predviđenih za održanje slobode, zaštite carevi koji su slobodu uništavali. Što se tiče Vijeća deseterice u Veneciji, ovo vijeće nije ništa drugo do krvavi sud, podjednako mrzak plemićima i narodu, koji ne samo da ne štiti zakone, već služi, poslije njihovog izopačavanja, jedino tome da nanosi udarce koji se ne smiju vidjeti.

Tribunat slabi, kao i vlada, povećanjem broja svojih članova. Kada su tribuni rimskog naroda, prvo dvojica na broju, zatim petorica, htjeli taj broj udvostručiti, senat im je pustio na volju, sasvim siguran da će jedne držati pomoću drugih, što se neminovno i dogodilo.

Najbolje sredstvo da se sprječe uzurpacije tako opasnog tijela, sredstvo na koje ni jedna vlada dosad nije pomislila, sastojalo bi se u tome da to tijelo ne bude stalno, nego da se uvedu vremenski periodi kad bi ono bilo ukinuto. Ti periodi, koji ne smiju biti tako veliki da se omoguće zloporabe, mogu se odrediti zakonom, tako da se po potrebi mogu lako uvesti izvanredne komisije.

Ovo sredstvo izgleda mi bez nezgode, jer je tribunat, kao što sam rekao, izvan ustava, te se može ukinuti, a da pri tom ustav ne trpi; a izgleda mi uspješno, jer nanovo postavljen magistrat ne polazi od vlasti koju je imao njegov prethodnik, već od one koje mu zakon daje.

VI. POGLAVLJE

O DIKTATURI

Nepromjenjivost zakona, koja ih sprječava da se prilagođavaju događajima, može ih u izvjesnim slučajevima učiniti opasnim i od njih načiniti uzroke propasti države u tijeku njezine krize. Utvrđeni red i sporost uvjetovana poštovanjem formi zahtijevaju izvjesno vrijeme za donošenje odluka dok okolnosti katkad traže hitnost. Može se dogoditi bezbroj slučajeva koje zakonodavac nije predvidio, i veoma je potrebna vještina da se predvidi kako se sve ne može predvidjeti.

Ne valja, dakle, težiti da se političke ustanove učvrste toliko da čovjek ne bude u stanju sprječiti posljedice koje otuda dolaze. Čak je i sama Sparta dopuštala svojim zakonima da leže neprovedeni.

Ali samo najveće opasnosti mogu opravdati kvarenje javnog poretka, i sveta moć zakona treba se obustaviti jedino ako je u pitanju spas domovine. U tim rijetkim i očitim slučajevima javna sigurnost se osigurava jednim pojedinačnim aktom koji brigu o njoj predaje u ruke najdostojnijem. To ovlašćenje može biti dano na dva načina, prema vrsti opasnosti.

Ako je radi sprječavanja opasnosti dovoljno povećati aktivnost vlade, onda se ova koncentrira u rukama jednoga ili dvojice njezinih članova: na taj se način ne mijenja snaga zakona već samo oblik njihove primjene. Ako je opasnost takva da je zakonski aparat prepreka za obranu od nje, tada se imenuje jedan vrhovni šef, koji ušutkuje sve zakone i za trenutka obustavlja suverenu vlast. U takvom slučaju, nema dvojbe o tome što je opća volja i očito je da je prva namjera naroda da država ne propadne. Na taj način, obustavljanje zakonodavne vlasti ne znači i njezino ukidanje: magistrat koji je ušutkuje ne može je natjerati da progovori; on njome vlada, ali ne može je predstavljati. On može činiti sve, osim donositi zakone.

Prvo sredstvo rabio je rimski senat kada je po posvećenom potupku konzulima povjeravao brigu za spas republike. Drugo sredstvo nalazilo je svoju primjenu kada je jedan od dva konzula imenovao diktatora;¹ primjer za ovakvu praksu dala je Rimu Alba.

¹ Ovo se imenovanje obavljalo noću i tajno, kao da je bila sramota da se jedan čovjek stavi iznad zakona.

U prvim vremenima, vrlo se često utjecalo diktaturi, jer država još nije imala dovoljno čvrstu podlogu da bi se mogla održavati jedino snagom svog ustava.

Kako su tada običaji činili suvišnim mnoge mjere opreznosti koje bi bile potrebne u drugo doba, to nije postojala bojazan da će diktator zlorabiti svoju vlast, niti da će je pokušati zadržati poslije roka. Izgledalo je, naprotiv, da je tako velika vlast na teretu onome kome je bila povjerena, sudeći po tome koliko je hitao osloboditi se je, kao da je bio previše mučan i opasan položaj nalaziti se na mjestu zakona.

I zato nije opasnost od zloporabe već opasnost od slabljenja ta koja me navodi na to da osuđujem nesmotrenu uporabu ove najviše magistrature u prvim vremenima; jer dok se ona iskorištavala za izbore, za ceremoniju posvećenja, za čisto formalne stvari, trebalo je plaštiti se da ne postane manje strašna u uporabi i da se ljudi ne naviknu gledati kao tašto zvanje ono koje služi samo na taštima svečanostima.

Pred kraj republike, Rimljani, postavši oprezniji, čuvali su se diktature s isto tako malo razloga s koliko su joj se nekad često utjecali. Bilo je lako uvidjeti da je njihova bojazan neutemeljena, da je prijestolnicu njezina slabost osiguravala tada protiv magistrata koje je imala u svojem krilu; da je diktator, u izvjesnom slučaju, mogao braniti javnu slobodu, ali da ju nije mogao nikad ugroziti; i da rimski lanci nisu bili kovani u samome Rimu, već u njegovim vojskama. Slabi otpor koji je pružio Marije Suli, a Pompej Cezaru, dobro je pokazao što se moglo očekivati od unutarnje vlasti u borbi protiv vanjske sile.

Ta zabluda navela ih je na velike pogreške: takva je pogreška, na primjer, što nije bio imenovan diktator u Katilininoj aferi; bila je u pitanju samo unutarnja stvar grada ili najviše nekoliko talijanskih pokrajina, i s bezgraničnom vlašću koju su zakoni davali diktatoru, on bi lako rasturio zavjeru, koja je bila ugušena jedino stjecajem sretnih slučajnosti koje ljudska mudrost nikad ne bi mogla očekivati.

Umjesto toga, senat se zadovoljio prenošenjem sve svoje vlasti na konzule, tako da je Ciceron, da bi uspješno djelovao, bio prinuđen tu vlast prekoračiti u jednom temeljnom pitanju; i dok su prvi izljevi oduševljenja doveli do odobravanja njegovog stajališta, poslije su s pravom tražili od

njega da položi račun za krv građana, prolivenu protivno zakonima, a to je zamjerka koja se ne bi mogla učiniti jednom diktatoru. Ali konzulova rječitost sve je pridobila za njega; a i on sam, premda Rimljanin, više je volio svoju slavu nego svoju domovinu, i nije toliko tražio najzakonitiji i najsigurniji način da spasi državu, koliko je gledao da njemu pripadne sva slava u toj stvari.¹ Zato je s pravom bio proslavljen kao osloboditelj Rima i s pravom kažnjen kao prekršitelj zakona. Ma koliko blistav trijumf bilo njegovo pozivanje, izvjesno je da je to bilo ustvari davanje pomilovanja.

Uostalom, ma kakav bio način na koji se to važno ovlaštenje daje, važno je da se njegovo trajanje svede na vrlo kratak rok, koji nikad ne može biti produljen. U krizama koje izazivaju njegovo uvođenje, država brzo propada ili se spašava; a kada hitna potreba prođe, diktatura postaje tiranska ili tašta. U Rimu su diktatori bili određeni samo na šest mjeseci, i većina ih je abdicirala prije tog roka. Da je taj rok bio dulji, možda bi pali u iskušenja da ga još i produlje, kao što su to učinili decemviri s rokom od jedne godine. Diktator je imao taman toliko vremena da odgovori potrebi radi koje je i biran; i nije imao vremena misliti na druge planove.

VII. POGLAVLJE

O CENZURI

Isto kao što se opća volja izjavljuje zakonima, tako se izjave javnog mnijenja sadrže u cenzuri. Javno je mnijenje ona vrsta zakona čiji je izvršitelj cenzor, i koji on, poput vladara, samo primjenjuje na pojedinačne slučajeve.

Cenzorski sud, dakle, nikako nije arbitar javnog mnijenja, on je samo oruđe preko kojega javno mnijenje izjavljuje svoju volju, i čim se ovo prekorači njegove odluke postaju ništavne i bez djelovanja.

Beskorisno je praviti razliku između običaja jednog naroda i predmeta njegovog uvažanja; jer to sve potječe od istog načela i neminovno se

¹ To je baš ono što on nije mogao postići predlažući diktatora, jer se nije usuđivao sebe samoga imenovati, a nije mogao biti siguran da će ga njegov kolega imenovati.

stapa. Kod svih naroda svijeta, izbor njihovih uživanja ne određuje priroda, već mnijenje. Ispravite mišljenje ljudi i njihove će se naravi oplemeniti same od sebe. Uvijek se voli ono što je lijepo, ili što se drži lijepim; ali se pri toj ocjeni pada u grešku; tu ocjenu, dakle, treba regulirati. Onaj tko sudi o naravima, sudi o časti; a tko sudi o časti to čini prema zakonima koje stvara javno mnijenje.

Javno mnijenje jednog naroda rađa se iz njegovog uređenja. Premda zakon ne propisuje običaje, oni se ipak rađaju iz zakonodavstva: kada zakonski sustav počne slabiti, naravi se kvare; no tada sud cenzora neće postići ono što snaga zakona nije učinila.

Iz toga proizlazi da cenzura može biti korisna za očuvanje naravi, ali nikada da ih opet uspostavi. Postavite cenzore dok su zakoni na snazi, a čim zakoni izgube snagu, sve je beznadno; ništa što ovisi o zakonima nema više snage kad je nemaju zakoni.

Cenzura održava naravi sprječavajući izopačavanje javnog mnijenja, čuvajući njihovu ispravnost njihovom mudrom primjenom, neki put čak utvrđujući ih kada su još neizvjesne. Uporaba sekundanata u dvobojima, koja je bjesnila u francuskoj kraljevini, bila je ukinuta s ovo nekoliko riječi jednog kraljevog rješenja: "Što se tiče onih koji su toliki podlaci da pozivaju sekundante..." Taj sud, prednjačeći sudu javnog mnijenja, odjednom je odredio kakav će ovaj biti. Ali, kada su iste odluke htjele izjaviti da je ista takva podlost tući se u dvoboju, što je veoma točno, ali protivno javnom mnijenju, svijet nije vodio računa o toj odluci, jer je o tome već bio donio svoj sud.

Rekao sam na drugom mjestu,¹ da se javno mnijenje ne može izvrnuti prinudi i da, prema tome, nije potrebno ni trunka prinude u sudu koji je ustanovljen da predstavlja javno mnijenje. Ne može se čovjek dovoljno nadiviti umijeću s kojom je ova snaga, potpuno izgubljena kod suvremenih naroda, bila iskoroštavana kod Rimljana, i još bolje kod Lake-demonjana.

Kada je jednom neki ozloglašeni čovjek iskazao jedno pravilno mišljenje u vijeću Sparte, efori, ne vodeći o tome računa, nađoše jednog česti-

¹ U ovom poglavlju ja samo ukazujem na ono što sam opširnije iznio u *Pismu gospodinu d'Alembertu*.

tog građanina da učini taj isti prijedlog. Kakva čast za jednog, kakav žig za drugog, a da pri tom nije izrečena niti pohvala niti osuda ma kome od njih! Neki pijanci sa Samosa oskvrnuli su sud efora: sutradan je javnim ediktom bilo dopušteno da stanovnici Samosa budu smatrani za ološ. Prava kazna bila bi manje stroga nego takav oblik nekažnjivosti. Kada se Sparta izjasnila o tome što je pošteno, a što nije, Grčka je primala ove sudove bez prigovora.

VIII. POGLAVLJE

O GRAĐANSKOJ RELIGIJI

U početku ljudi nisu imali drugih kraljeva osim bogova, niti druge vlade osim teokratske. Oni su mislili poput Kaligule; i tada su pravilno mislili. Potrebno je dugo razdoblje kvarenja osjećaja i shvaćanja, pa da se čovjek može odlučiti uzeti svoga bližnjeg za gospodara i pohvaliti se kako će mu biti dobro.

Iz same činjenice što se bog stavljao na čelo svakog političkog društva proisteklo je da ima toliko bogova koliko naroda. Dva naroda strana jedan drugom, i gotovo uvijek neprijatelji, nisu mogli dugo priznavati istog gospodara; dvije vojske koje se tuku jedna protiv druge ne bi mogle slušati istog vođu. I tako je iz podjele naroda nastalo mnogoboštvo, a odatle teološka i građanska nesnošljivost, što je po samoj prirodi stvari istovjetno, kao što će se vidjeti niže.

Umišljanje Grka, da su prepoznali svoje bogove kod barbarskih naroda potjecalo je iz njihovog umišljanja da u sebi vide prirodne gospodare tih naroda. Ali u naše doba doista je smiješna ona učenost koja se okreće oko istovjetnosti bogova raznih naroda: kao da su Moloh, Saturn i Kronos mogli biti isti bog! kao da su Baal Feničana, Zeus Grka i Jupiter Latina mogli biti isti! kao da je moglo ostati nešto zajedničko kod umišljenih bića koja nose različita imena!

Ako tko upita, kako to da u pogansko doba, kada je svaka država imala svoju vjeru i svoje bogove, nikad nije dolazilo do vjerskih ratova, ja odgovaram da je to zbog toga što je svaka država imala svoju vlastitu re-

ligiju kao i svoju vladu, te nije razlikovala svoje bogove od svojih zakona. Politički rat bio je i vjerski rat; područja bogova bila su takoreći određena granicama naroda. Bog jednog naroda nije imao nikakvu vlast nad drugim narodima. Poganski bogovi nisu bili jalni bogovi; oni su između sebe podijelili zemaljsko carstvo; čak i Mojsije i židovski narod povodili su se katkad za tom zamisli govoreći o bogu Izraela. Oni su, doduše, držali ništavnim bogove Kananaca, jednog prokletog naroda, osuđenog na propast, čije su mjesto imali oni zauzeti; ali čujte kako su govorili o božanstvima susjednih naroda, koja im je bilo zabranjeno napadati: "Zar ne posjeduješ sve što je tvoj bog Kemoš bio oteo starim posjednicima"? govorio je Jiftah Amoncima, „Tako i sve ono što je Jahve, naš Bog, oteo starim posjednicima, mi sada posjedujemo“!¹ To mi izgleda, potpuno priznata jednakost između prava Kemoša i prava boga Izraelaca.

Ali kada Židovi, podčinjenim babilonskim, a zatim i sirijskim kraljevima, uporno nisu htjeli priznati vlast nikakvog drugog boga osim svog, to odbijanje, na koje se gledalo kao na pobunu protiv pobjednika, navuklo im je progone o kojima se čita u njihovoj povijesti i koji su bez primjera prije kršćanstva.²

Budući da je svaka vjera, dakle, bila vezana isključivo za zakone one države koja je tu vjeru propisivala, nije bilo dugog načina da se jedan narod preobrati u vjeru nego da ga se podčini sebi, niti je bilo drugih misionara osim osvajača; a budući da je obveza da se promijeni vjera bila zakon pobijedenih, trebalo je prvo pobijediti, pa tek onda o tome govoriti. Ne samo da ljudi nisu ratovali za bogove, nego su bogovi, kao kod Homera, ratovali za ljude; svaki je od svog boga tražio pobjedu i plaćao je novim oltarima. Prije nego što bi zauzeli kakvu utvrdu, Rimljani su pozivali njegove bogove da ju napuste; a ako su Tarentincima ostavili njihove razjarene bogove, to su učinili zato što su te bogove tada smatrali podčinjenima svojim i prinuđe-

¹ "Nonne ea quae possidet Chamos deus tuus, tibi jure debentur." (Suci, Jiftah 11:24). Takav je tekst Vulgate. Otac de Carrières preveo je: "Zar ne mislite da imate pravo držati ono što pripada Hamu, vašem bogu?" Ja ne znam jačinu židovskog teksta, ali vidim da, po Vulgati, Jiftah priznaje izričito pravo boga Hama i da francuski prevoditelj umanjuje to priznanje jednim *prema vama* koje se ne nalazi u latinskom tekstu.

² Najočitija je istina da rat Fokejaca, nazvan svetim ratom, nije bio vjerski rat. On je imao za svrhu kazniti oskvrnjivanje svetinja, a ne podčiniti nevjernike.

nima da im ukazuju počast. Oni su pobijedenima ostavljali njihove bogove kao i njihove zakone. Jedini danak koji su nametali bio je najčešće vijenac Jupiteru Kapitolskom.

Pošto su, najzad, Rimljani sa svojim carstvom proširili svoju vjeru i svoje bogove, i pošto su često i sâmi usvajali vjeru i bogove podređenih, dajući i jednoj i drugima pravo građanstva, narodi toga prostranog carstva našli su se neosjetno s mnoštvom bogova i vjera, gotovo svuda istih; i tako je poganstvo postalo u poznatom svijetu jedna te ista vjera.

Pod takvim je okolnostima Isus došao utemeljiti na Zemlji duhovno kraljevstvo, što je, odvojivši vjerski sustav od političkog, učinilo da država prestane biti jedinstvena i izazvalo unutarnje razmirice, koje nikad više nisu prestale uznemiravati kršćanske narode. Međutim, ta nova zamisao o kraljevstvu na drugome svijetu nije mogla nikako ući u glave mnogobožaca, i oni su stoga na kršćane uvijek gledali kao na prave buntovnike, koji su, pod plaštom licemjerne pokornosti, samo vrebali trenutak kada će postati slobodni i gospodari i kada će vješto prigrabiti vlast koju su tobože poštivali u svojoj slabosti. To je bio uzrok progonima.

Ono čega su se mnogobošci plašili dogodilo se. Tada je sve promijenilo svoj izgled; ponizni kršćani počeli su drugačije govoriti i uskoro se moglo vidjeti kako to tobožnje kraljevstvo na drugome svijetu postaje, pod jednim vidljivim poglavarom, najsiroviji despotizam ovoga svijeta.

Međutim, kako su uvijek postojali vladar i građanski zakoni, iz postojanja te dvostruke vlasti nastao je stalan sukob nadležnosti, koji je onemogućio svaki dobar poredak u kršćanskim državama; i nikada se nije moglo biti načisto s tim koga treba slušati, vladara ili svećenika.

Neki narodi, međutim, čak i u Europi ili njezinom susjedstvu, htjeli su zadržati ili povratiti staro uređenje, ali bez uspjeha; kršćanski duh je sve osvojio. Sveti kult ostao je i dalje, ili je ponovno postao, neovisan od suverena i bez nužne veze s državnim organizmom. Muhamed je imao vrlo zdrave pojmove, on je dobro povezao svoj politički sustav; i dok je god oblik njegove vlade postojao pod kalifima, njegovim nasljednicima, ta vlada je bila strogo jedinstvena, i zato dobra. Ali kada su Arapi, postavši napredni, pismeni, obrazovani, meki i slabići, bili podjarmljeni od strane barbara, tada je ponovno počela podjela između ove dvije vlasti. Iako je

manje očita kod muhamedanaca nego kod kršćana, ona i kod njih postoji, osobito u Alijevoj sekci; a ima država, poput Perzije, u kojima se neprestano iskazuje.

U našem svijetu, engleski kraljevi su sami sebe postavili za poglavare crkve; isto su to činili i ruski carevi: no tim zvanjem oni su postali manje njezini gospodari nego njezini službenici; manje su stekli pravo mijenjati je negoli je održavati; u njoj oni nisu zakonodavci već vladari. Svuda gdje kler čini jedno korporativno tijelo,¹ on je gospodar i zakonodavac u svojoj sferi. Postoje, dakle, dvije sile, dva suverena, u Engleskoj i u Rusiji, kao i svuda drugdje.

Od svih kršćanskih pisaca, filozof Hobbes jedini je dobro uočio ovo zlo i lijek protiv njega, i predložio da se sve svede na političko jedinstvo bez koga se nikad neće dobro urediti ni država ni vlada. No on je morao uvidjeti da se gospodareći duh kršćanstva nije mogao izmiriti s njegovim sustavom i da će interes svećenika biti uvijek jači od interesa države. Ono što je učinilo mrskom njegovu političku teoriju, to nije toliko ono što je strašno lažno u njoj, koliko ono što je točno i istinito.²

Izgleda mi, kad bismo s toga gledišta razvili povijesne činjenice, da bismo lako pobili suprotna mišljenja Baylea i Warburtona, od kojih jedan tvrdi da nikakva vjera nije korisna za političko tijelo, a drugi, naprotiv, da je kršćanstvo njegov najveći oslonac. Prvome bi se dokazalo da nikad država nije bila utemeljena, a da joj vjera nije poslužila kao temelj; a drugome, da je kršćanski zakon u osnovi od veće štete negoli koristi za čvrsto uređenje države. Kako bih bio što jasniji, trebao bih pružiti malo više objašnjenja u svezi previše nejasnih ideja o religiji, koje se odnose na moj predmet.

Religija, promatrana u odnosu na društvo, ili općeg ili posebnog karaktera, može se podijeliti u dvije vrste: u religiju čovjeka i u religiju

1 Treba, međutim, primijetiti da se kler povezuje u jedno tijelo ne toliko kroz formalne skupove, kao što su ovi u Francuskoj, već prije kroz općenje u samoj crkvi. Općenje i isključenje iz crkve predstavljaju društveni ugovor klera, pomoću koga će on uvijek vladati nad narodima i kraljevima. Svi svećenici koji čine članove jedne crkve jesu njezini građani, pa makar bili s dva kraja svijeta. Ovaj izum je remek-djelo politike. Ničeg sličnog nije bilo među poganskim svećenicima; zato oni nikad nisu tvorili jedno crkveno tijelo.

2 Vidite, između ostaloga, u pismu koje je Grotius pisao svom bratu 11. travnja 1643. što taj učeni čovjek odobrava, a što osuđuje u knjizi *De cive*. Istina je da, naklonjen blagosti, on kao da zaboravlja piščeve dobre strane u korist zlih, no svi nisu tako milostivi.

građana. Prva, bez hramova, bez oltara, brz obreda, svedena isključivo na unutarne vjerovanje u vrhovnog boga i u vječite moralne dužnosti, jest čista i jednostavna vjera evanđelja, pravi teizam, ono što bi se moglo nazvati prirodnim božanskim pravom. Druga, uvedena samo u jednoj zemlji, daje ovoj njezine bogove, njezine vlastite titularne zaštitnike. Ona ima svoja učenja, svoje obrede, svoje vanjsko ispovijedanje vjere propisano zakonom: izvan tog jedinog naroda koji je se pridržava, njoj su svi ostali nevjerni, strani, barbarski; ona ne proteže zadaće i prava čovjekova dalje od svojih oltara. Takve su bile sve religije prvih naroda, i njima se može dati naziv božanskog građanskog ili pozitivnog prava.

Postoji i treća vrsta religije, čudnovatija, koja, dajući ljudima dva zakonodavstva, dva poglavara, dvije domovine, podvrgava ljude proturječnim zadaćama i sprječava ih da budu ujedno i pobožni ljudi i ispravni građani. Takva je religija lama, takva je religija Japanaca, takvo je rimsko kršćanstvo. Ona se može nazvati i svećeničkom religijom. Iz nje proistječe neka vrsta mješovitog i nedruštvenog prava koje nema imena.

Politički promatrane, sve ove tri vrste religije imaju svoje nedostatke. Treća je tako očito loša, da bi značilo gubiti vrijeme, kad bi se to htjelo dokazivati. Sve što raskida društveno jedinstvo ne vrijedi ništa; sve ustanove koje čovjeka dovode i proturječnost sa samim sobom ne vrijede ništa.

Druga je dobra po tome što spaja vjeru u boga i ljubav prema zakonima, i što, navodeći građane na to da obožavaju domovinu, ona ih uči da služeći državu služe i njezinog boga zaštitnika. To je neka vrsta teokracije u kojoj ne treba biti drugog prvosvećenika doli vladara, niti drugih svećenika doli magistrata. Umrijeti za svoju zemlju, znači tada postati mučenik; povrijediti zakone, znači biti bezbožnik; a izložiti krivca javnom preziru, znači predati ga gnjevu bogova: *Sacer esto*.¹

No, ona je loša po tome što je utemeljena na zabludi i laži, te ljude obmanjuje, čini ih lakovjernim i praznovjernim i pravo vjerovanje u božanstvo pretvara u prazan ceremonijal. Ona je loša i onda kada, postavši isključiva i tiranska, čini narod krvoločnim i nesnošljivim, tako da on teži samo ubojstvu i pokolju i vjeruje da čini sveto djelo kad ubija svakog onog tko

1 Vrsta kletve, koja otprilike znači: neka on bude sveta žrtva, neka bude predmet vjerskog žrtvovanja. – Pr. prev.

ne priznaje njezine bogove. To takav narod dovodi u prirodno stanje rata sa svim drugim narodima, što je vrlo štetno za njegovu vlastitu sigurnost.

Ostaje, dakle, religija čovjeka kao pojedinca ili kršćanstvo, ali ne ovo današnje, već ono iz evanđelja, koje je od njega sasvim različito. Kroz tu religiju, svetu, uzvišenu, istinitu, ljudi, djeca istoga boga, smatraju se svi braćom, a društvo koje ih spaja ne raspada se ni smrću.

Ali ta religija, budući da nema nikakve osobite veze s društvenim tijelom, ostavlja zakonima jedinu snagu koji oni crpe iz sebe samih, ne dodajući im nikakvu drugu; a time ostaje bez djelovanja jedna od velikih sila ljudskog društva. Štoviše, umjesto da srca građana veže za državu, ona ih od nje odstranjuje, kao i od svih zemaljskih stvari. Ne znam ništa što bi bilo suprotnije društvenom duhu.

Kažu nam da bi narod pravih kršćana formirao najsavršenije društvo koje bi nam se moglo zamisliti. U toj zamisli ja vidim jednu veliku teškoću: društvo pravih kršćana ne bi više bilo ljudsko društvo.

Ja čak tvrdim da to zamišljeno društvo ne bi bilo, u svem svom savršenstvu, ni najjače, ni najtrajnije: o tom pretjeranom savršenstvu ono bi bilo bez dovoljno povezanosti; njegov razorni porok ležao bi u sâmom njegovom savršenstvu.

Svaki bi čovjek obavljao svoju dužnost; narod bi bio podčinjen zakonima, vlastodršci bi bili pravedni i umjereni, magistrati poštenu, nepodmitljivi; vojnici bi prezirali smrt; ne bi bilo ni taštine, ni raskoši: to je sve vrlo dobro; no da vidimo dalje.

Kršćanstvo je religija skroz duhovna, koja se bavi isključivo nebeskim stvarima; kršćanska domovina ne pripada ovome svijetu. Čovjek, doduše, obavlja svoju dužnost, no on to čini s dubokom ravnodušnošću glede dobrog ili lošeg ishoda svojih nastojanja. Glavno je da nema sebi ništa zamjeriti, a da li ovdje na zemlji sve ide dobro ili loše, to ga se malo tiče. Ako je država napredna, on se jedva usuđuje uživati u javnom blagostanju; ustručava se ponositi slavom svoje zemlje; ako država propada, on blagoslivlja božju ruku koja se spustila svom svojom težinom na njegov narod.

Da bi društvo živjelo u miru i da bi se održao sklad, trebalo bi da svi građani bez razlike budu podjednako dobri kršćani: ali neka se, na nesreću, nađe jedan jedini tašt, jedan jedini licemjeran, jedan Catiline, na

primjer, jedan Cromwell, i taj će sigurno izigrati svoje pobožne sugrađane na vrlo lak način. Kršćansko milosrđe ne dopušta lako da se loše misli o svome bližnjem. Čim on nekim lukavstvom pronade vještinu kako da im se nametne i da prigrabi jedan dio javne vlasti, eto ga uzdignutog na visinu koja predstavlja dostojanstvo; bog hoće da ga poštujemo: uskoro eto nove vlasti; bog hoće da joj se pokoravamo. Ako onaj tko ima tu vlast ovu zlorabi, to je onda bič božji kojim bog kažnjava svoju djecu. Ogriješili bismo se o svoju savijest kada bismo otjerali nasilnika: trebali bismo poremetiti javni mir, uporabiti silu, proliti krv: sve se to teško miri s pitomošću kršćanina; a najzad, zar je tako važno da li smo slobodni ili robovi u ovoj dolini suza? Glavno je da se dospije u raj, a jedno od sredstava za postizanje toga leži u tome da se pomirimo sa sudbinom.

Izbije li kakav rat protiv tuđina, građani idu bez muke u borbu; nitko među njima ne pomišlja bježati; oni obavljaju svoju dužnost, ali nisu zagrijani za pobjedu; oni bolje umiju umrijeti negoli pobjeđivati. Kakvu to važnost ima jesu li pobjednici ili pobijeđeni? Zar providnost ne zna bolje od njih što im je potrebno? Neka se samo zamisli kakvu korist može izvući iz njihovog stoicizma neprijatelj, ohol, nasrtljiv, strastven! Stavite nasuprot tim narodima požrtvovane narode koje je prožimala vatrena ljubav prema slavi i domovini, zamislite tu svoju kršćansku državu suprotstavljenu Sparti ili Rimu: pobožni kršćani bit će tučeni, smrvljeni, uništeni, prije nego što bi imali vremena snaći se, ili će svoj spas dugovati jedino preziru koji bi njihov neprijatelj osjetio prema njima. Zakletva Fabijevih vojnika predstavlja u mojim očima lijepu zakletvu: oni se nisu zakleli da će izginiti ili pobijediti, oni su se zakleli da će se vratiti pobjedonosno, i održali su svoju zakletvu. Nikad kršćani ne bi učinili takvo što; mislili bi da iskušavaju boga.

Ali ja griješim kad kažem kršćanska država; svaka od ove dvije riječi isključuje drugu. Kršćanstvo propovijeda samo ropstvo i ovisnost. Njegov duh je i previše pogodan za tiraniju, a da ova iz toga ne bi izvlačila stalnu korist. Pravi kršćani stvoreni su biti robovi, oni to znaju i to ih ne uzbuđuje; ovaj kratki život ima i previše malu vrijednost u njihovim očima.

Kažu nam da su kršćanske vojske izvrsne. Ja to poričem, neka mi pokažu one koje su takve. Što se mene tiče, ja ne poznajem kršćanske vojske.

Navest će mi križarske ratove. Ne upuštajući se u raspravu o hrabrosti križara, primijetit ću da su oni, daleko od toga da oličavaju kršćane, bili vojnici svećenika, građani crkve: oni su se tukli za njezino nebesko kraljevstvo, koje je ona ne zna se na koji način načinila zemaljskim. Ako se pravilno shvati, ovo spada pod poganstvo: budući da evanđelje ne ustanovljava narodnu religiju, svaki sveti rat nemoguć je među kršćanima.

Pod mnogobožackim kraljevima kršćanski vojnici bili su hrabri; svi kršćanski pisci to tvrde i ja u to vjerujem: to je bila utakmica u časti s mnogobožackom vojskom. Čim su kraljevi postali kršćani, ta utakmica nije više postojala; a kada je križ svgnuo orla, sva rimska hrabrost je iščezla.

Ali, ostavljajući po strani politička razmatranja, da se vratimo na pravo i da utvrdimo načela o toj važnoj stvari. Kao što sam već rekao, pravo koje društveni ugovor daje suverenu u odnosu na podanike ne prelazi granice opće koristi.¹ Podanici su, dakle, dužni suverenu polagati račune o svojim shvaćanjima samo ukoliko su ta shvaćanja važna po zajednicu. A važno je po državu da svaki građanin ima vjeru koja će ga učiti voljeti svoje dužnosti; no učenja te vjere zanimaju državu ili njezine članove samo utoliko ukoliko se ta učenja odnose na moral i na dužnosti koje svaki pripadnik mora ispuniti prema drugim pripadnicima te vjere.

Izvan toga, svatko može imati ma kakva mu drago shvaćanja, a da se to ništa ne tiče suverena; jer, budući da on nema nadležnosti na drugom svijetu, ma kakva bila sudbina podanika u budućem životu, to nije njegova stvar; glavno je da na ovom svijetu budu dobri građani.

Postoji, dakle, jedno ispovijedanje vjere čisto građanske prirode, a njegove odredbe treba utvrđivati suveren; i to ne baš kao prava vjerska pravila već kao osjećaje društvenosti bez kojih se ne može biti ni dobar građanin ni vjeran podanik.² On ne može nikoga natjerati da u njih vjeruje,

1 "U državi", kaže markiz d'Argenson, "svatko je potpuno slobodan u pogledu onoga što drugima ne škodi". Eto nepromjenjive granice; ne može se točnije postaviti. Nisam mogao odoljeti želji da katkad navedem taj rukopis, premda je nepoznat javnosti, da bih odao počast uspomeni jednog dobrog i čestitog čovjeka, koji je čak i kao ministar sačuvao srce pravog građanina i ispravna i zdrava shvaćanja o vladi svoje zemlje.

2 Cezar je, breneći Catilinu, težio utvrditi učenje o smrtnosti duše: da bi ga pobili, Katon i Ciceron se nisu trošili vrijeme na filozofiranje; oni su se zadovoljili pokazati kako je Cezar govorio poput lošeg građanina i kako je ispovijedao doktrinu koja bi imala opasne poslje-

ali može otjerati iz države svakog tko u njih ne vjeruje; može ga otjerati ne kao bezbožnika, već kao nedruštvenog, kao nesposobnog da iskreno voli zakone i pravdu i da po potrebi svoj život žrtvuje svojoj dužnosti. I kad je netko javno priznao to isto učenje, pa se ponaša kao da u njega ne vjeruje, treba biti kažnjen smrću; on je počinio najteži među zločinima: lagao je pred zakonima.

Učenja građanske religije trebaju biti jednostavna, malobrojna, iskazana jasno, bez objašnjenja i komentara. Postojanje moćnog, razumnog, dobrohotnog, dalekovidnog i zaštitničkog božanstva, zagrobni život, sreća pravednih, kažnjavanje loših, svetost društvenog ugovora i zakona: eto pozitivnih učenja. Što se tiče negativnih učenja, ja ih svodim na jedno jedino, a to je nesnošljivost: ona spada u vjere koje smo isključili.

Oni koji prave razliku između građanske i vjerske nesnošljivosti varaju se, po mome shvaćanju. Ove dvije nesnošljivosti nerazdvojne su. Nemoguće je živjeti u miru s ljudima koje držimo prokletim; voljeti ih, značilo bi mrziti boga koji ih kažnjava: treba bezuvjetno ili ih povratiti na pravi put, ili ih podvrgnuti mučenju. Nemoguće je da vjerska nesnošljivost nema kakvog građanskog djelovanja svuda gdje je usvojena;¹ a čim ona to ima, suveren više nije suveren, čak ni u svjetovnom pogledu: otada svećenici postaju pravi gospodari, a kraljevi su samo njihovi službenici.

dice po državu. A to je baš bilo ono o čemu je rimski senat imao presuditi, a ne o nekom teološkom pitanju.

1 Tako, na primjer, brak, bijući građanski ugovor, ima građanske posljedice bez kojih je čak nemoguć opstanak društva. Pretpostavimo, dakle, da svećeničko tijelo uspije steći isključivo pravo dopuštanja, odnosno obavljanja, tog čina, pravo koje svaka nesnošljiva religija mora nužno svojatati svojom prerogativom, zar tada nije jasno da će uspostavom vlasti Crkve u tom smislu, ona uništiti vlast vladara, koji će onda imati samo onoliko podanika koliko će mu svećenstvo dopustiti da ima? Budući da je u položaju da vjenča ili ne vjenča ljude sukladno njihovom prihvaćanju takvog i takvog učenja, njihovim primajem ili odbijanjem takvog i takvog obrasca, njihovom većom ili manjim pobožnošću, sama će Crkva, ponašajući se razborito i držeći se čvrsto, jedina raspolagati nesljedstvima, službama, građanima, pa i samom državom, koja više i neće moći opstati, ako će u potpunosti biti sastavljena od vanbračne djece? No, reći će se, ljudi će se žaliti na zlorabe, odložiti će provedbu odluka, tražit će rješenja svjetovne vlasti. Kako žalosno! Svećenstvo će, ako ima i malo, ne kažem hrabrosti, već zdravog razuma, to pustiti i ići dalje svojim putem; ono će dopustiti mirno da se ljudi žale, da se rješenja odlažu, da državna vlast donosi odluke i da ih provodi, pa će najzad ipak ostati gospodar. Izgleda mi da to nije velika žrtva kada se napušta jedan dio sa sigurnošću da će se dobiti cjelina.

Sada, budući da više nema i ne može postojati kakva isključiva narodna religija, moraju se tolerirati sve one religije koje sa svoje strane toleriraju druge, ukoliko njihova učenja nemaju ničeg protivnog građanskim dužnostima. No tko god se usudi kazati: *Izvan crkve nema spasa*, treba biti progнан iz države, osim da je država crkva, a vladar prvosvećenik. Takvo učenje dobro je jedino u teokratskoj vlasti; u svakoj drugoj je opasno. Ono što se navodi kao razlog prelaženju Henrika IV. na katoličku vjeru trebalo bi svakog poštenog čovjeka navesti da je napusti, a pogotovo svakog vladara koji umije razmišljati.¹

IX. POGLAVLJE

ZAKLJUČAK

Pošto sam postavio istinita načela političkog prava i pošto sam pokušao zasnovati državu na njegovom temelju, ostalo bi mi da je ojačam vanjskim odnosima; to bi obuhvatilo međunarodno pravo, trgovinu, ratno pravo i osvajanja, javno pravo, saveze, pregovore, ugovore, itd. No sve to sačinjava novi predmet, previše opširan za moj slabi pogled: trebao bih stalno gledati više oko sebe.

---

¹ “Jedan povjesničar iznosi kako je kralj sazvaо pred sebe učene ljude jedne i druge crkve, pa kad je njegovo veličanstvo vidjelo da je jedan protestantski svećenik suglasan s njim da se može naći spas u katoličkoj vjeri, ono je uzelo riječ i reklo tome svećeniku: “Što? Zar ste vi suglasni s tim da se može naći spas u vjeri ove gospode”? Kako je ovaj odgovorio da u to ne sumnja, pod uvjetom da se tamo časno živi, kralj je vrlo trijezno odvratio: “Mudrost, dakle, hoće da ja pripadam njihovoj, a ne vašoj vjeri, jer ako pripadam njihovoj ja se spašavam i prema njihovom i prema vašem mišljenju, a ako pripadam vašoj vjeri, ja se, istina, spašavam prema vašem, ali ne i prema njihovom. A mudrost nalaže da idem putem koji je najsigurniji.” (Perefuchs, *Povijest Henrika IV*).

DISCOURS SUR L'ORIGINE ET LES FONDEMENTS DE L'INÉGALITÉ PARMI LES HOMMES

O PODRIJETLU I TEMELJIMA NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA

Non in depravitate, sed in his quae bene secundum naturam se habent, considerandum est quid sit naturale.

Aristotel, *Politika*, knjiga I

PREDGOVOR

Mislim da je poznavanje čovjeka najkorisnije a ujedno i najnepotpunije od svih ljudskih znanja, i smio bih reći da je i sâm natpis na delfijskom hramu sadržavao značajnije načelo i daleko teže od svih onih na koja nailazimo u zamašnim spisima moralista. Meni je predmet ove rasprave jedno od najzanimljivijih pitanja koje filozofija može postaviti, a na našu nesreću i najnepristupačnije misliteljima, jer kako bismo mogli upoznati izvor nejednakosti među ljudima ako prvo ne upoznamo njih sâme, i kako će čovjeku poći za rukom upoznati sebe onakvog kakvog ga je priroda stvorila, pored svih promjena koje su vrijeme i okolina proizveli u njegovom osnovnom sastavu, i razabrati što je temeljno u njegovoj prirodi i što su okolnosti i njegovo usavršavanje promijenili ili dodali prvobitnom stanju? Slično Glaucusovom kipu kojeg su vrijeme, morski vali i nepogode toliko izobličili da je više podsjećao na kakvu zvijer negoli na božanstvo, ljudska duša, izmijenjena u društvu tisućama uzroka koji se obnavljaju, mnogobrojnim znanjima i zabludama koje stječe, promjenama nastalim u sastavu tijela i stalnim sukobima strasti, izmijenila se tako da ju je gotovo nemoguće prepoznati. Umjesto božanske, veličanstvene jednostavnosti, kojom ju je njezin tvorac zadahnuo, zatičemo bezobličnu suprotnost strasti koja zamišlja da umuje i razuma u bunilu.

Još nam teže pada činjenica da, budući da napredak ljudske vrste udaljava čovjeka sve više od prvobitnog stanja, i da stjecanjem novih znanja lišavamo sebe mogućnosti saznati ono što je najvažnije, da smo samim proučavanjem čovjeka, u neku ruku, dovedeni u nemogućnost upoznati ga.

Jasno je, da u tim postupnim promjenama ljudskog sastava treba tražiti prve uzroke nejednakosti među ljudima, koji se, kao što se svi slažu, osjećaju po prirodi međusobno jednaki, što je bio slučaj i sa životinjama iste vrste, prije no što su izvjesni uzroci proizveli podvrste koje sada uočavamo. Doista, teško je vjerovati da bi promjene koje su prve nastale, bez obzira na to kako se to zbililo, izmijenile sve jedinke iste vrste na isti način. Jedne su se morale usavršavati ili gubiti od svoje vrijednosti, stječući razne osobine, dobre ili loše, koje im nisu bile svojstvene po prirodi, dočim su se druge dulje vremena zadržavale u prvobitnom stanju, i to je morao biti među ljudima prvi uzrok nejednakosti kojeg je lakše dokazati ovako uopće, nego da se s većom točnošću ukazuje na pravi razlog.

Neka moj čitatelj ne misli da se usuđujem laskati sebi kako sam pronikao u ono što tvrdim da je teško uočiti. Počeo sam razmišljati, izložio sam izvjesne pretpostavke, više u svrhu da samo pitanje bolje rasvijetlim i ukažem na njegov pravi smisao, nego da ga riješim. Možda će neom drugom biti lakše no meni prići cilju, ali ne mislim da bi ga itko mogao dostići, jer je teško razabrati što je osnovno a što primjesa u prirodi današnjeg čovjeka, uočiti stanje koje više ne postoji, koje možda nikada nije ni postojalo niti će postojati, a čije je točno poznavanje neophodno da bismo mogli pravilno ocijeniti sadašnje stanje. Potrebno je više mudrovanja no što se pretpostavlja da bi se točno odredile mjere opreza, koje bi osigurale valjana zapažanja u tu svrhu, a pravilno rješenje pitanja kojeg ću postaviti, izgleda mi, ne bi bilo nedostojno Aristotela i Plinija našeg stoljeća: *koji su pokusi potrebni da bismo upoznali prirodnog čovjeka, i koja su sredstva potrebna da bi se pokusi izveli u društvu?* Ne pada mi na pamet rješavati ovu zadaću, ali držim da sam o tome dosta dugo razmišljao da bih već sada mogao reći da ni najveći mislitelji ne bi bili kadri voditi te pokuse, kao što ni najmoćniji vladari ne bi bili u stanju ih izvesti; budući da je teško vjerovati u takav stjecaj prigoda, pogotovu ne s istrajnošću, da bi za razumom došla dobra volja, što je potrebno i jednim i drugim da se postigne uspjeh.

Ovakva mučna istraživanja, na koja se dosad gotovo nije ni pomišljalo, jedina su sredstva koja bi uklonila mnoge teškoće na putu saznanja pravih temelja ljudskog društva. Upravo nepoznavanje čovjekove prirode unosi neizvjesnost i tamu u točan pojam prirodnih prava, jer se po Burma-

laquiu pojam prava, a pogotovu prirodnih, temelji na prirodi čovjeka. Po njemu treba temeljna načela ove znanosti izvesti iz prirode samog čovjeka, njegovog sastava i stanja u kome se nalazi.

Čudimo se i zgražavamo kako malo suglasnosti postoji u svezi tog važnog pitanja među piscima koji su se bavili tim predmetom. Među najozbiljnijima je teško naći dvojicu koja bi se slagala. Ne uzimajući u obzir stare mislitelje koji su, izgleda, držali dužnošću proturječiti jedni drugima u svezi najtemeljnijih načela, rimski pravници podvrgavaju istom prirodnom zakonu kako ljude tako i druge životinje, jer pod ovim podrazumijevaju zakon koji priroda pripisuje samoj sebi, a ne drugima; ili su možda imali poseban pojam o zakonu, riječ kojom su se, izgleda, ovom prigodom poslužili kako bi iskazali opći odnos ustanovljen prirodom među živim stvorenjima u svrhu zajedničkog samoodržanja. Suvremenici, podrazumjevajući pod zakonom samo pravilo propisano moralnom biću, to jest razumnom i slobodnom, a promatranom u svojim odnosima prema ostalim bićima, ograničavaju prema tome na jednu razumnu životinju, to jest na čovjeka, važnost prirodnog zakona; ali iskazujući ga svaki na svoj način, oni ga temelje svi na tako metafizičkim načelima da i među nama ima malo njih koji bi ova načela razumijeli, a kamoli sami uočili. Na taj način svim izlaganjima znanstvenika, koja su uostalom u vječnoj opreci, jedno je zajedničko: nemoguće je razumjeti zakon prirode, pa prema tome i pokoravati mu se, ako čovjek nije vrlo mudar i veliki metafizičar; drugim riječima, da su ljudi za obrazovanje društva morali uporabiti svjetlost razuma koja se s teškom mukom rađa u samom društvu i to samo kod pojedinaca.

S tako skromnim poznavanjem prirode, a ne slažući se gotovo nika-ko po pitanju značenja riječi "zakon", teško je protumačiti što točno znači prirodni zakon. Sve što se o tome može naći po knjigama, osim što nije jednoobrazno, ima i tu manu što se oslanja na izvjesna znanja koja čovjeku nisu urođena i na pogodnosti koje čovjek može shvatiti tek onda kad ne bude više prirodan. Prvo se traže pravila s kojima bi svi trebali biti suglasni, kako bi svima bila od koristi, a onda, se skup takvih pravila krsti imenom prirodnih zakona, a kao dokaz navodi se korist koja bi se dobila njihovom općom primjenom. Zgodan način da se objasne pojmovi i priroda stvari proizvoljnom suglasnošću.

Sve dok ne budemo upoznali prirodnog čovjeka, uzaludno nam se truditi upoznati zakon kome se on pokorava ili takav koji bi najbolje odgovarao njegovom sklopu. Jedno je jasno: da bi to bio zakon, potrebno je da se volja onog koji mu se pokorava s punim razumijevanjem, a da bi bio prirodan, potrebno je da progovori jezikom prirode.

Dižući ruke od znanstvenih knjiga koje nam jedino daju mogućnosti da ljude upoznamo onakvima kakvima su postali, i razmišljajući o jednostavnim i neposrednim duševnim radnjama, izgleda mi da vidim dva izvora koja prethode razumu, a od kojih nas jedan upućuje na blagostanje i samoodržanje, a drugi da se gnušamo kad ugledamo neko biće kako se muči ili gine, pogotovu ako je to čovjek. Od ova dva načela i njihovog združivanja, koje naš duh može izvesti ne uzimajući u pomoć načela društvenosti, izgleda mi da potječu sva pravila prirodnog prava, pravila koja će razum biti prinuđen naknadno preinačiti na drugoj osnovi kada bude u tijeku usavršavanja prigušio pravu prirodu.

Stoga je najbolje načiniti čovjeka prvo čovjekom, a ne tražiti od njega da u prvom redu bude mislitelj. Mudrost koja tako sporo stiže do svijesti, nije jedina koja ga upućuje na dužnosti prema bližnjem, i potrebno je da prethodno savlada unutarnji nagon milosrđa da bi drugom učinio nažao, bilo da je u pitanju bližnji ili koji drugi živi stvor, osim u slučaju samoobrane kad prednost zakonito pridržava za sebe. Na taj način se rješava i nekadašnje sporno pitanje da li da se i životinje obuhvate prirodnim zakonom, jer je jasno da one nemaju razuma i da nisu slobodne, te da im je prema tome nemoguće da same upoznaju zakon; ali budući da su srodne ljudima utoliko što i one osjećaju, mora im se priznati udio, a čovjeku pripisati izvjesnu obvezu prema njima. Doista, ako ne činim nikakvo zlo svojim bližnjim stvorenjima, to je više iz tog razloga što i ona osjećaj bol, a ne zato što i ono umije misliti; pa kako je ova osobina zajednička i ljudima i životinjama, ove druge imaju pravo očekivati da barem ne budu okrutno zlostavljane od prvih.

Upravo ovo proučavanje prvobitnog čovjeka, njegovih pravih potreba, temeljnih načela njegovih dužnosti, jedino je ispravno sredstvo koje se može uporabiti kako bi se uklonile mnogobrojne teškoće na koje nailazimo pri istraživanju podrijetla moralne nejednakosti, pravih temelja

političkog tijela, uzajamnih prava njegovih članova kao i povodom stotine sličnih, važnih i nedovoljno rasvijetljenih pitanja.

Promatrajući ljudsko društvo, hladno i nepristrano, prvo što nam pada u oči jest nasilje moćnih i tlačenje slabih. Razum se buni protiv surovosti jednih i žali što su drugi toliko zaslijepjeni; a kako ništa nije tako nepostojano poput ovih vanjskih odnosa među ljudima, koje najčešće stvara slučaj a ne mudrost, a koji se zovu moć ili slabost, bogatstvo ili siromaštvo, izgleda na prvi pogled da su ljudske tvorevine izgrađene na živom pijesku, i tek kad pridemo sasvim blizu i odbacimo pijesak i prašinu dalje od građevine i razgrnemo temelje, vidimo koliko su snažni i da ih treba poštovati. Međutim, ako se čovjek i njegove prirodne sposobnosti kao i njihov postupni razvoj ne prouče, neće nam poći za rukom da u sadašnjem stanju stvari uočimo te razlike i da razdvojimo ono što je stvorila božanska moć od onoga što ljudi tvrde da su postigli svojim umijećem. Istraživanja na polju politike i morala, na koja nas upućuje važno pitanje koje proučavamo, u svakom su slučaju korisna, a pretpostavljena povijest vladavina pouka je ljudima u svakom pogledu. Kad pomislimo što bi od nas bilo da smo prepušteni sami sebi, moramo shvatiti da trebamo blagoslivljati onog čija je dobročiniteljska ruka, preinačivši naše ustanove i darujući im nerazrušive temelje, sprječila nereda koji bi neminovno nastali kao posljedica, a nas privela sreći sredstvima od koji smo prezali, bojeći se da nam ne donesu nesreću.

Quem te Deus esse Jussit,
et humana qua parte locatus es in re, Disce.

Pers., sat. III, v. 72

O PODRIJETLU I TEMELJIMA NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA

Govorit ću o čovjeku, a iz sâmog predmeta koji proučavam vidim da ću se obraćati ljudima, jer se ne predlažu slična pitanja kad strahujemo odati počast istini. Zato ću zastupati ljudski rod s puno pouzdanja pred mudracima koji me pozivaju da to činim, i bit ću zadovoljan samim sobom ako se budem pokazao dostojan rasprave i sudaca.

U ljudskom rodu razlikujem dvije vrste nejednakosti. Jednu nazivam prirodnom ili fizičkom, jer je uspostavljena prirodom a pojavljuje se kao razlika u godinama, zdravlju, tjelesnoj snazi, duhovnim ili duševnim osobinama. Drugu bismo mogli nazvati moralnom ili političkom, jer ovisi o izvjesnom sporazumu, a ljudi su je pristali uspostaviti, ili su je barem odobrili. Ona se sastoji u raznim prednostima i pogodnostima koje jedni uživaju na štetu drugih, poput imućnosti, uživanja većeg poštovanja, imati veću moć, ili čak prinuditi druge na pokornost.

Beskorisno je pitati što je uzrok prirodne nejednakosti, budući da odgovor leži u smislu samih riječi. Još bi bilo neumjesnije pitati se ne postoji li kakva bitna veza između tih dviju nejednakosti, jer bi to, drugim riječima, značilo da pitati, ne vrijede li neminovno više oni koji zapovijedaju od onih koji im se pokoravaju, ili ne nalaze li se tjelesna i umna snaga, mudrost i vrlina, uvijek kod istih osoba srazmjerno njihovoj moći i bogatstvu. O takvom bi pitanju mogli raspravljati robovi u nazočnosti svojih gospodara, a nikako razumni i slobodni ljudi u potrazi za istinom.

O čemu ćemo, upravo, raspravljati? Obilježit ćemo trenutak u tijeku usavršavanja kad je priroda podvrgnuta zakonu, budući da je pravo zami-

jenilo nasilje. Objasniti ćemo kakvim se čudnim stjecajem okolnosti jači riješio pokoriti slabijem, a narod kupiti slobodu misli po cijenu stvarne sreće.

Svi mislitelji koji su ispitali temelje društva osjetili su potrebu da se vrate prirodnom stanju, ali to nikome nije pošlo za rukom. Jedni nisu ni pomišljali da bi trebalo pretpostaviti da je čovjek u takvom stanju morao imati pojam pravde, a kamoli da su se trudili dokazati da ga je morao imati i da mu je bio od koristi. Drugi su govorili o prirodnom pravu kojim svatko raspolaže da bi sačuvao ono što mu pripada, ne kazujući što podrazumijevaju pod pripadanjem. Bilo je i takvih koji su prvo priznavali pravo jačeg nad slabijem, da bi odmah potom utemeljili vladavinu, ne vodeći računa o vremenu koje je moralo proteći da bi se kod ljudi stvorio pojam vlasti i vladavine. Svi oni govore o potrebama, pohlepnosti, tlačenju, željama i oholosti u svezi prirodnog stanja, a to su pojmovi uzeti iz društva. Govore o divljaku, a opisuju obrazovanog čovjeka. Čak većina nas nije ni posumnjela da prirodno stanje nije možda nikada ni postojalo, dočim se, pak, iz svetih knjiga jasno vidi da ni prvi čovjek nije bio u takvom položaju, budući da je neposredno od stvoritelja primio zakon i svjetlost razuma; a ako se Mojsijevim spisima dađe vjera koju im duguje svaki kršćanski mislitelj, to se može tvrditi da ni prije potopa čovjek nije bio u potpuno prirodnom stanju, osim ako se poslije toga nije našao u njemu kakvim čudnim stjecajem okolnosti, nemogućnost koju bi teško bilo obraniti i za koju se ne mogu imati nikakvi dokazi.

Prije svega ćemo odbaciti sve činjenice, jer ne zadiru u naše pitanje. Ne treba gledati ni istraživanja, na koju ćemo biti upućeni, kao na povijesnu istinu. To će biti uvjetovane pretpostavke, više u svrhu da bolje rasvijetle prirodu stvari nego da ukažu na pravo podrijetlo, slično razmišljanju kojim se danas služe fizičari tumačeći postanak svijeta. Vjera od nas zahtijeva da vjerujemo da su ljudi postali nejednaki po božjoj volji, budući da ih je odmah po stvaranju bog izveo iz prirodnog stanja u kome su bili. Ipak nam ne zabranjuje da, na temelju čovjekove prirode i bića koja ga okružuju, zamišljamo što bi bilo s ljudskim rodом kad bi bio prepušten sam sebi. To je upravo pitanje koje su mi postavili i na koje želim odgovoriti. Predmet rasprave je namijenjen čovjeku uopće, pa ću se zbog toga truditi govoriti jezikom koji će razumjeti cijeli svijet. Zaboravit ću na vrijeme i prostor i

mislit ću samo na ljude. Zamislit ću da se nalazim u Ateni, u Liceju, i da ponavljam predavanja svojih učitelja, da su mi suci Platoni i Ksenokrati, a da me sluša cijelo čovječanstvo.

O čovječe! slušaj me, ma gdje da si i ma što mislio! Evo tvoje povijesti, kako sam je pročitao, ako se ne varam, ali ne iz knjiga tvojih bližnjih, koji znaju samo za laž, već iz prirode koja govori samo istinu. Sve što od nje potječe istinito je, a ako bude čega lažnog, pripiši ga meni koji sam to nehotice učinio. Govorit ću o drevnom dobu. Kako si se otada izmijenio! Opisat ću, takoreći, život tvoje vrste na temelju osobina koje si stekao, a koje su tvoje navike i odgoj uspjele izopačiti, ali ne i zbrisati. Osjećam da postoji vijek u kome bi se pojedinac mogao zadržati. Potraži doba u kojem bi želio da je sad tvoja vrsta! Nezadovoljan sadašnjim stanjem iz razloga koji tvojim nesretnim sljedbenicima nagovještavaju još veća zadovoljstva, možda bi se htio vratiti! Takva bi težnja služila na čast tvojim precima, suvremenici bi je osudili, a strah bi obuzeo one koji bi po nesreći morali živjeti s tobom.

PRVI DIO

Ma koliko da je važno, radi pravilne ocjene prirodnog čovjekovog stanja, pratiti čovjeka od samog početka, takoreći od začetka vrste, neću poći tragom postupnih promjena njegovog sastava, neću se zadržati na tome da u životinjskom sustavu istražujem kakav je morao izgledati u početku da bi postao ono što je, niti ću se pitati, kao što Aristotel misli, nisu li njegovi dugi nokti prvo bili povijene kandže, nije li bio dlakav poput medvjeda, nije li išao četveronoške, oborena pogleda, ograničena na vidik od nekoliko koraka, i nije li sve to predstavljalo prirodu i granice njegovih misli. Po tom pitanju bih mogao tek nagađati samo s velikom neizvjesnošću ili izmišljati. Usporedna anatomija je nedovoljno napredovala, opaske prirodnjaka su još nepouzdanе, da bi se na tome mogli temeljiti točni zaključci. Stoga, ne oslanjajući se na znanja koja po prirodi imamo o tome i ne vodeći računa o promjenama, kako unutarnjim tako i vanjskim, koje su nužno morale nastupiti kod čovjeka koji je svoje udove iskorištavao u sve novije i novije svrhe i hranio se različitom hranom, uvijek ću ga zamišljati

onakvog kakvog ga i sad vidim; uspravna, kako se služi rukama kao i mi, radoznala za sve što je oko njega, mjereći pogledom nebesko prostranstvo.

Kad tako sazdano biće lišimo svega nadčovječanskog što bi mogao ponijeti sobom i svega umjetnog što je mogao steći u tijeku dugog usavršavanja, jednom riječju, kad ga promatramo onakvog kakav je izašao iz ruku prirode, vidimo u njemu životinju često slabiju od jednih, tromiju od drugih, ali u svemu uzevši najpovoljnije opremljenu. Vidim ga kako utažuje glad pod hrastom, kako pije vodu na prvom potoku, kako za ležaj bira ono isto mjesto pod drvetom koje ga je nahranilo. Dobio je sve što mu je bilo potrebno.

Zemlja, prepuštena prirodnoj plodnosti, prekrivena nepreglednim šumama koje sjekira još nije osakatila, na svakom koraku predstavlja riznicu i utočište za svakovrsne životinje. Živeći među njima, ljudi ih promatraju i podražavaju njihove vještine, s tom prednošću što životinje imaju svaka svoj, dočim čovjek, kome možda nijedan nije svojstven, prisvaja sve odreda, hraneći se raznovrsnom hranom koju životinje odabiru svaka za se, zbog čega je čovjeku puno lakše održati se na životu negoli njima.

Priviknuti još odmalena na nepogode i surovosti godišnjih doba, vični zamaranju, prinuđeni da nagi i goloruki brane život i plijen od zvijeri ili da im uzmognu pobijeći, ljudi su očvršnuli, sklop im se ustalio. Djeca donose na svijet izniman tjelesni sastav otaca i učvršćuju ga istom vježbom koja ga je i proizvela, postižući snagu koju je ljudski rod u stanju postići. Priroda se prema njima ponaša kao što je Sparta postupala s djecom svojih građana: oni koji su na svijet došli dobro građeni ona je osposobljava i još ih više snažila, a ostale uništavala, razlikujući se od našeg društva po tome što ih država, čineći djecu teretom njihovih roditelja, sve ubija i prije negoli su rođena.

Divljaci znaju za svoje tijelo kao za jedino oruđe, i ono im služi u razne svrhe kojima naše nije vično, budući da je neuvježbano u tom smjeru. Gubitak snage i okretnosti, koje nužda stvara, treba pripisati našoj snalazljivosti. Da je divljak raspolagao sjekirom, bi li bio u stanju rukama lomiti tako čvrste grane? Da je imao praćku, bi li mogao rukom baciti kamen takvom žestinom? Da je znao za ljestve, bi li se tako lako verao po drveću? Da je znao za konja, bi li trčao tako brzo? Ako budete dali vremena obra-

zovanom čovjeku da oko sebe okupi sve svoje robote, nedvojbeno je da će nadjačati divljaka; ali ako želite nazočiti još neskladnijoj borbi, ostavite ih nage i goloruke da podijele megdan. Tada ćete vidjeti što znači imati uvijek uza se svu svoju snagu, biti uvijek na sve spreman, i ako se tako može reći, nositi uvijek svu svoju osobu sa sobom.

Hobbes tvrdi da je čovjek po prirodi neustrašiv i da samo misli kako napasti i boriti se. Drugi čuveni filozofi misle sasvim suprotno, a Cumberland i Puffendorf se slažu s njim u tome da nitko nije tako bojažljiv poput čovjeka u divljem stanju, koji vazda strepi i koji je gotov da se na najmanji šušanj da u bijeg, primijeti li najmanju promjenu oko sebe. To je vjerojatno točno ako su u pitanju njemu nepoznate stvari. I sâm mislim da tako mora biti kad god su mu u pitanju novi prizori, gdje on nije u stanju razabrati dobro i zlo koje treba očekivati za svoje tijelo, i kada ne može usporediti svoju snagu s opasnošću koja mu prijeti. U slobodnoj prirodi takav je slučaj rijedak. Sve teče jednolično, a zemljino lice se ne mijenja tako naglo i neprestano kao što je to slučaj među združenim narodima, zahvaljujući njihovim strastima i varljivosti. Divljak živi među životinjama i odrana je upućen na to da se mjeri s njima i da stječe zaključke usporedbom. Shvaća da je slabiji, ali i okretiji, i više ih se ne boji. Suočite medvjeda ili vuka sa snažnim divljakom, hitrim i hrabrim kao što su svi oni, naoružajte ga kamenom i toljagom, pa ćete se uvjeriti da će opasnost biti u najmanju ruku obostrana i da bi više sličnih iskustava naučilo zvijeri, koje se nerado međusobno sukobljavaju, da ne napadaju ljude koji će im izgedati isto tako divlji kao što su i one. Prema životinjama koje su od čovjeka snažnije u većoj mjeri no što bi on od njih bio okretiji, odnosi se kao i druge slabije životinje kojima ipak polazi za rukom opstati, s tom prednošću što on, koji isto tako dobro trči, može potražiti pouzdan zaklon na drvetu, što pri susretu može birati: sukob ili bijeg. Osim toga, životinje ne nasrću na čovjeka neposredno, već u slučaju obrane ili krajnje izgladnelosti, a prema njemu ne gaje ni onu strašnu mržnju po kojoj se vidi da je priroda predodredila izvjesnu vrstu za hranu drugoj.

To će po svojoj prilici biti razlog zbog kojega crnci i divljaci ne prezađu od divljih zvijeri na koje mogu naići po šumama. Venezuelanski Karaibi, među ostalima, žive potpuno sigurno što se toga tiče i nemaju nikakvih

neprilika. Françoisa Corréala priča da slobodno zalaze u šumu, gotovo nagi, naoružani samo lukom i strijelama, a ipak nitko nikad nije čuo da su koga od njih rastrgale zvijeri.

Drugi, opasniji neprijatelji, a protiv kojih se čovjek ne može boriti istim sredstvima, jesu prirodni nedostaci, djetinjstvo, starost, kao i razne bolesti. Žalosni znaci naše slabosti, od kojih su prva dva zajednička svim životinjama i posljednji, uglavnom pripada čovjeku koji živi u društvu. Primjećujem, što se tiče djetinjstva, da je majci, koja svoje dijete može svuda sobom nositi, lakše ga prehraniti, no mnogim ženka koje su prinuđene da po cijenu velikih napora, neprestano odlaze i dolaze, tražeći hranu i vraćajući se podojiti ili nahraniti mladunce. Istina je, da je sa smrću majke i djetinji život doveden u opasnost, ali to je slučaj i sa stotinama drugih vrsta čiji mladunci moraju prvo poodrasti da bi mogli sebi pribaviti hranu; a ako naše djetinjstvo traje dulje, i život nam je zato dulji, tako da se sve svodi na jednu mjeru u tom pogledu, mada po pitanju ranog djetinjstva i broja mladih postoje i druga pravila koja ne spadaju ovdje. Kod starih osoba koje malo rade i koje se malo znoje, potreba za jelom opada sa sposobnošću da do nje dođu, a kako ih način života u divljini čuva od kapi i reumatizma, i kako je starost zlo koje se čovječjom pomoću može najmanje ublažiti, to se oni polako gase i iščezavaju neprimjetno i ne primjećujući skoro ni sami.

Što se tiče bolesti, neću ponavljati uzaludne i netočne prodike kojima zdrave osobe kleveću medicinu; no ipak se pitam postoje li pouzdana promatranja iz kojih bi se moglo opravdano zaključiti da je čovjekov životni vijek, u prosjeku, kraći u zemljama gdje se ovo umijeće najviše zanemaruje negoli u onima gdje se gaji s najvećom pažnjom. A kako bi to bilo moguće, ako sami sebi zadajemo više zla no što medicina može pružiti lijekova! Krajnja nejednakost u načinu života, pretjerani nerad s jedne, a pretjerani rad s druge strane, lakoća kojom možemo nadražiti i zadovoljavati svoje prohtjeve i čulnost, jela koja bogati toliko traže, a koja ih site uzbuđujućim sokovima i opterećuju varenje, loša prehrana siromašnih, koja im često ponestaje i čiji je nedostatak razlog što se prejedu kad im se za to pruži prigoda; bdijenja, pretjerivanja svake vrste, neumjerenost u strastima, zamaranje i iscrpljivanje duha, bezbrojne brige i muke koje svuda zatičemo i koje nam bez prestanka nagrízaju dušu – eto strašnih dokaza o tome da

smo mi krivi za većinu zala koja su nas snašla, a koja bi nas mimoišla da smo živjeli jednostavno, ravnomjerno i u samoći kao što nam je priroda propisala. Ako je odredila da budemo zdravi, mogao bih tvrditi da je razmišljanje protuprirodan postupak i da je čovjek koji razmišlja iskvarena životinja. Kad pomislimo kako su lijepo razvijeni divljaci, barem oni koje nismo upropastili jakim napitcima, da ne znaju za druge bolesti do za rane i starost, moramo povjerovati da bi se povijest ljudskih bolesti mogla proučavati usporedno s razvojem ljudskog društva. Barem tako misli Platon, koji zaključuje, na temelju izvjesnih lijekova koje su Podalir i Makaon rabili pri opsadi Troje ili ih odobrili, da razne bolesti koje su ti lijekovi proizrokovali nisu bile dotle poznate ljudima, a Cels je zabilježio da je dijete, danas tako potrebnu, uveo tek Hipokrat.

Usljed malog broja uzroka bolesti, čovjeku koji živi prirodno nisu potrebni lijekovi a još manje liječnici. Ljudska vrsta ni u ovom pogledu ne stoji gore od ostalih, i lako je doznati od lovaca da na svojim lutanjima oni nailaze na mnoge kljaste životinje. Mnogi su sretali i takve koje su imale grozne, ali potpuno zaliječene rane, pa i slomljene kosti i udove koje je izliječilo vrijeme kao jedini kirurg, iako one nisu živjele dugačije no što su navikle, i koje su ozdravile i bez mučnih sjeckanja, otrovnih tekućina i izgladnjivanja nejedenjem. Najzad, ma koliko da je za nas korisna dobro vođena medicina, izvjesno je da divljak, prepušten sam sebi, nemajući se na što drugo osloniti doli na prirodu, barem ne mora strahovati ni od čega drugog doli od svoje bolesti, što često njegov položaj čini povoljnijim od našeg.

Zato treba dobro praviti razliku između divljeg čovjeka i ljudi koji su nam ped očima. Priroda ukazuje osobitu pozornost životinjama koje su povjerene njenoj njezi, što pokazuje koliko joj je stalo do tog prava. Konj, mačka, bik, pa čak i magarac, višeg su rasta, jače su građeni, snažniji su i hrabriji po šumama negoli po našim kućama. Pripitomljavanjem gube pola od svih tih prednosti i kao da se sav naš trud oko toga da ih dobro nahranimo i s njima dobro postupamo svodi na to da ih unazadimo. Tako je i sa čovjekom. Kao član društva i rob, on gubi snagu, postaje bojažljiv i puzi, a njegov mekušast i raznježen život dovodi najzad do očaja i njegovu snagu i njegovu hrabrost. Dodat ćemo da se, među ljudima, ta razlika iz-

među životnih uvjeta u divljini i društvu daleko jače osjeća negoli među životinjama; jer budući da se priroda ponaša prema njima na isti način, sve udobnosti koje čovjek sebi osigurava, pored onih koje sljeduju i životinja koje on kroti, predstavljaju posebne uzroke koji će ga utoliko više unazaditi.

Prema tome nije to tako velika nesreća što su prvi ljudi išli nagi, što su bili bez krova, lišeni tričarija koje nam se čine tako potrebne, niti je to bila tako velika prepreka njihovom opstanku. Ako im koža nije dlakava, to im nije ni potrebno u toplim krajevima, a u hladnim će se brzo naučiti skinuti kožu sa životinja koje su savladali. Ako su im dane samo dvije noge za trčanje, imaju dvije ruke da se njima posluže i da se brane. Djeca im kasno i mučno prohodaju, ali ih njihove majke lako nose, što nedostaje drugim vrstama gdje ih gonjena majka mora napustiti, ili svoj korak podesiti njihovom. Najzad, ako ovakve okolnosti, o kojima ćemo kasnije govoriti, pretpostavimo da su iznimne i slučajnost koja se može i ne mora dogoditi, jasno je, prema stanju stvari, da je prvi čovjek koji je sebi načinio odijelo i kuću time dao sebi gotovo nepotrebne stvari, budući da je dotle mogao bez njih i budući da se ne vidi zašto ne bi mogao kao odrastao podnositi život na koji se privikao iz djetinjstva.

Sâm, besposlen, stalno praćen opasnošću, divljak mora voljeti spavati i biti lakog sna, poput životinja koje malo misle i moglo bi se reći da dremuckaju sve drugo vrijeme dok ne misle. Budući da mu je osobna sigurnost jedina briga, moći koje je najbolje uvježbao teže jednoj svrsi: napadu i obrani, bilo da želi savladati plijen, ili se trudi da sâm to ne postane. Naprotiv, dijelovi tijela koji se razvijaju u tromosti i čulnosti moraju biti grubi, lišavajući ga svake nježnosti. Njegova su čula dvojaka: dodir i okus sasvim su mu otupjeli; vid, sluh i miris osjetljivi do najveće mjere. U takvom su stanju životinje, uglavnom, a u takvom je stanju po pričanjima putnika većina divljačkih nacija. Stoga nije nikakvo iznenađenje da Hotentoti s rta Dobre Nade mogu golim okom ugledati brodove na pučini s daljine s koje ih Nizozemci vide dalekozorima, ili što američki divljaci mogu ući u trag Španjolcima po njihovom mirisu poput najboljih pasa, ili što ti barbarski narodi ne osjećaju bol hodajući goli, ili što u hrani rabe velike količine ljutih začina, a najžešće europske žestice piju poput vode.

Dosad sam imao u vidu samo tjelesnog čovjeka, a sad se potrudimo promatrati ga s moralne i metafizičke točke gledišta.

Meni životinja predstavlja dobro smišljenu napravu, kojoj je priroda podarila čula da bi se mogla sama navijati i u izvjesnoj mjeri se zaštititi od svega što bi joj nanijelo kvar ili je uništilo. To isto zatičem i kod ljudskog robota, s tom razlikom. što kod životinja priroda obavlja sve radnje sama, dočim čovjek u tome sudjeluje kao slobodan čimbenik. Dok životinja prihvaća ili odbija nagonski, čovjek to čini svojevolarno, zbog čega je životinja nemoguće udaljiti se od propisanog pravila, čak i kad bi im to išlo u prilog, dočim čovjek to često čini na svoju štetu. Tako golub uginu od gladi kraj posude pune mesa, a mačka na hrpi voća i žita, iako bi se oboje moglo nahraniti hranom koju preziru, samo da su je okusili. Tako se razvratni ljudi prepuštaju izgredima od kojih dobivaju groznicu pa i umiru, jer duh kvari čula, a volja daje glasa od sebe i onda kad priroda zanijemi.

Svaka životinja nešto misli, pošto raspolaže čulima, i te svoje misli i povezuje do izvjesne mjere, a čovjek se od nje razlikuje samo po stupnju u kome to čini. Izvjesni mislitelji idu tako daleko da tvrde kako se ljudi mogu više razlikovati među sobom negoli čovjek od izvjesne životinje. Čovjek se, prema tome, među životinjama ne ističe toliko time što može misliti, koliko time što je slobodan činiti što hoće. Priroda životinjama naređuje, a one slušaju. I čovjek to isto osjeća, ali je svjestan da može na to pristati ili se tome oduprijeti, i upravo se u toj svijesti o slobodi ogleda duhovnost njegove duše, budući da fizika donekle objašnjava vezu između čula i oblikovanja misli; ali u moći htijenja, odnosno izbora i u osjećaju te moći, nailazimo na isključivo duhovne postpuke o kojima nam mehanika ne može pružiti nikakvo objašnjenje.

Kad bi, pak, postojeće teškoće po pitanju ovakve razlike između čovjeka i životinje dale povoda raspravi, postoji druga vrlo izrazita osobina koja ih čini različitim i gdje ne može biti prigovora. To je sposobnost usavršavanja koja, zahvaljujući okolnostima, razvija i sve ostale osobine i koju nalazimo kako kod pojedinca tako i kod cijele vrste; dočim životinja za nekoliko mjeseci postaje ono što će biti cijelog života, a njezina vrsta za godinu dana ono što će ostati tisuću godina. Zašto je samo čovjeku dano da postane tupav? Nije li to znak povratka u prvobitno stanje, budući da je s

godinama ili iz drugih razloga izgubio sve što mu je usavršavanje dalo, padajući tako niže od same životinje koja ništa nije stekla niti ima što izgubiti, i koja se uvijek drži svog nagona. Žalosno bi bilo kad bi se moralo priznati da je ova bitna i gotovo bezgranična osobina izvor, takoreći, svih ljudskih zala, da ga ona s vremenom udaljava od prvobitnih okolnosti pod kojima bi i dalje živio spokojno kao dijete; da ga ona tijekom vjekova osvjetljiva razumom i mračni zabludama, razvija njegove vrline i poroke, i na koncu ga dovodi do toga da bude dušmanin samom sebi i prirodi. Strašno bi bilo kad bi čovjek morao odavati hvalu, kao kakvom dobročinitelju, onom koji je prvi dao podstreka stanovnicima obala Orinika da uporabe utege od dasaka oko sljepoočnica svoje djece, što ih je donekle učinilo tupavim i osiguralo im osnovnu sreću.

Divljak, po prirodi prepušten nagonu ili, ako mu koji nedostaje, osobinama koje će biti u stanju prvo ga zamijeniti, a potom ga uzdići na daleko veću visinu, pristupit će čisto životinjskim radnjama. Prvo će mu biti da promatra i osjeća kao i ostale životinje, da nešto hoće ili neće, da želi ili strepi. To su prvi i gotovo jedini duševni pokreti, sve dok nove okolnosti ne prouzroče nove promjene.

Ma što rekli moralisti, ljudsko razmišljanje se u mnogom temelji na strastima, koje isto tako mnogo duguju razmišljanju, kao što se svi slažu. Njihovom djelatnošću se razvija naš razum, naginjemo znanju zato što želimo uživati, i nije nemoguće shvatiti zašto bi razmišljao onaj koji niti što želi niti od čega strepi. Strasti, pak, potječu od potreba, a njihov razvoj od našeg znanja, jer nam je nemoguće nešto željeti ili se čega bojati samo na temelju zamisli o tome ili po prirodnom nagonu. Divljak, lišen svake duhovne svjetlosti, osjeća samo strasti ove posljednje vrste. Njegove želje ne premašuju tjelesne potrebe. Jedina dobra koja je upoznao u svijetu jesu hrana, ženka i počinak. Jedina zla od kojih preza jesu bol i glad. Rekao sam bol, a ne smrt, jer životinja nikad neće saznati što znači umrijeti, a saznanje o smrti i njezinim strahotama spada među prve čovjekove tekovine, pošto je prestao živjeti kao životinja.

Lako bih mogao ovaj osjećaj potkrijepiti činjenicama, kad bi mi to bilo potrebno, i pokazati da je kod svih naroda svijeta duhovni napredak tekao srazmjerno potrebama koje su oni osjećali, bilo da su ih stekli od

prirode, bilo da su ih na njih uputile okolnosti, pa prema tome usporedno sa strastima koje su ih gonile da ove zadovolje. Pokazao bih kako se u Egiptu radinost pojavljuje i razvija usporedno s poplavom Nila, pratio bih njezin razvoj kod Grka gdje su se rodila, rasla i uzdigla do neba na antičkim stijenama u pijesku, dok joj nije bilo moguće uhvatiti korijena na plodnim obalama Eurotasa. Primijetio bih da su, uglavnom, sjeverni narodi marljiviji od južnjaka, jer su u većoj mjeri upućeni na rad, kao da je na taj način priroda željela uskladiti stvari, darujući njihovim umovima plodnost koju je uskratila njihovom tlu.

Ne oslanjajući se na nepouzdana tvrđenja povijesti, tko ne bi vidio da se sve steklo tako da od divljeg čovjeka odstrani kako iskušenje tako i sredstva da ne bude više to što jest. Mašta mu ne dočarava ništa. Srce mu ne traži ništa. Ono malo što mu treba, pod rukom mu je; a tako je daleko od znanja koje je potrebno da bi poželio steći još više, da mu je nemoguće što predvidjeti ili biti znatiželjan. Prema prirodnim ljepotama je ravnodušan, jer se na njih naviknuo: red je uvijek isti, kao i promjene. Nije takvog duha da bi se morao diviti najvećim čudima, niti treba od njega očekivati mudrost koja je potrebna čovjeku da bi mogao jednom promatrati ono što vidi svakog dana. Njegova ničim neuzbuđena duša osjeća samo da postoji u danom trenutku, bez ikakvog pojma o budućnosti, ma kako bliska ona bila; a namjere, ograničene kao i vidik, jedva dosežu do isteka dana. Za Karaiba je to i danas krajnja granica predviđanja: izjutra prodaje svoju pamučnu postelju, da bi navečer plaćući došao otkupiti je, jer nije predvidio da će mu biti potrebna iduće noći.

Što više razmišljamo o tome, izgleda nam da je udaljenost između neposrednih dokmova i osnovnog saznanja sve veća i veća, i nemoguće je zamisliti kako bi čovjek uopće mogao vlastitim snagama premostiti toliki jaz, ne stupajući u vezu s ostalima i ne osjećajući nikakve potrebe. Koliko li je vjekova proteklo prije nego što su se ljudi osposobili uzmoći vidjeti i drugi oganj do nebeskog! Koliko li se slučajnosti moralo zbiti prije no što su se upoznali s njegovom najosnovnijom uprabom! Koliko li im se puta ugasio prije no što su stekli znanje da ga obnove! A možda su slične tajne tko zna koliko puta odlazile u grob zajedno s pronalazačem. Što kazati o zemljoradnji, vještini koja zahtijeva toliko truda i predviđanja, koja stoji

u vezi s tolikim drugim znanostima i koja se, sasvim jasno, može obavljati samo u društvu, ma ono bilo tek osnovano, i koja nam ne služi toliko da proizvodimo plodove, koje bi i sama zemlja dala, koliko da je natjeramo da nam da ono što više volimo.

Pretpostavimo da su se ljudi toliko bili umnožili da im za život nije više bilo dovoljno ono što im je priroda pružala. Uzgred budi rečeno, ovakva bi pretpostavka veoma išla u prilog ljudskoj vrsti koja bi tako živjela. Pretpostavimo da su bez udjela kovačnica i radionica, ratarska oruđa pala s neba u ruke divljacima i da su oni savladali smrtnu mržnju koju gaje prema neprekidnom radu, da su se naučili unaprijed ocijeniti svoje potrebe, da su pogodili kako treba obrađivati zemlju, sijati i saditi, da su otkrili vještinu mljevenja pšenice i vrenja grožđa – znanja koja su im samo bogovi mogli dati, budući da se inače ne bi razumjelo kako bi ih sami od sebe mogli naučiti. Pa kad bi i bilo tako, tko bi bio toliko nerazuman mučiti se oko obrade njive koju će opljačkati prva pridošlica, čovjek ili životinja, kojoj se usjev bude svidio? Kako bi se ljudi mogli odlučiti živjeti radeći naporno, kad je plod rada bio utoliko prije osuđen da bude odnesen ukoliko je bio potrebniji. Jednom riječju: kako bi takve okolnosti mogle privoliti ljude ratarstvu, sve dok im zemlja ne bi bila razdijeljena, odnosno prirodno stanje uništeno?

Kad bismo pretpostavili da je divlji čovjek vičan razmišljanju do te mjere kao što nas mislitelji uvjeravaju, i kad bismo ga po njihovom primjeru zamislili kao filozofa koji sam otkriva najuzvišenije istine, koji vrlo tananim rasuđivanjem dolazi do načela pravde i razuma na temelju ljubavi prema radu uopće, ili volje poznate stvoritelju i, jednom riječju, kad bismo pretpostavili da mu je duh toliko uman i rasvijetljen koliko mora da je i koliko jest trom i ograničen: od kakve bi koristi bilo sve to umovanje koje se ne bi moglo se prenijeti od čovjeka do čovjeka i koje bi izumrlo zajedno s pojedincem koji ga je smislio? Kako bi mogao nepredovati ljudski rod rasturen po šumama, među životinjama? Do koje bi se mjere mogli usavršavati ljudi bez stalnog mjesta boravka i lišeni potreba, koji bi se u životu sreli možda dvaput, ne upознаvši se i ne progovorivši ni riječi?

Pomislite samo koliki je broj pojmova koji dugujemo riječi, do koje mjere gramatika vježba i olakšava duhovne radnje, kako su nezamislive

muke i nedogledno vrijeme po cijenu kojih je stvoren prvi govor. Pridružimo ove primjedbe prethodnim i bit će nam jasno koliko je tisuća vjekova moralo proteći da bi se u ljudskom umu postupno mogle razviti radnje za koje je bio sposoban.

Dopustite mi da na časak bacim pogled na teškoće prigodom nastanka jezika. Mogao bih se ograničiti na ponavljanje ili navođenje onoga što je opat Condillac ispitivao u tom smislu, što sve u potpunosti podupire moje naslućivanje i što me je, možda, i pobudilo da ovako mislim. Ali način na koji je ovaj mislitelj riješio pitanja koja je sâm sebi postavio u vezi s postankom utvrđenih znakova, pokazuje da je pretpostavio ono što i sam stavljam pod pitanje, to jest već ustanovljeno društvo između pronalazača jezika, što me upućuje na to da njegovim razmišljanjima dodam svoja opažanja u svrhu ukazivanja na iste teškoće, ali u svjetlosti koja bolje odgovara predmetu mog izlaganja. Prvo je trebalo zamisliti kako je došlo do potrebe za tim znacima. Ljudi nisu imali nikakvih međusobnih odnosa, niti potrebe za njima, pa je neshvatljivo da je mogla postojati potreba za tim pronalaskom, niti mogućnost, ako to nije bilo neophodno. Reći ću, kao i mnogi drugi, da je jezik postao u domaćem odnosu između oca, majke i djece. No, to ne samo da ne otklanja primjedbe, već pretpostavlja istu onu pogrešku koju čine oni koji, razmišljajući o prirodnom stanju, prenose pojmove pokupljene iz društva – dakle, uvijek vide obitelj okupljenu u istoj zgradi, članove blisko privržene i na stalnom okupu kao što su kod nas, gdje ih tolike zajedničke koristi sjedinjuju, dok se u prvobitnim okolnostima, bez kuća, koliba ili vlasništva ma kakve vrste, svaki zbrinjavao nasumce i često da bi proveo samo tu jednu noć. Mužjaci i ženke su se združivali slučajno kad bi se sreli, prema okolnosti i želji, a riječ im nije bila neophodni posrednik za ono što su jedno drugom imali kazati. Razilazili bi se isto tako lako. Mati je prvo dojila djecu iz osobne potrebe, a stekavši ljubav navikom, nastavila bi ih dojiti radi njih. Čim bi se osjetila dovoljno snažna sebi potražiti hranu, nisu časila je napustiti, i kako nije bilo drugog načina da se ponovno sretnu do da se ne gube iz vida, poslije kraćeg vremena nisu više bili u stanju prepoznati jedni druge. Primijetite da dijete, koje treba objasniti sve što mu je nužno i koje ima mnogo više kazati majci negoli ona njemu, ima najviše zasluga za pronalazak jezika, koji je uglavnom njegovo djelo; što čini da

ima onoliko jezika koliko i ljudi koji njim govore. Treba tome još dodati lutalački i pustolovni život koji ne daje ni jednom narječju vremena uhvatiti korijena. Reći, pak, da mati kazuje djetetu riječi kojima će se poslužiti da joj zatraži ovu ili onu stvar, to nam pokazuje samo kako se uče već formirani jezici, ali ne i kako su postali.

Pretpostavimo da je prva teškoća riješena. Preskočimo za trenutak golemi razmak koji je morao postojati između čisto prirodnog stanja i potrebe za jezikom, i potražimo, pod pretpostavkom da je bio potreban, kako je došlo do njegovog formiranja. Još veća teškoća od prethodne; jer ako je ljudima bila potrebna riječ da bi naučili misliti, morali su znati kako misliti da bi otkrili vještinu govora; pa kad bi nam i pošlo za rukom da se razumijemo kako su se sporazumjeli da glasovi postanu predstavnici pojmova, ostaje nam da se pitamo što je u tom sporazumu pretpostavljalo pojmove koji se odnose na neopipljive predmete, ili na one na koje se ne može ukazati pokretom ili glasom. Otud se vidi da je jedva moguće praviti izvjesne vjerojatne pretpostavke po pitanju postanka vještine priopćavanja svojih misli i uspostavljanja odnosa među duhovima, uzvišene vještine, već tako udaljene od svog početka, a koju mislitelj drži još tako strahovito udaljenom od savršenstva da ne postoji čovjek koji bi se usudio tvrditi da će ga ikad postići, čak i kad bi nužan tijek vremena zastao u njegovu korist, kad bi predrasude izostale po akademijama ili umukle pred njima, i kad bi ovima bilo moguće se vjekovima i bez prestanka baviti ovim zamršenim pitanjem.

Prvi jezik kojim je čovjek progovorio, najsvestraniji, najuvjerljiviji i jedini koji mu je bio potreban dok još nije bio prinuđen uvjeravati sakupljene ljude, bio je krik prirode. Kako mu se ovaj krik nije otimao nagoni u slučaju nužde, da bi potražio pomoć u velikoj opasnosti ili ublažio žestok bol, to nije često dolazio do izražaja u običnom životu u kome su osjećaji umjereniji. Kad su misli počele imati veći vidokrug i bivati brojnije, a ljudi češće dolazili u međusobni dodir, potražiše veći broj znakova i bogatiji rječnik. Glasu su dali više promjena, pridružili su mu pokret rukom, po prirodi izrazitiji i čiji smisao manje ovisi o prethodnom određivanju. Pokretom su istraživali vidljive predmete i one koji se giblju, a one koji su djelovali na sluh glasom koji ih je podražavao. Kako se, pak, tako mogu

predstaviti samo prisutni predmeti ili oni koje je lako opisati, kao i radnje koje gledamo, a kako uporaba pokreta nije opća, jer je dovoljna tama ili suprostavljanje kakvog tijela da bi takav način izražavanja postao nemoguć, i budući da iziskuje pozornost u većoj mjeri negoli je pobuđuje, ljudi smisliše da ga zamijene glasom, koji, iako nema isti odnos prema izvjesnim pojmovima, može ih sve bolje predstaviti kao ugovoreni znak. Ova je zamjena mogla nastati samo po općoj suglasnosti i na teško izvodljiv način ljudima čije je grubo grlo bilo neizvježbano, i nju je još teže shvatiti, budući da je za ovako jednodušan pristanak moralo postojati opravdanje, i što se ne vidi kako bi se bez riječi mogao ustanoviti govor.

Mora se zaključiti da su prve riječi kojima su se ljudi služili imale u sebi daleko šire značenje od riječi koje se u uporabi u već stvorenim jezicima. Kako nije bila poznata podjela govora na sastavne dijelove, svaka je riječ u početku imala značenje čitave rečenice. Kad su ljudi počeli praviti razliku između podmeta i dodatka, glagola i imenice, što nije bio mali uspjeh duha, imenice su prvo sve bile osobne; sadašnje vrijeme načina neodređenog bio je jedini glagolski oblik; a što se tiče pridjeva, do njihovog pojma se sigurno teško došlo, budući da je svaki pridjev apstraktna riječ, a apstrakcija je mučan i neprirodan postupak.

Prvo je svakom predmetu pripao poseban naziv, bez obzira na rod i vrstu, koje su prvi utemeljitelji jezika teško mogli razlikovati. Jedinke su im bile pred očima svaka za sebe kao u okviru prirode. Jedan bi hrast nazvali A, drugi B, jer prva misao koja slijedi promatranju dviju stvari jest da one nisu jedno te isto. Često je potrebno mnogo vremena da bi se uočilo ono što im je zajedničko. Zato je rječnik postao utoliko bogatiji ukoliko su znanja bila skućenija. Teškoće oko naziva nisu mogle biti tako lako uklonjene, budući da svrstavanje bića prema onome što im je zajedničko i prema podrijetlu zahtijeva poznavanje njihovih osobina i uočavanje njihovih razlika, zahtijeva zapažanja i obilježavanja pojmova, to jest prirodnu znanost i metafiziku, u daleko većoj mjeri no što su to mogli imati ljudi tog doba.

Uostalom, opće pojmove je moguće shvatiti jedino posredstvom riječi, a njihovo značenje nam biva jasno samo u rečenici. To je jedan od razloga zbog koga životinje ne bi mogle doći do takvih pojmova, niti steći

sposobnost za usavršavanjem koja o tome ovisi. Kad majmun bez oklijevanja prelazi s oraha na orah mislite li da u njemu postoji opći pojam tog ploda i da on uspoređuje prauzorak s ta dva primjerka? Svakako da ne. No ugledavši jedan od njih, sjeća se svih uzbuđenja koja je onaj drugi izazivao, i oči, na izvjestan način izmijenjene, predočavaju njegovom okusu promjenu koju treba očekivati. Svaki opći pojam je čisto misaoni. Čim se umiješa mašta, pojam odmah postaje poseban. Pokušajte zamisliti opći pojam stabla. Teško ćete uspjeti. Unatoč svemu što možete učiniti, morat ćete ga zamisliti kao malo ili veliko, rijetko ili gusto, svijetlo ili tamno. I kad bi do vas stajalo uočiti samo ono što je zajedničko svim stablima, to više ne bi nalikovalo na stablo. Tako se uočavaju i potpuno apstraktna bića, ili su zamisliva pomoću jezika. Iz opisa trokuta shvaćamo što on znači, ali ako predočavamo koji u umu, on postaje samo jedan određeni trokut i nikoji drugi, i nije vam moguće ne zamisliti ga opipljivih strana i obojene površine. Treba iskazivati rečenice, govoriti, da bi se došlo do općih pojmova, jer čim mašta posustane, sâm govor vodi duh dalje. Kako su prvi utemeljitelji mogli nadjenuti imena jedino pojmovima kojima su raspolagali, to izlazi da su prve imenice mogle biti samo osobne.

No kad su, služeći se načinom koji mi je neshvatljiv, novi gramatičari počeli proširivati pojmove u uopćavanju značenja riječi, neznanje je moralo utemeljiteljima ovaj način rada svesti na vrlo uske granice. Prvo su imali odveć veliki broj naziva za jedinke, ne poznavajući rodove i vrste; zatim su ih sveli na mali broj, ne uzimajući u obzir njihove razlike. Da bi podjela mogla biti izvedena potpunije, moralo se imati više iskustva i pameti no što su mogli imati, i moralo bi se uložiti više truda i pristupiti opsežnijem traženju no što su oni to željeli. Kako se, pak, i danas otkrije po koja nova vrsta koja je ostala nezapažena, može se zamisliti koliko ih je moralo ostati neotkrivenih od ljudi koji su stvari cijenili onako kako su im se u prvi mah prikazivale. Izlišno je dodavati da su im prvobitne klase, kao i najopćiji pojmovi, morali ostati nepoznati. Kako bi, na primjer, zamislili ili razumjeli nazive tijela, duha, gradnje, načina, oblika, pokreta, kad ih i današnji filozofi, koji se njima odavno služe, teško shvaćaju, i kad nisu mogli naći za njih uzroke u prirodi, budući da su ti pojmovi koji se na njih odnose čisto metafizički.

Zastat ću kod ovih prvih koraka i molim suce da ovdje prekinu čitanje i uzmu u obzir samo pronalazak imenica koje se odnose na fizičke stvari, to jest na najjednostavniji dio govora, i da promisle koliko je još ostalo jeziku da se razvija da bi dospio dotle da iskaže sve ljudske misli i stekne stalan oblik koji bi mu omogućio javnu uporabu i utjecaj na društvo. Molim ih da promisle koliko je vremena bilo potrebno da se dođe do brojeva, misaonih izraza, predašnjeg vremena i ostalih, predmetaka, sintakse, da se povežu rečenice, misao, i da se stvori logika govora. Što se mene tiče, uplašen teškoćama koje iskrsavaju u sve većem broju i uvjeren u takoreći dokazanu nemogućnost da su jezici mogli postati jedino ljudskim sredstvima, ostavljam onom tko hoće raspravljati o ovom teškom i najnužnijem pitanju: je li društvo već postojalo kada su stvoreni jezici, ili su oni smišljeni da bi se moglo formirati društvo?

Ma kakvo bilo podrijetlo, vidi se barem iz toga što se priroda tako pobrinula da ljude dovede u dodir uzajamnim potrebama i da im olakša govor, kako je malo pripremila njihove težnje za udruživanjem i kako je imala malo udjela u svemu što su oni učinili da bi uspostavili vezu. Doista, nemoguće je zamisliti zašto bi čovjek u takvom prvobitnom stanju osjećao veću potrebu za drugim čovjekom no majmun ili vuk za svojim srodnikom; a kad bi se pretpostavilo da je takva potreba i postojala, kakvog bi razloga onaj drugi imao zadovoljiti je i kako bi se, u tom slučaju, mogli sporazumjeti u pogledu uvjeta.

Poznato mi je da se neprestano govori o tome kako je tada čovjek bio najbijeđnije stvorenje; ali ako je to istina, što mi izgleda da sam dokazao, da je tek poslije mnogo vjekova mogao osjetiti želju odatle se iščupati i da mu se tek tada ukazala prigoda, za to bih trebao optužiti prirodu, a ne onoga koga je tako sazdala. Ali, ako sam dobro shvatio značenje izraza "bijedan", on ili uopće nema nikakvog značenja ili samo označava oskudicu punu bola, tjelesnu i duševnu patnju. Međutim, molio bih da mi se objasni kakva je to bijeda kad čovjek živi slobodno, spokojna srca i zdrava tijela. Pitam vas: koji će od dva načina života, civilizirani ili prirodni, prije dojaditi onom koji tako živi? Oko nas je svijet koje se isključivo žali na život, mnogi ga se lišavaju ukoliko ga još ima u njima, a udruženi zakoni, božji i ljudski, jedva uspijevaju sprječiti taj nered. Recite mi, je li se ikad čulo za divljaka

koji slobodno živi, da se požalio na život ili da je pomislio na samoubojstvo. Procijenite s manje oholosti gdje je prava bijeda. Naprotiv, ništa nije tako žalosno poput divljaka zasjenjenog svjetlošću razuma, mučenog strastima i razmišljajući o načinu života koji je različit od njegovog. Providnost je bila vrlo mudra što nije dopustila osobinama kojima je rasplagala da se razviju prije no što su se pojavile okolnosti da ih može primijeniti, kako mu ne bi prije vremena bile suvišne ili zbunjujuće, niti zakasnjele ili nepotrebne kad ustreba. U nagonu je imao sve što mu je bilo potrebno da živi prirodno, a razvijeno shvaćanje mu služi samo za život u društvu.

Izgleda isprva da ljudi u takvom stanju, budući da nisu imali nikakav moralni odnos kao ni dodijeljenih im dužnosti, nisu mogli biti ni dobri ni loši, da su bili kako bez vrlina tako i bez poroka, osim ako se ovo posljednje ne shvati u tjelesnom smislu i pod porokom ne podrazumijevaju osobine koje mogu naškoditi njegovom životu, a pod vrlinom one koje mu idu u prilog. U tom bi slučaju pripao naziv najvrljijeg onom koji bi se najmanje protivio neposrednom podstrehu prirode. Ali, držeći se običnog značenja, bilo bi umjesno da ne donosimo nikakav sud o takvim prilikama, i da se čuvamo predrasuda sve dok se, s vagon u ruci, ne uvjerimo da li kod obrazovanog svijeta ima više vrlina no mana i da li nisu njihovi poroci sudbonosniji no što su im vrline blagodatne, i da li je napredak u znanju dovoljna naknada za zla koja jedni drugima čine dok govore o dobru kojim bi trebalo uzajamno da se obasipaju; i da li za njih ne bi bila veća sreća, sve skupa uzevši, kad ni od koga ne bi imali očekivati ni dobro ni zlo, no što su pristali na opću podređenost i sebe doveli u takav položaj da očekuju sve od onih koje se ne obvezuju im išta dati.

Ne treba zaključiti, kao Hobbes, da čovjek koji nema nikakav pojam o dobru mora po prirodi biti zao; da je poročan zato što mu je vrлина nepoznata; da ne čini bližnjem usluge za koje se ne smatra obveznim; niti da na temelju prava koje sebi s razlogom pripisuje prema svemu što mu je potrebno, može zamišljati ludo da je jedini vlasnik cijelog svemira. Hobbes je pravilno uočio nedostatke suvremenih tumačenja prirodnog prava, ali se iz zaključaka koje izvodi na temelju svog gledišta vidi da je i njegovo netočno. Razmišljajući o načelima koja je postavio, budući da je prirodno stanje ono u kojem se težnja za samoodržanjem iskazuje kao najmanje štetna za

druge, trebalo bi da je pisac rekao da je takvo stanje, prema tome, najzgodnije za mir i najpodobnije za čovječanstvo. Međutim, on tvrdi suprotno, jer je neumjesno upleo, kao dio divljakove brige za samoodržanjem, zadovoljavanje mnoštva strasti koja su djelo društva i zbog kojih je zakon postao potreban. On kaže da je zlotvor isto što i snažno dijete. Ostaje nam vidjeti je li divljak snažno dijete. Kad bismo se s tim i složili, što bi se odatle moglo zaključiti? Da, iako je snažan, ostaje u ovisnosti o drugima isto kao kad bi bio slab, i da nema izgreda koji ne bi mogao učiniti. Tukao bi majku kad bi se ustezala pružiti mu dojkę, zadavio bi mlađeg brata kad bi mu smetao, ugrizao bi drugog za nogu kad bi ga ovaj spotaknuo ili uznemirio.

No to su proturječnosti pretpostaviti da je čovjek u prirodnom stanju istodobno bio i jak i ovisan. Čovjek je slab ako od čega ovisi, a postaje samostalan još prije no što ojača. Hobbes nije primijetio da divljaci ne mogu iskoristiti razum, po pretpostavci pravnikā, iz istog razloga iz koga ne mogu ni zlouporabiti svoje sposobnosti, kao što i on sam tvrdi; tako da bi se moglo reći da divljaci nisu loši baš zato što ne znaju što je to biti dobar, jer ih ne sprječavaju činiti zlo ni razvijen um ni stega zakona, već umirene strasti i nepoznavanje poroka: *Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio, quam in his cognitio virtuosus.* (Justin. Hist., lib. II, cap. 2.). Postoji, uostalom, još jedan izvor u čovjeku, koji Hobbes nije uočio, i koji mu je dan da katkad ublaži divljinu samoljublja, ili težnju za samoodržanjem prije nego je upoznao samoljublje, i koji srčanost s kojom se bori za svoje dobro stišava urođenim osjećajem da ne može podnositi patnje drugih. Mislim da se nemam bojati proturiječnosti ako čovjeku pripišem jedinu prirodnu vrlinu koju mu je priznao i onaj koji je u najvećoj mjeri odrekao čovjeku vrline. To je milosrđe – podobno slabim stvorenjima i podložnim tolikim mukama, kao što smo sigurno i mi – vrлина utoliko općenitija i korisnija čovječanstvu budući da prethodi bilo kojoj vrsti promišljanja, a istodobno je toliko prirodna da se katkad i kod životinja može osjetiti njezina prisutnost. Ne spominjući materinsku nježnost prema mališanima i opasnosti kojima se izlaže da bi ih zaštitila, imamo svakodnevni primjer kod konja koji se ustežu pregaziti živo stvorenje. Ako životinja prođe pored druge srodne koja je uginula, osjetit će se u njoj zabrinutost. Događa se i to da pristupi nekoj vrsti sahrane. Žalosno rikanje marve pri ulazu u klaonicu

pokazuje kako je na nju utjecao strašni prizor koji je ugledala. Drago mi je što pisac "Bajke o pčelama"¹ mora priznati da je čovjek osjetljiv i suosjeća, i što napušta svoj hladni i tanani način pisanja kad daje patetičnu sliku čovjeka zatvorenog u sobi, koji promatra kako zvijer otima dijete iz majčinog naručja i lomi nježne udove ubilačkim čeljustima, a kandžama kida ustreptalu utrobu. Do koje je strahovite mjere uzbuđen svjedok događajem koji se njega osobno ništa ne tiče! Koliko ga muči prizor, kao i pomisao da ne može pružiti nikakvu pomoć onesvještenoj majci i djetetu koje izdiše!

Takav je neposredni, prirodni odjek, prije no što se razum umiješa. To je snaga prirodne sućuti koju ni najporočnije navike nisu u stanju potpuno zbrisati, s obzirom da svakodnevno prisustvujemo u kazaištu prolijevanju suza i suosjećaju prema nesretniku koga je zadesila zla kob. A isti bi ti ljudi uvećali mučenje svog neprijatelja da su na mjestu ugnjetača. Slično krvoločnom Suli, koji je bio neprovratno osjetljiv prema zlu koje nije od njega potjecalo, ili Aleksandru Pharskom kojij nije smio prisustvovati tragedijama da ga drugi ne bi vidjeli kako plače s Andromahom i Prijamom, dok je bez uzbuđenja slušao krike građana koji su svakodnevno bili pogubljeni po njegovom naređenju:

Mollissima corda
Humano generi dare se natura fatetur,
Quae lacrymas dedit.
Juven., Sat. XV, v. 131

Mandeville je točno osjetio da bi ljudi pored sveg morala ostali čudovišta, da im priroda, da pomogne njihovom razumu, nije udijelila osjećaj samilosti. Nije, on nije vidio da samo iz te osobine potječu sve društvene vrline koje hoće osporiti ljudima. Doista, što su velikodušnost, praštanje, čovječnost, akoli ne samilost prema slabijem, krivcu, čovječanstvu uopće? Dobronamjernost i prijateljstvo su isto tako, ako se pravilno shvate, proizvod trajne samilosti u odnosu na pojedinu stvar, jer se želja da netko ne pati svodi na to da mu želimo da sretno živi. Kad bi bilo točno da je sućut

¹ Mandeville, nizozemski liječnik.

osjećaj koji nas obuzima kad se prenesemo u položaj onog koji pati, kod divljaka neodređeno i snažno, a kod obrazovanog čovjeka razvijeno ali slabo, zar bi to išta smetalo ovom što tvrdim? Samo bi mu dalo još veću potporu. Doista, sućut bi se utoliko jače osjetila ukoliko bi se životinja koja promatra potpunije izjednačila s životinjom. Međutim, ovo izjednačavanje mora očitito biti tjesnije kad se čovjek prepusti prirodi negoli u stanju razmišljanja. Razum stvara samoljublje, a razmišljanje ga učvršćuje. On čovjeka izdvaja i udaljava od svega što mu smeta ili ga rastužuje. Filozofija je ta koja čovjeka usamljuje; zahvaljujući njoj, reći će u potaji, kad nekoga vidi kako pati: "Možeš poginuti, ja sam u sigurnosti". Samo je opasnost po cijelo društvo u stanju mislitelju nedati spokojno spavati i dizati ga iz postelje. Ne bojte se kazne ako pred njegovim prozorom zakoljete koga; dovoljno mu je da začepi uši, da došapne sebi koji dobar razlog, pa da sprječi prirodu koja se u njemu buni da ga stavi u položaj onog koga ubijaju. Divljaku je nepoznata ova zadivljujuća vještina, i, budući da je bez pameti i razuma, on se sav prepušta osjećaju čovječnosti. Dođe li do gužve, do uličnih svađa, svjetina se tiska, a oprezan čovjek odlazi dalje. Ološ i piljarice razdvajaju izgrednike i sprječavaju ugledne ljude da se međusobno ubijaju.

Nema dvojbe da je milosrđe prirodni osjećaj koji u pojedincu ublažava ljubav prema samom sebi i time pridonosi općoj sigurnosti cijele vrste. Ono nas bez oklijevanja šalje u pomoć patniku, u prirodi zamjenjuje zakon, običaje i vrline, s tom prednošću što nitko ne pokušava biti njegov blagi glas. To je razlog koji snažnom divljaku ne dopušta da ne jako dijete ili uboga starca liši s mukom stečenih sedstava za život, ako mu se učini da će moći sebe osigurati na drugom mjestu. Milosrđe, umjesto uzvišenog načela mišlju shvaćene pravde "Čini drugome ono što bi želio da ti drugi čini", usađuje u sve ljude drugo načelo prirodne dobrote, ne tako savršeno, ali vjerojatno korisnije od prethodnog: "Staraj se o vlastitom dobru nano-seći drugom što je moguće manje zla". Jednom riječju, u ovom prirodnom osjećaju treba potražiti ono što čovjeka odgovara od zla, a ne u teško shvatljivim razlozima, čak i neovisno od odgojnih pravila. Mežda je Sokratu i ljudima njegovog kova moguće do te vrline doći razmišljanjem, ali što se tiče čovječanstva, ono već odavno ne bi postojalo, kad bi njegov opstanak ovisio o misaonim zaključcima onih koji ga sačinjavaju.

S tako uspavanim strastima i spasonosnim stegama, ljudi, prije divljino zli, prije gotovi da se sačuvaju od nedaća koje bi ih mogle zadesiti no što bi pomišljali drugima naškoditi, nisu dolazili u ozbiljne sukobe. Među njima nije postojala nikakva veza: oholost, ugled, poštovanje, prezir, sve im je to bilo nepoznato. Nisu znali što znači moje i tvoje, niti su imali pojam pravde. Na nasilje koje bi ih moglo zadesiti, gledali su kao na nevolju koja se može lako otkloniti, a ne kao na uvredu kojoj sljeduje kazna a još manje osveta, osim kad bi se tako zbilježilo trenutno na licu mjesta, kao što pas ugrize kamen kojim smo ga gađali. Zbog toga bi svađe bile rijetko kad krvave, da nije postojao drugi, daleko veći povod no što je hrana. Vidim jedan takav, mnogo opasniji, i o njemu ću govoriti.

Među strastima koje obuzimaju čovječje srce, postoji jedna žestoka, vatrena, koja čini da jedan spol postaje potreba drugom. Strašna je i suprotstavlja se svim opasnostima, ruši sve prepreke, a kad se razbijesni može uništiti i čovječanstvo radi čijeg opstanka je stvorena. Što li će biti s ljudima, obuzetim neodoljivim i divljim bijesom, bez stida i uzdržavanja, koji se svakodnevno bore za ljubav po cijenu vlastite krvi?

Prije svega se moramo suglasiti u jednom: ukoliko su strasti silovitije utoliko nam je potrebniji zakon da ih obuzda. No ne samo da nam neredi i zločini, prouzrokovani ovim strastima svakodnevno u našoj sredini, pokazuju da je zakon nedovoljan u tom pogledu, već se pitamo nisu li ti neredi posljedica samih zakona; jer kad bi ih ovi bili u stanju suzbiti, najmanje što bi se od njih moglo zahtijevati bilo bi da zaustave zlo koje bez njih ne bi ni postojalo.

Razlikovat ćemo prvo duhovnu i tjelesnu stranu osjećaja ljubavi. Tjelesna se iskazuje željom koja spolove goni na sjedinjenje jedno s drugim, dočim duhovna čini osjećaj određenim i tu želju usredotočuje isključivo na jednu konkretnu osobu, ili joj barem pojačava energiju spram te osobe izabrane na taj način. Međutim, lako se možemo uvjeriti da je duhovna strana ljubavi umjetni osjećaj, proizvod društvenog života, kojeg su žene pojačale s puno brige i vještine, kako bi zavladale i načinile gospodarećim rod koji bi se trebao pokoravati. Kako je taj osjećaj temeljen na izvjesnom poimanju zasluga ili lijepoga, koje divljak ne može imati, i na usporedbama koja on nije u stanju izvesti, taj takav osjećaj za njega i ne postoji. Kako

njegov duh nije izgrađen mislima o pravilnom i srazmjernom, njegovo srce se ne divi i ne voli, budući da se divljenje i ljubav neprimjetno formiraju primjenom takvih misli. On sluša jedino prirodnu narav, a ne povodi se za ukusom koji bi mogao steći. Zato mu je svaka žena dobra.

Budući da su ljudi bili ograničeni na ono što je tjelesno u ljubavi i budući da srećom nisu znali za izbor koji nadražuje osjećaj i stvara nove teškoće, rijeđe i slabije su osjećali vatrenost svoje prirode, pa su zbog toga i sukobi bili rijeđi i ne tako nasilni. Mašta, koja čini tolika zla među nama, ne umije se obraćati divljim srcima, koji tiho čekaju da ih priroda pokrene, prepuštajući joj se mehanički, više iz zadovoljstva no iz žara. Kad zadovolji potrebu, ne osjeća više nikakvu želju.

Neprijeporno je da je i ljubav, kao i sve ostale strasti stekla samo u društvu tu silovitu vatrenost, često sudbonosnu za ljude. Utoliko je smiješnije zamišljati divljake kako se neprestano krve među sobom da bi zadovoljili svoju požudu, što je suprotno činjenicama, i što su Karaibi, koji su se od svih postojećih naroda dosad najmanje udaljili od prirodnog stanja, najumjereniji u svojoj ljubavi i pokazuju najmanje sklonosti prema ljubomori, iako žive pod žarkim podnebljem koje raspiruje strasti.

Što se tiče zaključka koji bi se mogao izvesti iz promatranja raznih vrsta životinja, kao prigodom borbe među mužjacima koji u svako doba prosipaju krv po našim dvorištima, ili koji u proljeće ispunjavaju šume svojim kricima, boreći se za ženku, treba prvo isključiti sve one vrste kojima je priroda jasno uspostavila drugi odnos između relativnih snaga oba spola no što je slučaj među ljudima. Tako borba pijetlova ne može poslužiti kao primjer za ljudsku vrstu. Kod onih vrsta gdje je ovaj odnos bolje uočen, razlog borbi može biti samo malobrojnost ženki u usporedbi s mužjacima, ili vremensko ograničenje kad ženka uporno odbija pristup mužjaku, što se ustvari svodi na prvi razlog; jer ako doba parenja traje dva mjeseca godišnje, to je isto kao da je broj ženki umanjen za pet šestina. Međutim, nijedan od ova dva slučaja ne može se primijeniti na ljude, kod kojih su žene mnogobrojne i gdje se nikad nije primijetilo, pa ni kod divljaka, da ženke, kao što to biva kod ostalih vrsta, imaju vrijeme uzavrelosti i vrijeme isključivanja. Štoviše, među mnogim životinjama, gdje cijela vrsta uzavri u isto vrijeme, nastaje mučan trenutak općeg prohtjeva, meteža, nereda

i borbe, trenutak koji se ne događa u ljudskoj vrsti gdje ljubav nikad nije periodična. Prema tome, iz borbe koju vode pojedine životinje otimajući se za ženku, ne može se zaključiti da bi se isto dogodilo i s čovjekom u prirodnom stanju; pa čak i kad bi se došlo do takvog zaključka, kako ovakvi sukobi ne satiru ostale vrste, ne bi bili sudbonosniji ni za čovjeka; a očito je da bi mu manje naškodili no kad bi živio u zajednici, osobito u zemljama gdje se još vodi računa o običajima i gdje ljubomora ljubavnika i osveta supružnika svakodnevno dovode do dvoboja, zločina i drugih zala, i gdje dužnost prema vjernosti do groba služi samo tome da ljudi postaju brakolomci, a čak i zakoni uzdržavanja i časti neminovno šire blud i pobačaje.

Zaključimo: lutajući po šumama, ne poznavajući ni vještine ni govor, bez krova nad glavom, ne znajući za rat ni odnose, bez potrebe za bližnjim i prohtjeva da mu naškodi, pa čak ne poznavajući možda nikoga pojedinačno, divljak je, malo uznemiravan strastima i dovoljan samom sebi, znao samo za osjećaje i misli odgovarajuće svom stanju. Osjećao je samo istinske potrebe, gledao je samo ono što je mislio da mu je korisno vidjeti, a razum mu se nije razvijao kao ni taština. Kad bi slučajno što otkrio, nije mogao to drugom priopćiti, budući da nije prepoznavao ni svoju djecu. Vještina je izumirala zajedno s pronalazačem. Nije bilo ni odgoja ni napretka. Naraštaji su se uzalud smijenjivali. Svatko je polazio uvijek s istog mjesta, a vjekovi su protjecali u svoj grubosti praiskona. Vrsta je već ostarjela, a čovjek nije izašao iz djetinjstva.

Zato sam se zadržao ovoliko na pretpostavci o temeljnim životnim uvjetima kako bih pobio stare zablude i ukorijenjene predrasude. Držao sam potrebnim produbiti do dna i pokazati, slikajući pravo prirodno stanje, koliko je u tom vremenu nejednakost, čak i prirodna, bila daleko od stvarnosti i utjecaja koje joj naši pisci pripisuju.

Doista, lako se uvjeriti da se za mnoge razlike koje postoje među ljudima drže prirodnima, dočim su one samo djelo navika i različitog načina života kojim ljudi žive u društvu. Tako su snažna priroda ili pak nježna, odnosno snaga ili slabost koje o njoj ovisе, češće posljedica teškog života ili raznježenosti, na koje je čovjek naviknut odgojem, no tjelesnog sastava. Isti je slučaj i s duhovnim moćima. Ne samo da obrazovanje stvara razliku između onih koji su učili i onih koji nisu, već je produbljuje i među prvi-

ma, srazmjerno stupnju njihovog znanja; jer ako div i patuljak krenu istim putem, svaki korak koji budu načinili ići će u prilog divu. Ako se uspoređi silna raznovrsnost obrazovanja i načina života koja postoji kod raznovrsnih staleža s jednostavnim i jednoobraznim prebivanjem životinja i divljaka, gdje se svi hrane istom hranom, žive na isti način i rade potpuno isto, razumjet će se koliko razlika od čovjeka do čovjeka mora biti manje u prirodnom stanju no u društvu, i koliko prirodna nejednakost kod ljudske vrste mora biti uvećana nejednakošću društvenog stanja.

Kad bi, pak, priroda, pri podjeli svojih darova, pravila razliku, kao što neki tvrde, od kakve bi to koristi bilo za najobdarenije a na štetu ostalih, u okolnostima gdje ne postoji gotovo nikakav dodir između njih? Gdje nema ljubavi, čemu ljepota? Čemu duh ljudima koji su nijemu, a lukavstvo onima koji se ne bave poslovima? Stalno slušam kako će jači potlačiti slabije. Ali, molim vas, objasnite što znači potlačiti. Jedni će gospodariti silom, a drugi će ječati podjarmljeni njihovim ćudima. To sam, upravo, zapazio u našem društvu, ali ne vidim kako bi se to isto moglo reći za divljake, kojima bi teško bilo objasniti što znači biti rob, a što gospodar. Pojedinaac može lako oteti plodove koje je drugi ubrao, divljač koju je ulovio, zauzeti špilju gdje je ovaj obitavao; ali kako će drugog natjerati na pokornost? I kako bi izgledali okovi sužanjstva među ljudima koji ne raspolazu ničim? Ako me otjeraju s jednog stabla, otići ću na drugo, i na tome će se sve svršiti. Ako me na jednom mjestu uznemiravaju, tko mi brani da odem na koje drugo? Nađe li se netko mnogo jači od mene, i istodobno pokvareniji, ljeniji i surov, tako da me prisili opskrbljivati hranom dok ljenčari, mora me neprestano pratiti pogledom, držati dobro vezana dok spavam, kako ne bih pobjegao ili ga ubio. To će reći da je svojevolumno prinuđen trpjeti veće muke no što su one koje je želio izbjeći ili one koje je meni priredio. Naposljetku, bude li za trenutak popustio u motrenju, skrene li mu kakav šum glavu u drugu stranu, eto me dvadesetak koraka dalje u šumi, okovi su raskinuti i on me neće više vidjeti dok je živ.

Ne zadržavajući s nepotrebno na ovakvim pojedinostima, svakom je jasno da su okovi sužanjstva temeljeni na uzajamnoj ovisnosti ljudi i obostranim potrebama koje ih vezuju, i da je nemoguće podčiniti jednog čovjeka a da drugi za to ne bude stalno uporabljen, što je nepoznato u pri-

rodnom stanju gdje svaki čovjek ostaje slobodan i gdje je zakon jačeg bez vrijednosti.

Budući da sam dokazao da se nejednakost jedva iskazuje u prirodnom stanju i da gotovo nije ni od kakvog utjecaja, ostaje mi ukazati na njezino podrijetlo i razvoj u tijeku postupnih promjena ljudskog duha. Pošto sam pokazao da se sposobnost za usavršavanje, kao i društvene vrline i ostale sposobnosti kojima je prirodni čovjek bio obdaren, nisu mogle same po sebi razviti, i da je za to bio potreban slučajni stjecaj većeg broja drugih uzroka, koji su mogli nikad se i ne pojaviti i bez kojih bi čovjek ostao vječno u svom prvošnjem stanju, ostaje mi baciti pogled na razne slučajnosti i povezati ih, slučajnosti koje su mogle usavršavati ljudski razum kvareći time vrstu, čovjeka učiniti zlim uvodeći ga u zajednicu i iz tolike davnine dovesti čovjeka i svijet u položaj u kom ga zatičemo.

Priznajem da su se događaji koje želim opisati mogli dogoditi na razne načine i da se na izbor opredjeljujem na temelju pretpostavki; ali osim toga što ove postaju pravi razlog kad su najvjerojatnije s obzirom na prirodu stvari i jedino sredstvo koje možemo imati pri istraživanju istine, zaključci koje ću izvesti na temelju svojih zamisli neće biti samo vjerojatni, budući da se, na temelju načela koja sam upravo ustanovio, ne bi mogao zamisliti nikoji drugi sustav koji ne bi doveo do istog rezultata, i odakle ne bih mogao izvesti iste zaključke.

Zato mi neće biti potrebno razmišljati o tome kako je vrijeme nadoknadio malu vjerojatnost događaja; o iznimnoj moći neznatnih uzroka kad se iskazuju neprestano; o nemogućnosti da oborimo izvjesne pretpostavke ako nismo u stanju dati im stupanj izvjesnosti koji pripada činjenicama; o tome da, ako su dane dvije činjenice da bismo ih povezali nizom drugih koje se nalaze između njih, i koje su nepoznate ili ih smatramo kao takve, da povijesti pripada, ako postoji, pokazati nam te povezane događaje, a filozofiji, u nedostatku ove, odrediti ono što bi vjerojatno moglo poslužiti kao njihova veza; najzad, o tome, kad su u pitanju događaji, da njihova sličnost svodi činjenice na daleko manji broj različitih klasa no što se zamišlja. Dovoljno će biti da sve ovo iznesem pred svoje suce da oni razmotre i zadovoljavam se time što sam postigao da običan čitatelj ne mora to činiti.

DRUGI DIO

Prvi koji je ogradio zemljište i rekao: "Ovo je moje", naišavši na prostodušne ljude koju su mu povjerovali, ustvari je utemeljitelj obrazovanog društva. Koliko li bi sprječio zločina, ubojstava i ratova, od kolike li bi bijede i strahota poštedio ljudski rod onaj koji bi počupao kolje i zatrpaio jarak, dovikujući bližnjima: "Ne vjerujte varalici! Propast ćete ako smetnete s uma da plodovi pripadaju svakom i da zemlja nije ničija"! Vrlo je vjerojatno da su tada okolnosti bile takve da se dalje nije više moglo na isti način, jer pojam vlasništva, koji ovisi o većem broju drugih pojmova koji su mu morali prethoditi i postupno se razvijati, nije se mogao roditi u čovjeku iznenada. Za to je bio potreban znatan napredak, upoznavanje vještina i stjecanje znanja, bilo je potrebno da se sve to prenosi iz vijeka u vijek i uvećava, prije no što se dospjelo do krajnjeg oblika prirodnog stanja. Vratimo se unazad i pokušajmo općim pogledom obuhvatiti spori razvoj događaja i znanja, onako kako su se prirodno morali razvijati.

Čovjek je svakako prvo osjećao da je živ. Prva mu je briga bila opstati. Plodovi zemlje su mu pružali potrebnu pomoć, a nagon ga je naučio kako ih iskoristiti. Glad, kao i drugi prohtjevi, učinila je da na razne načine osjeti svoje bivstvovanje, a jedan od njih i da ovjekovječi vrstu. Ova slijepa naklonost, koja nije imala ničeg zajedničkog sa srcem, svodila se na čisto životinjski čin. Po zadovoljenoj potrebi oba bi se spola razilazila, pa i dijete ne bi ništa više značilo materi čim bi osjetila da ono može bez nje.

Pod takvim okolnostima je čovjek živio u samom početku. Tako je živjela životinja ograničena na dojmove i gotovo ne služeći se darovima prirode, a još manje pomišljajući da joj što otme. Ali, ubrzo su se pojavile teškoće koje je trebalo savladati: visina stabala koja im je priječila put do plodova, suparništvo životinja koje su se i same htjele njima hraniti, surovost onih koji su nasrtali na čovjekov život. Sve ga je upućivalo na vježbanje tijela, kako bi postao lak, brz pri trčanju, snažan u borbi. Prirodno oružje, grana i kamen, nađe se u njegovoj ruci. On nauči savladivati prepreke prirode, u nuždi se boriti protiv drugih životinja, pa čak i protiv ljudi, radi svog opstanka ili nadoknade gubitka onog što je morao prepustiti jačem.

U onoj mjeri u kojoj je ljudski rod bivao brojniji, i brige su bivale sve mnogobrojnije. Razlika između zemljišta, podneblja, godišnjih doba, natjerala ga je da je uzme u obzir za svoj način života. Neplodne godine, duge i jake zime, žarka ljeta koja sve sažižu, zahtijevali su od njih nove vještine. Duž morske obale i pored rijeka izmisliše štap i udicu, odadoše se ribolovu i počеше se hraniti ribom. Po šumama načiniše luk i strijelu, postadoše lovci i ratnici. U hladnim predjelima su pravili haljine od kože ubijenih životinja. Grom, vulkan, ili kakav sretan slučaj, upoznao ih je s vatrom. To je bilo novo sredstvo u borbi protiv zime. Naučili su ga sačuvati, a kasnije i sami ga proizvesti. Naposljetku su gotovili meso koje su dotle jeli sirvo.

Neprekidan odnos između raznih stvari i čovjeka, kao i među ljudima, neminovno je doveo ljudski duh do saznanja o izvjesnim odnosima koje mi iskazujemo riječima: veliki, mali, jak, slab, brz, spor, strašljiv, smion, i tomu slično. Uspoređujući ih u nuždi, gotovo nesvjesno, čovjek je počeo razmišljati, ili je to bila samo nagonska opreznost koja ga je upućivala na najosnovnije mjere opreznosti.

Nova shvaćanja koja su proistekla iz ovog razvoja učiniše ga još nadmoćnijim nad ostalim životinjama time što je postao svjestan toga. Odsad im je spremao zamke i na tisuću raznih načina gledao im doskočiti. Mada su mnoge bile jače od njega u borbi, brže u trci, kako one korisne tako i štetne, zagospodari on prvima, a za druge posta napast. Prvi put baci pogled na samog sebe i osjeti se gordim. Jedva je mogao imati pojam o stupnju, a već se vidio na najvišem, zahvaljujući cijeloj vrsti, a time se izdaleka pripremao za kasnije i sebi osobno osigura isto mjesto.

Iako na one koju su mu bili srodni nije gledao istim očima kao mi sad, i mada s njima nije imao više veze no s ostalim životinjama, ipak je vodio računa o njima dok je promatrao okruženje. Iz sličnosti koju je zapažio tijekom vremena između ostalih, svoje ženke i sebe, mogao je stvoriti pojam i o onima koje nije mogao neposredno vidjeti; i uviđajući da se svi oni ponašaju u danim okolnostima upravo onako kao što bi i on sam činio, zaključio da misle i osjećaju poput njega. Ova važna istina, koju je isto tako sigurno a brže od dijalektike predosjećaj usadio u njegovu dušu, poučio ga da poštuje pravila o tome kako da se najbolje ponaša u odnosu prema ostalima, radi svoje sigurnosti i koristi.

Iskustvo ga je naučilo da je ljubav prema blagostanju jedini pokretač čovjeka, i zato je morao razabrati rijetke prigode u kojima je zbog opće koristi mogao računati na pomoć subraće, kao i takve, još mnogo rijede, gdje bi ih se zbog suparništva morao čuvati. U prvom slučaju se priključivao njihovom čoporu, ili je to bila samo neka vrsta slobodnog udruživanja koje nikog nije obvezivalo i koje je trajalo samo koliko i potreba koja ga je izazivala. U drugom slučaju se svaki starao izvući koristi za sebe, bilo otvoreno na silu, ako mu se činilo da će uspjeti, bilo vještinom i lukavstvom, ako se osjećao slabijim.

Eto kako su ljudi neprimjetno došli do grubog pojma o međusobnim obvezama i koristi ako ih ispune, ali samo ukoliko je to zahtijevala trenutna dobit, i to opipljiva; jer budući da nisu znali za predviđanje, ne samo da nisu mislili na dalju budućnost, nego ih sutrašnjica nije zanimala. Ako je trebalo uhvatiti jelena, svakom je bilo jasno da mora svjesno čuvati svoje mjesto; ali ako se nekom od njih pojavio zec na domaku, razumije se da se dao u trk za njim bez ikakvog obzira i da, uhativši ga, nije pomišljao da su mu drugovi njegovom krivnjom izgubili plijen.

Lako je razumjeti da je za ovakav odnos bio dovoljan jezik kavim danas govore vrane ili majmuni, koji isto tako žive u zajednici. Dugo je vremena zajednički jezik svih morao biti sastavljen iz nerazgovjetnih krikova i mnogo pokreta; tome se u svakom pojedinom području pridruživao po koji glas određen i utvrđen po dogovoru, a čije formiranje nije lako objasniti, kao što sam već napomenuo. Tako su postali pojedini jezici, grubi, nepotpuni, slični onima kojima se još i dans služe razni divlji narodi.

Brzo ću prijeći tolike vjekove, prinuđen vremenom koje prolazi i mnogim stvarima koje još želim kazati, kao i zbog neznatnih promjena koje su se u početku događale; jer ukoliko je događajima potrebno više vremena da se odigraju, utoliko brže ih možemo opisati.

Ovi prvi uspjesi osposobili su čovjeka za brži napredak. Što mu je duh bivao rasvijetljeniji, to je u vještini bivao sve savršeniji. Uskoro je prestao lijegati pod drvo, da bi spavao, ili se zavlačiti u špilju. Pronašao je neke sjekire, od tvrdog i oštrog kamena, kojima je sijekao drva, dubio zemlju, gradio kolibe od granja, koje je kasnije oblijepio blatom i ilovačom. To je bilo doba prvog preokreta, kad su utemeljene obitelji i razlika između njih,

kad je zavedena neka vrsta imovine zbog koje su, vjerojatno, već potekle svade i borbe. Međutim, kako su jači, po svoj prilici, prvi pristupili izgrađivanju svog doma, koji su bili u stanju braniti, to su slabiji morali uvidjeti da im je jednostavnije i sigurnije da i sami to učine za sebe neog da pokušavaju ove prve istjerati; a što se tiče onih koji su već bili vlasnici koliba, nikom nije moglo pasti na um da zauzme kuću svog susjeda, ali ne zato što mu ova nije pripadala, već zato što je bila nepotrebna i što bi, zauzimajući je, morao doći u žestok sukob s obitelji koja je tamo stanovala.

Prve promjene u osjećaju ljubavi došle su kao posljedica novih okolnosti u kojima su pod jednim krovom živjeli ljudi sa ženama i očevi s djecom. Navika da žive zajedno stvorila je najnježnije osjećaje za koje čovjek zna: bračnu i očinsku ljubav. Svaka je obitelj predstavljala društvo u malom, utoliko tješnije povezano što je jedina spona bila uzajamna naklonost i sloboda. Tad je prvi put došlo do razmimoilaženja u načinu života čovjeka i žene, koji su dotle živjeli na isti način. Žene su ostajale kod svojih kuća, privikle su se na to da čuvaju kolibu i djecu, dočim su muškarci odlazili po hranu za sve njih. Nešto udobniji život ublažio je kod oba spola divljinu i umanjio im snagu. No ako je svakom pojedincu bilo sad teže se boriti sa zvjerima, bilo je lakše doći do udruženih snaga za zajednički otpor.

U tim novim okolnostima, živeći jednostavno i u samoći, ograničenih potreba, izmislivši oruđa da bi ove zadovoljavali, ljudi iskoristiše veliku dokolicu kojom su raspolagali da sebi stvore mnoge udobnosti za koje njihovi očevi nisu znali. To je bio prvi jaram koji su nesvjesno sebi stavili oko vrata i prvi izvor zala koji su pripremili svojim potomcima; jer ne samo da su i dalje opadali tijelom i duhom, te su udobnosti sa svojim stalnim odvijanjem izgubile gotovo svu svoju moć ugođe i čak su degenerirale u stvarnu potrebu, dok im njihov nedostatak nije postao daleko neugodniji negoli što im je bilo ugodno dok su ih imali, i što je s njihovim gubitkom čovjek postajao nesretan, premda ih njihovo posjedovanje nije učinilo sretnima.

Sad se nešto bolje vidi kako je govor ušao u uporabu i kako se neprimjetno usavršavao u srcu obitelji, i može se nagađati kako su izvjesni posebni razlozi rasprostirali njegovu uporabu i ubrzali razvoj time što su ga učinili neophodnijim. Velike poplave i potresi okružiše nastanjena

područjai vodom i provalijama. Čitavi dijelovi kontinenata bijahu odcijepljeni u otoke tijekom razvoja zemaljske kugle. Razumljivo je da su ljudi, ovako zbijeni i prinuđeni na zajednički život, morali progovoriti zajedničkim narječjem daleko prije no što se to moglo dogoditi dok su se slobodno kretali po šumama čvrste zemlje. Sasvim je moguće da su poslije prvih pokušaja plovidbe otočani prenijeli nama uporabu govora i da je društvo, kao i jezici, imalo svoj početak po otocima, gdje su se usavršili prije no što se kopno s njima upoznao.

Sve se počelo mijenjati. Ljudi, koji su dotle lutali po šumama, našavši sebi čvršći oslonac, počеше se okupljati, združivati u zajednice i formirati u svakom području narod istih obilježja i običaja, ujedinjen ne toliko pravilnicima i zakonima koliko istim načinom života i prhrane, kao i utjecajem podneblja. Stalno susjedstvo mora najzad dovesti do takve veze između raznih obitelji. Mladići i djevojke stanuju u blizini jedni drugih. Povremeni susreti na koje ih upućuje priroda završavaju se drugim, isto tako ugodnim i postojanim obostranim posjećivanjem. Navikli su se viđati, razne stvari i uspoređivati ih. Pojam zasluge i ljepote usađuje se u njih, a odatle potječu i osjećaji koje stavljamo u prvi red. Jedno viđenje stvara želju za stalnim viđenjem. U dušu se uvlači nježni i blagi osjećaj kojeg i najmanja prepreka dovodi do bijesa: usporedno s ljubavlju pojavljuje se i ljubomora, nesuglasica caruje, i najnježnija od svih strasti prima žrtvu u ljudskoj krvi.

Dok se misao i osjećaji nižu, a duh i srce uvježbavaju, ljudski rod se i dalje pripitomljava, veze se šire, stege bivaju sve tješnije. Pojavio se običaj okupljanja pred kolibom ili oko zapisa. Pjesma i igra, prava djeca ljubavi i dokolice, postadoše zabava, ili bolje reći posao besposlenih muškaraca i žena na okupu. Svatko je naučio gledati druge i želi biti uočen. Biti cijenjen u javnosti dobi svoju vrijednost. Onaj tko je najbolje pjevao ili igrao, tko je bio najljepši, najjači, najvještiji, najrječitiji, bio je i najviše cijenjen. To je bio prvi korak prema nejednakosti, i prema poroku u istodobno. Iz ovog isticanja nikle su s jedne strane taštine i prezir, a s druge strane stid i zavist, dočim je vrijenje, nastalo od ovakvog kvasca, proizvelo sjedinjenja kobna po sreću i nevinost.

Čim su ljudi počeli cijeniti jedan drugog i kad se u njih usadio pojam o poštovanju, svatko je zamišljao da treba biti poštovan, i bilo je nemoguće

ma kome to uskratiti, a ne osjetiti odmah i kaznu. Otuda prve dužnosti u ponašanju, čak i među divljacima. Otuda je svaka namjerna povreda smatrana uvredom, budući da se zbog zla koje je od toga potjecalo, uvrijeđeni osjećao poniženim, što mu je često teže padalo od samog zla. Na taj način, budući da je svatko osobno kažnjavao za podcjenjivanje onoga što je on sam kod sebe cijenio, osvete postadoše strašne, a ljudi krvoločni i divlji. Do ovog stupnja dospio je uglavnom veći dio divljaka koji su nam poznati, a zato što pojedinci nisu mogli razlikovati izvjesne pojmove u dovoljnoj mjeri i uvidjeti koliko su oni bili daleko od prirodnog stanja, požurili su se zaključiti kako je čovjek po prirodi okrutan i kako je potrebna policija da ga kroti. Međutim, nema ničeg tako pitomog kao što je divljak u prirodnom stanju, kad je postavljen na jednaku udaljenost od surovih ograničenosti i kobne prosvijećenosti obrazovanog čovjeka, i dok je ograničen kako nagonom tako i razumom na obranu od zla koje ga može snaći. Prirodno milosrđe ga zadržava da drugog povrijedi, čak i kad bi sam bio žrtva, ničim nije upućen na to da čini zlo, jer prema aksiomu mudroga Lockea *“Ne može postojati uvreda gdje nema vlasništva”*.

Međutim, jednom temeljeno društvo i uspostavljeni odnosi zahtijevali su od ljudi druge osobine no one što im je davao njihov prvobitni sastav. Ljudski postupci su počeli dobivati moralnu ocjenu i kako je svatko, prije utemeljenja zakona, sam bio sudac i osvjetnik svoje uvrede, dobroti koja je pristajala čistom prirodnom stanju nije više bilo mjesta u društvu koje se počelo formirati. Ukoliko su povodi za uvredu bivali češći, kazne su morale biti sve oštrije. Strah od osvete imao je zamijeniti stegu zakona. Na taj način, iako su ljudi izgubili od svoje izdržljivosti, iako je prirodno milosrđe pretrpjelo izvjesne promjene, doba razvoja ljudskih osobina, koje je obilježeno time što se nalazi na sredini između ravnodušnosti prvobitnog stanja i velike živosti našeg samoljublja, moralo je biti najsretnije i najtrajnije. Što više o tome razmišljamo, sve se više uvjeravamo da je takvo stanje bilo najmanje podložno preokretima, da je najbolje odgovaralo čovjeku, i da je iz njega mogao izaći samo nesretnim slučajem, koji se, radi općeg dobra, nije trebao dogoditi. Primjer divljaka, koje skoro sve zatičemo pod ovakvim okolnostima, služi mi, takoreći, kao dokaz da je ljudski rod bio stvoren da uvijek tako živi, da je to stanje prava mladost svijeta i da

je svaki potonji napredak prividno pretpostavljao korak ka usavršavanju pojedinca, dočim je ustvari vodio rasulu vrste.

Sve dok je ljudima bila dovoljna poljska koliba, dok su šili kožne odjeće trnom i ribljom kosti, dok su se ukrašavali perjem i školjkama, bojili tijelo raznim bojama, usavršavali i ukrašavali lukove i strijele, dok su oštrim kamenom dubili čamce za ribolov ili po koje neotesano oruđe za svirku – jednom riječju, sve dok su obavljali vještine za koje nisu bile potrebne mnoge ruke, – živjeli su slobodno, zdravo, sretno i bili su dobri, koliko im je njihova priroda to dopuštala, i mogli su i dalje uživati u blagosti slobodnog odnosa. Ali čim je čovjeku postala potrebna pomoć drugog, čim je jedan uvidio da je korisno imati namirnicu za dvojicu, jednakost iščeze, vlasništvo bi uvedeno, rad posta neophodan, a prostrane šume se pretvoriše u nasmijana polja koja je trebalo natapati ljudskim znojem i gdje uskoro nikoše ropstvo i bijeda, rastući usporedno s usjevom.

Obrada metala i ratarstvo jesu dvije vještine čiji je pronalazak doveo do ovog velikog preokreta. Prema pjesniku zlato i srebro, a prema mislitelju željezo i pšenica, obrazovali su čovjeka i uništili ljudski rod. Da li američki divljaci nisu znali za sve to, kad se nisu promijenili? Drugi narodi izgleda da su ostali divlji sve dok su se bavili samo jednim od toga. Razlog zbog koga je Europa, ako ne dulje, a ono stalnije i bolje prosvijećenija od ostalih krajeva svijeta, je taj što ona istodobno u najvećoj mjeri raspolaže željezom i što je najplodnija za pšenicu.

Teško je pretpostaviti kako su se ljudi upoznali sa željezom i njegovom uporabom, budući da se ne može vjerovati da su se, prije no što su znali što im valja od toga očekivati, mogli dosjetiti ga proizvoditi iz rudače koju je trebalo prethodno pripremiti za topljenje. S druge strane, otkriće se ne bi moglo pripisati slučajnom požaru, budući da se rude nalaze u pustim predjelima gdje nema stabala i raslinja, tako da izgleda kao da je priroda predvidjela sve mjere opreza da nam tu kobnu tajnu ne otkrije. Ostaje nam jedino neobična pojava kakvog vulkana koji je, izbacivši rastopljeni metal, doveo promatrače na pomisao da pokušaju da i sami ponove prirodnu pojavu. Osim toga, mora se pretpostaviti da su ti ljudi bili veoma hrabri i procljivi kad su se latili tako mučna posla i unaprijed predvidjeli koristi koje su odatle mogli izvući; a to odgovara duhovima, dalekom razvijenijim no što su mogli biti ljudi u tom stanju.

Što se tiče ratarstva, osnovna načela bila su im poznata još prije njegove uporabe. Teško je vjerovati da ljudi koju su živjeli od plodova stabala i bilja nisu uvidjeli način na koji priroda razmnožava biljke. Ipak se njihova radinost vjerojatno vrlo kasno okrenula na tu stranu, bilo zato što je drveće, pored lova i ribolova, zadovoljavalo njihove potrebe i nije tražilo njegu, bilo zato što nisu znali čemu služi žito; a možda i zato što su im nedostajale oruđa za obradu, ili što nisu pomišljali na korist koju su mogli imati, ili najzad što nisu raspolagali sredstvima koja bi druge sprječila im oteti plod njihovog rada. Postavši vičniji radu, može se pretpostaviti da su prvo pomoću oštrog kamena i zašiljenog drveta okopavali povrće i korijenje oko svojih koliba, a da su mnogo kasnije stekli oruđa za obradu na veliko i naučili kako gajiti žito. Uzmimo u obzir još i to da je pristupanje sjetvi značilo da su se složili s tim da prvo nešto izgube, da bi tek kasnije mnogo dobili. Ovakve su mjere daleko od divljakovog shvaćanja; njemu je teško, kao što sam već napomenuo, smisliti ujutro što će mu biti potrebno navečer.

Bilo je, dakle, nužno izumiti druge vještine koje će ljude uputiti na ratarstvo. Čim su jedni bili potrebni za topljenje i kovanje željeza, drugi su se morali potruditi osigurati im prehranu. S porastom broja radnika smanjio se broj onih koji su se starali za opće opskrbljivanje, ali je broj duša ostao isti; a kako je jednima bila potrebna hrana u zamjenu za željezo, drugi su u tome najzad otkrili tajnu da putem željeza uvećaju količine namirnica. Tako je došlo do oranja i ratarstva, kao i do obrade metala i njihove mnogobrojne primjene.

Neposredna posljedica obrade zemljišta je dioba istog, a od imovine koja je time ustanovljena, došlo je do prvih zakonskih propisa, budući da je potrebno da svatko nečim raspolaže da bi se svakom moglo dati ono što mu pripada. Štoviše, ljudi su počeli pomišljati na budućnost i, uviđajući da svaki od njih može po nešto izgubiti, svi su se pribojavali osvete koja bi slijedila šteti nanijetoj drugom. Podrijetlo ovoga je utoliko prirodnije što je nemoguće zamisliti postanak vlasništva drugačije nego na temelju uloženog rada, jer ne vidimo što bi drugo mogao čovjek unijeti osim svog rada, pa da prisvoji stvari koje nije sam stvorio. Jedino rad, koji onom koji je zemlju obrađivao daje pravo i na plod koji je ubrao, prenosi to pravo i na samo zemljište; u najmanju ruku do žetve. Pa tako iz godine u godinu, ne

prekidajući vlasništvo, jednostavno se prelazi u posjed. Kada su stari, priča Grotius, dali Ceres naziv *Legislatrix* (zakonodavke), a prigodom neke svetkovine proslavljene u njezinu čast i ime *Thesmophoria*, htjeli su kazati da je dioba zemljišta imala za posljedicu novu vrstu prava, to jest pravo vlasništva, različito od onog koje potječe od prirodnog zakona.

U ovom stupnju razvoja sve je moglo ostati u ravnoteži, da su sposobnosti kod svih bile iste i da su uporaba željeza i potrošnja namirnica uvijek točno bile u srazmjeru jedna s drugom, ali budući da nije bilo ničega što bi očuvalo tu ravnotežu, ona je uskoro bila poremećena. Jači je više radio, vještiji je imao više koristi od svog truda, darovitiji je pronalazio način svesti posao na najmanju mjeru, rataru je bilo potrebno više željeza, a kovaču više pšenice. Na taj način, radeći podjednako, jedan je zarađivao previše, dočim je drugi jedva živio. Tako se prirodna nejednakost neprimjetno razvija usporedno s raznim drugim, i razlike među ljudima, uvećane okolnostima, postaju sve primjetnije, trajnih posljedica, i počinju utjecati u istoj mjeri na sudbinu pojedinaca.

Kad su stvari došle dotle, lako je pogoditi kraj. Neću se zadržavati opisujući pronalazak ostalih vještina, razvoj jezika, kako su sposobnosti bile isprobane i iskorištene, neću govoriti o nejednakosti sreće, uporabi i zloporabi bogatstva, niti o pojedinostima koje im se priključuju i koje svatko može lako zamisliti. Ograničit ću se na to da bacim pogled na ljudski rod u novom poretku.

Sve su naše osobine dostigle pun razvoj, pamćenje i mašta su u punom djelovanju, samoljublje kao i misao probuđeni, a duh dostigao gotovo ono savršenstvo do kojeg mu je moguće dospjeti. Sve su prirodne sposobnosti stavljene u pokret, sudbina i položaj svakog pojedinca su utvrđeni, i to ne samo na temelju količine dobara i moći kojima je u stanju se poslužiti ili naškoditi, već na temelju ljepote, duha, snage i okretnosti, na temelju zasluga i sposobnosti. I kako su samo te osobine donosile ugled, čovjek ih je trebao steći ili se praviti da ih ima. Ljudima je bio interes izgledati onakvima kakvi stvarno nisu bili. Biti i izgledati postale su dvije potpuno različite stvari i od te je razlike potekla drska pompa puna prepredenih lopovluka s brojnim porocima koji im se priključuju. S druge strane, nekad slobodan i neovisan, mnogobrojnim potrebama čovjek se veza takoreći za

cijelu prirodu, a osobito za druge ljude. Postade im rob, u izvjesnom smislu, čak i kad bi im gospodario: ako je bogat, potrebne su mu tuđe usluge, ako je siromah, njihova pomoć. Ni srednje stanje ne može ga toga osloboditi. Potrebno je dakle da neprestano veže ljude za svoju sudbinu tražeći od njih da nalaze, stvano ili prividno, koristi i za sebe u tome što rade za njega. To ga čini podlim i lažljivim prema jednima, a gribim i oholim prema drugima, i prinuđuje ga da obmanjuje sve one koju su mu potrebni ako ih nije u stanju zastrašiti i ako nije u njegovom interesu služiti im. Najzad, težnja za uspjehom koja ih nagriza, živo staranje da uvećaju svoju imovinu, ne toliko što im je to zbilja nužno koliko da bi bili nad ostalima, navodi ljude na crne misli da jedan drugom čine zlo, unosi u njih potajnu zavist, utoliko opasniju što skrivena pod vidom dobronamjernosti, kako bi sigurnije izvela svoju zamisao. Jednom riječju, utakmica i suparništvo s jedne strane, a s druge suprotne koristi, a stalno skrivena namjera da se do dobiti dođe na tuđi račun. Sve su ove nedaće neposredna posljedica imetka i neizbježna povorka nejednakosti na pomolu.

Prije no što su ustanovljeni znaci koji će predstavljati bogatstvo, ono je moglo biti izraženo jedino zemljom i stokom, jedinim stvarnim dobrom u čovječjem posjedu. Međutim, kad su se nasljedstva uvećala brojno kao i u prostranstvu, tako da su pokrila svu zemlju dodirujući se međusobno, nije više bilo moguće jednima se širiti, a da ne naude drugima. Prekobrojni, koje su slabost ili nehat sprječili da sami nešto steknu, i koji su osiromašili ne gubeći ništa, budući da se oko njih sve izmijenilo osim njih, našli su se prinuđeni ili dobivati sredstva za život od bogatih ili im ih otimati. Otuda je nastalo gospodarenje i ropstvo, sukladno različitim osobinama jednih i drugih, nasilje i otmica. Bogati, sa svoje strane, tek što su okusili zadovoljstvo koje donosi vlast, a već ga pretpostaviše svim ostalim, i posluživši se ranijim slugama da i druge natjeraju na pokornost, pomišljahu jedino na podjarmljivanje i porobljavanje susjeda, poput onih izgadnjelih vukova koji, okusivši jednom ljudsko meso, neće drugu hranu, već hoće samo rastrgavati ljude.

Najmoćniji kao i najbijeđniji držali su da im njihova snaga, odnosno oskudica, daje neko pravo na tuđu imovinu, koja, prema njihovom nahođenju, ima vrijednost imetka; tako bi narušena ravnoteža i nastadoše že-

stoki neredi. Zloporaba od strane imućnih, razbojništva ubogih, razbukta-
le strasti i jednih i drugih, prigušujući prirodno milosrđe i jedva čujni glas
pravde, načiniše ljude škrcima, slavoљjubљivim i zlim. Pravo jačega i pravo
starosjedilaštva neprestano su se sukobljavali, a ishod im je bio borba i zlo-
čin. Društvo koje se tek počelo formirati pretvorilo se u najstrašnije ratno
poprište. Ljudski rod, ponižen u očaju, u nemogućnosti se vratiti unatrag,
niti se odreći svega što je na nesreću stekao, i radeći na svoju sramotu, zlo-
rabeći vrline koje mu služe na čast, dovede sebe do ruba propasti.

Attonius novitate mali, divesque, miserque,
Effugere optat opes, et quae modo voverat odit.

Ovid., Metam., lib. XI, v. 127.

Nije moguće da ljudi najzad nisu počeli razmišljati o bijednim prili-
kama i nevoljama koje su ih zadesile. Osobito su bogati morali ubrzo uvi-
jediti koliko je štetan po njih stalni rat, koji sami izdržavaju i koji dovodi
u opasnost živote svih njih, kao i imovinu pojedinaca. Uostalom, ma kako
da su prikazivali svoju otimačinu, dobro su osjećali da je njihovo pravo
jalovo i temeljeno na zloporabi, da je stečeno silom i da ih sila na isti način
može lišiti ga, ne dajući im temelja za žalbu. Čak i oni koji su se obogatili
jedino radom nisu za temelj svog imetka mogli naći bolje opravdanje. Uza-
lud im je bilo što su govorili: "Ja sam podigao ovaj zid, radom sam stekao
ovo imanje". Moglo bi im se odgovoriti: "Tko vas je uputio tim smjerom?
Na temelju čega tražite na naš račun nagradu za rad koji vam nismo na-
metnuli? Ne znate li da mnogi vaši bližnji umiru ili se muče u oskudici
zato što vi imate previše, i da je bilo potrebno da se sav svijet složi i jasno
izrazi da pristaje da vi od zajedničkih životnih zaliha uzmete za sebe više
no što vam je potrebno"? Nisu našli točan odgovor da se njim opravdaju,
niti dovoljno snage da se obrane. Lako su mogli pregaziti pojedinca, ali ih
je rulja razbojnika bez teškoće smrvila. Sami protiv svih, a sprječeni uzaja-
mnom sumnjičavošću da stupe u savez sebi ravnih protiv neprijatelja koje
je okupila nada na pljačku, bogati, pritiješnjeni nuždnom, dosjetiše se ne-
čeg tako smišljenog da ljudski um nije vidio ništa bolje od toga. Rješiše se
da u svoju korist upute snage onih koji su se ustremili protiv njih, da svoje
napadače pretvore u svoje branitelje, da ove nadahnu novim načelima i da

utemelje druge ustanove koje će njima, bogatima, biti u toj mjeri korisne ukoliko im je prirodno pravo bilo štetno.

U tu svrhu, pošto su susjedima izložili strahotu položaja koji ih je naružao jedne protiv drugih, i koji im je vlastite potrebe i imovinu stavljao na leđa kao teret, i gdje nije bilo moguće ni bogatom ni siromahu osjetiti se sigurnim, smisliše prividno uvjerljive razloge da ih dovedu do svog cilja. “Sjedinimo se, rekoše im, da slabe zaštitimo od nasilja, da suzbijemo slavo-ljubive, da svakom osiguramo njegov imetak. Zavedimo pravila pravde i mira koja će morati poštivati svi bez iznimke, i koja će u neku ruku nadoknaditi varljivu ćud sreće, sjedinjujući moćne i slabe na zajedničkim dužnostima. Jednom riječju, umjesto da se uništavamo, sjedinimo se u jednu uzvišenu moć kojom će upravljati mudri zakoni, štiteći i braneći svakog člana zajednice, boreći se protiv zajedničkog neprijatelja i održavajući nas u vječnoj slozi”.

Nije bilo potrebno ni ovoliko koliko sadrži ovaj govor, pa da se jednostavni ljudi, koje je lako prevariti, povedu. Osim toga, imali su mnoge stvari razjasniti između sebe da bi mogli bez sudaca, a previše škrtosti i slavoljublja da bi dugo mogli ostati bez gospodara. Svi pohriše ususret svojim okovima, misleći da će im oni osigurati slobodu: bili su dovoljno razumni da shvate značaj političkog udruživanja, ali nedovoljno iskusni da bi predvidjeli opasnosti. Oni koji bi najbolje mogli osjetiti zlorabe bili su ti koji su se sami željeli njima koristiti. Čak i mudri ljudi uvidjevše da treba žrtvovati jednu polovinu slobode da bi drugu sačuvali, slično ranjeniku koji dopušta da mu odsjeku ruku da bi sačuvarao tijelo.

Takvo je bilo podrijetlo društva i zakona, ili barem tako izgleda. Oni su imućnima dali novu snagu, nepovratno uništili prirodnu slobodu, jednom za svagda udarili temelj zakonu vlasništva i nejednakosti, vještom prevarom načinili ga neizbježnim i, radi koristi pojedinih slavoljubitelja, sve ljude natjerali raditi, robovati i mučiti se. Razumljivo je, da je postanak jednog društva učinio neophodnim stvaranje svih drugih i da je bilo potrebno ujedinjavati se da bi se moglo oduprijeti tim sjedinjenim snagama. Društva su bivala sve mnogobrojnija, brzo su se raširila, i uskoro pokorila cijelu zemlju; više nigdje nije bilo moguće naći mjesto gdje bi čovjek mogao živjeti nepodjarmljen i gdje bi izbjegao da mu ne padne na glavu često

loše usmjeren mač, koji je visio iznad svakog. Kako je građansko pravo tako postalo opće pravilo za sve građane, zakon prirode zadržao je svoje mjesto samo između različitih zajednica, gdje je pod imenom međunarodnog prava bio ublažen izvjesnim prešutnim konvencijama, kako bi bilo moguće općenje, i služio kao nadomjestak za prirodno milosrđe koje je u odnosu između društava gotovo izgubilo svaku snagu koju je imalo dok se čovjek odnosio prema čovjeku, i više nije preživjelo osim kod nekih velikih općočovječanski raspoloženih duša, kojima ne postoje izmišljene granice koje razdvajaju različite narode i koji, po ugledu na Vrhovnog Stvoritelja, u svoju dobrohotnost uključuju čitav ljudski rod.

Politička tijela, ostavši tako među sobom u prirodnom stanju, osjete ubrzo nedostatke koji su pojedince natjerali napustiti ga; to postade još sudbonosnije sad kad su se sukobile velike sile, negoli ranije dok su bili u pitanju pojedinci koju su ih sačinjavali. Iz njega proiziđoše ratovi, bitke, zločini, osvete, da se zemlja tresla, a razum zgražavao. Otud potekoše grozne predrasude koje su među vrline stavljale čast prolijevanje ljudske krvi. Najpošteniji ljudi naučiše da u svoje dužnosti ubrajaju i ubojstvo svojih bližnjih: na tisuće su se ubijale, a nitko ne bi znao kazati zašto. Za jedan dan bitke počinjeno je više zločina i više strahota pri zauzimanju jednog grada, no vjekovima za vrijeme prirodnog stanja na cijeloj zemaljskoj kugli. Takve su neposredne posljedice diobe ljudskog roda na različita društva. Vratimo se sad njihovom sastavu.

Poznato mi je da su mnogi smatrali da politička udruženja imaju drugo podrijetlo, poput osvajanja jačeg ili udruživanja slabih. S obzirom na ono što želim ustanoviti, svejedno je koji ćemo od ovih uzroka izabrati. Međutim, onaj koji sam izložio izgleda mi najprirodniji iz sljedećih razloga. 1: što se u prvom slučaju na pravu osvajača, koje ne predstavlja nikakvo pravo, nije moglo ni temeljiti nikakvo drugo, budući da napadač i pokoreni i dalje ostaju na ratnoj nozi, osim ako narod, kome se vrati puna sloboda, svojevolumeno ne izabere sebi za vođu onog koji ga je pobijedio. Prema tome, ma kako da je došlo do predaje, budući da je ona iznuđena silom, samim tim nema ni vrijednosti, a prema ovoj pretpostavci ne bi moglo postojati ni društvo u pravom smislu riječi, ni političko tijelo, niti ma koji zakon osim zakona jačeg. – 2: U drugom slučaju riječi “jak” i “slab” su dvosmislene.

U međuvremenu koje razdvaja ustanovljavanje prava vlasništva ili prvog posjednika i zavođenja političkih uprava, te riječi bi se bolje prevele sa "siromah" i "bogat", budući da je prije donošenja zakona jedino sredstvo da čovjek pokori čovjeka bilo to da mu otme imovinu, ili da mu da dio svoje vlastite. – 3: Siromasi su mogli izgubiti jedino slobodu, i bilo bi ludo od njih da se bez ikakve naknade liše jedinog dobra koje im je ostalo. Naprotiv, lakše je bilo nauditi imućnima čiji je svaki dio imovine, da tako kažem, bio pristupačan povredi i kojima je bilo potrebno više sigurnosti radi zaštite. I, najzad, razumljivo je da će izvjesnu stvar izumiti prije oni kojima je ona od koristi nego oni kojima bi išla na štetu.

U početku vlast nije imala stalan i određen oblik. Bijući bez iskustva i ne razmišljajući, ljudi su uviđali jedino postojeće teškoće, a na druge se nije ni pomišljalo sve dok se ne bi pojavile. Unatoč svem trudu najmudrijih zakonodavaca, političko stanje je ostalo s puno mana, budući da je bilo malčice više negoli djelo slučaja, i premda su s vremenom otkriveni njegovi nedostaci i ukazani lijek, nisu se nikad mogle popraviti ishodišne pogreške: krpalo se, a trebalo je raščistiti zemljište i odnijeti stari materijal ako se željelo podići stabilnu i trajnu građevinu, kao što je Likurg učinio u Sparti. Društvo se prvo sastojalo iz izvjesnog broja sporazuma općeg značaja, za koje su se pojedinci obvezali da će ih poštovati, dočim je zajednica bila jamac svakom od njih. Bilo je potrebno da iskustvo pokaže koliko je ovakva ustanova trošna i kako je prijestupnicima lako izbjeći dokaze o svojoj krivnji ili kaznu, budući da je sam narod svjedočio i bio sudac. Trebalo je da se zakon izvrigne na stotinu različitih načina, da se nezgode i neredi stalno umnožavaju, pa da se pomisli na to da se pojedincima povjeri opasan zalog vlasti i da se sucima preda briga da svijet privole na poštivanje odluke naroda. Pretpostavka da su vođe bile izabrane prije formiranje društvenog jedinstva i da su postojali izvršiocu zakona prije njih samih, ne bi se mogla ozbiljno uzeti u razmatranje.

Isto bi tako bilo malo vjerojatno da su se narodi prvo bacili u naručje apsolutnome gospodararu, bezuvjetno i nepovratno, i da je prvi korak kome su pribjegli gordi i neukrotivi ljudi kako bi sebi osigurali sigurnost bio da se predaju ropstvu. Doista, zašto su iznad sebe stavili starije, ako ne da bi ih ovi zaštitili od nasilja, sačuvali im dobro, slobodu i život, sve ono što se

može smatrati sastavnim dijelom njih samih? Kako je u odnosima između ljudi najgore kad je jedan od njih predan na milost i nemilost drugome, zar nije protivno zdravom razumu baciti pred noge vođu sve one stvari koje bi željeli da im on sačuva? Što je ovaj mogao dati u zamjenu za ustupanje tako jedinstvenog prava? A kad bi ga zatražio pod izgovorom da će ih braniti, zar mu ne bi pouka odgovorila: "Ni neprijatelj nam ne bi gore učinio". Neprijeporno je, i to predstavlja temeljno načelo svakog političkog prava, da su narodi izabrali vođe da bi im oni sačuvali slobodu, a ne da bi od njih bili potlačeni. Plinije veli Trajanu: "Zato imamo vladara da bi nas spasio od gospodara."

Političari se služe istim sofizmima kad govore o ljubavi prema slobodi kao mislitelji kad raspravljaju o prirodnom stanju. Na temelju onog što vide, zaključuju o sasvim različitim stvarima koje nikad nisu vidjeli, i ljudima pripisuju prirodnu naklonost prema ropstvu na temelju snošljivosti kojom ga podnose oni koji su im pred očima. A da ne govorimo o tome da je sa slobodom isti slučaj kao i s poštenjem i vrlinom, čija vrijednost postoji dok ih osjećamo, a čiji se okus zaboravlja čim ih izgubimo. Satrapu, koji je usporedio Spartu s Perzepolisom, odgovorio je Brasidas: "Poznajem divote tvoje zemlje; ali tebi je nemoguće znati kako se kod nas uživa."

Poput neukroćenog konja, kome se kostriješi griva i koji kopitima rije zemlju i bijesno se brani od žvala koje mu prinose, dočim se ukroćeni konj strpljivo pokorava korbaču i mamuzi, i divljak ne povija glavu pod jarmom koji obrazovan čovjek nosi bez pogovora, i slobodu punu bure pretpostavlja sužanjstvu koje mu donosi spokojstvo. Ne treba dakle suditi o tome da li je čovjek po prirodi sklon ropstvu, odnosno da li je protiv njega, na temelju udvornosti pokorenih naroda, već na temelju junaštva koje su svi slobodni narodi pokazali u borbi protiv sužanjstva. Znam da oni prvi hvale mir i spokojstvo koje uživaju u okovima i da "*miserrimam servitutem pacem appellant*". Ali kad vidim da oni drugi žrtvuju zadovoljstvo, odmor, bogatstvo, moć, pa čak i život, da bi sačuvali jedino dobro koje su prezreli oni koji su ga izgubili; kad vidim životinje rođene u slobodi kako razbijaju glavu o tamničke rešetke, mnogobrojne divljake kako s prezirom gledaju na europsko obilje i kako se bore s glađu, vatrom, željezom i smrću, samo da bi sačuvali neovisnost, tad mi biva jasno da robovi nisu u stanju govoriti o slobodi.

Što se tiče očinske vlasti, od koje po mnogima potječu apsolutna uprava zemlje i društvo, ne obazirući se na dokaze o suprotnom koje su dali Locke i Sidney, dovoljno je napomenuti da ništa nije tako daleko od okrutnog duha gospodarenja kao blaga očinska vlast, koja se više obazire na koristi onog koji treba slušati, nego onog koji zapovijeda. Po prirodnom zakonu otac upravlja djetetom samo dok je ovome njegova pomoć potrebna; poslije toga se osjećaju jednakim, i sin, neovisan o ocu, duguje mu poštovanje, a ne poslušnost, budući da je zahvalnost dužnost koju treba izvršiti, a ne pravo koje se može zahtijevati. Ne treba reći da je obrazovano društvo poteklo od očinske vlasti, već istaći naprotiv da ono od nje crpi svoju glavnu snagu. Pojednicu bi se priznalo da je otac, kad bi više njih ostali u zajednici s njim. Njegovo dobro, kojim stalno raspoložuje, predstavlja vezu kojom drži djecu u ovisnosti, i on im može odrediti udio u nasljedstvu prema tome koliko su se trudili zaslužiti ga odazivajući se uvijek njegovim željama. Međutim, daleko od toga da se podanici imaju nadati čemu sličnom od svog neograničenog gospodara, oni sami kao i njihov imetak pripadaju njemu, ili barem tako ovaj tvrdi, i prinuđeni su smatrati za naklonost ako im ostavi što od onoga što je njihovo. Kad im oduzima, to je po pravdi, a kad im dopušta živjeti, izraz je milosrđa.

Kad bi se i dalje promatrala djela na temelju prava, ne bi se našlo više stalnosti nego u silom nametnutom gospodarenju, i bilo bi teško dokazati važnost ugovora koji obvezuje samo jednu stranu i gdje se sve stavlja samo na jednu stranu a ništa na drugu, i koji bi išao samo na štetu onog koji se obvezuje. Ovakav gnjusnan način vladavine čak je i danas daleko od mudre i dobre uprave vladara, osobito francuskih kraljeva, kao što se možemo osvjedočiti na raznim mjestima njihovih zakona, a osobito iz ovog dijela jednog čuvenog spisa, objavljenog 1667. u ime i po naređenju Luja XIV: "Ne treba reći da se vladar ne pokorava zakonima svoje zemlje, budući da je suprotno iskazano međunarodnim pravom, a često puta se laskanjem ovo napada, no valjani vladari su branili ovu činjenicu kao božanstvo koje štiti njihovu državu. Koliko je opravdanije reći, kao Platon, da je prva sreća za kraljevstvo kad vladar poštuje zakon, koji treba biti pravedan i imati u vidu opće dobro". Najplemenitija čovjekova osobina je sloboda, i zato se neću zadržavati na pitanjima ne znači li to unižavati svoju prirodu kad se čovjek

spušta do životinje koja slijepo slijedi nagon, i nije li to uvreda onome koji je stvorio njegovo biće, kad se bez ustručavanja odriče najdražeg dara i kad pristaje vršiti zločine koje mu stvoritelj zabranjuje, ne bi li se ulizao divljem i bezumnom gospodaru, i neće li se uzvišeni neimar više razgnjeviti kad ugleda svoje najljepše djelo osramoćeno negoli kad bi ga vidio uništenog. Ako želite, zapostavit ću uglednog Barbeyraca koji jasno kaže, prema tvrđenju Lockea, da nitko ne može prodati svoju slobodu podčinjavajući se kakvoj proizvoljnoj vlasti koja se s njim ponaša kako joj se sviđa, jer, dodaje on, *to bi značilo prodati vlastiti život koji nam ne pripada*. Pitam samo, s kojim su pravom oni, koji se nisu ustezali poniziti do te mjere, mogli i svoje potomstvo podvrgnuti istoj sramoti, i da se u njihovo ime odreknu dobra koje im nisu sami dali i bez kojeg je život težak svima koji su ga dostojni?

Puffendorf kaže da isto onako kao što možemo vlasništvo predati drugom po sporazumu ili na temelju ugovora, isto se tako možemo i lišiti slobode u nečiju korist. Loše razmišljanje, čini mi se, budući da, prvo, otuđena imovina nema više ničeg zajedničkog s nama i što nam je svejedno hoće li je netko zlorabiti ili ne; ali nam je stalo do toga da nitko ne zlorabi našu slobodu i što je nemoguće da postanemo oruđe zločina, a da ne odgovaramo za zlo na koje nas gone. Osim toga, pravo vlasništva je ustanovljeno sporazumom i ljudsko je djelo, i zato svatko može po svojoj volji raditi s onim što ima. Ali nije isti slučaj s bitnim darovima prirode poput života i slobode, koji su nam dani na uživanje i gdje se moramo pitati imamo li pravo lišiti ih se. Jednim činom unižavamo svoje biće, a drugim ga lišavamo života, ukoliko ga ima u njemu; a kako nema prolaznog dobra koje ih može nadoknaditi, to bi bila uvreda i prirodi i razumu, kad bismo ih se odrekli ma po koju cijenu. Kad bi se sloboda mogla otuđiti poput ostalih stvari, djeci to ne bi bilo svejedno, budući da uživaju očevu imovinu samo na temelju prava koje je prešlo na njih. Međutim, sloboda je dar prirode čovjeku, i zato roditelji nemaju prava lišiti ih je. Bilo je potrebno uporabiti nasilje prema prirodi da bi se zavelo ropstvo, a da bi ovo po pravu prešlo s oca na sina bilo je potrebno da se izmijeni priroda. Tako su pravници, donijevši s puno ozbiljnosti odluku da će dijete rođeno od ropkinje biti smatrano robom, riješili, drugim riječima, da čovjek neće više stvarati čovjeka.

Meni je nedvojbeno, da ne samo da državna uprava nije u početku bila proizvoljna vlast koja predstavlja njezin posljednji izraz, dakle iskvarenost, i koja se svodi na pravo jačega, od koga je imala osloboditi društvo; već i kad bi tako bilo u početku, ovakva vlast, budući da je u biti nezakonita, ne bi mogla poslužiti kao temelj društvenom pravu, pa prema tome ni nejednakosti uređenja.

Neću se ovdje upuštati u istraživanje koje treba poduzeti u svezi s prirodom temeljnog sporazuma svake vlade i, povodeći se za javnim mišljenjem, ograničit ću se na to da na formiranje političkog tijela gledam kao na pravi ugovor između naroda i uprave koju je on sebi izabrao. Njim se obje stranke obvezuju da će se pokoravati predviđenim zakonima koji predstavljaju vezu njihovog jedinstva. U pogledu društvenih odnosa, kako je narod volju svih sažeo u jednu jedinu, sve pojedinosti gdje ova volja daje sebi izraza postaju temeljni zakoni koji obvezuju sve članove države bez iznimke. Jedan od njih predviđa izbor i prava upravnog tijela kome pada u dužnost starati se o sprovođenju ostalih pravila. Ova vlast raspravlja o svemu što služi održanju državnog uređenja, ali ne ide dotle da bi ga mogla izmijeniti. Ne izostaju ni počati koje zakonu i upraviteljima osiguravaju ugled, a za ove posljednje ni nagrade kao naknada za naporan rad oko vođenja poslova. Sa svoje strane, oni koji su na upravi obvezuju se da će povjerenju im vlast uporabiti samo prema uputama onih koji su im je povjerali i da će se starati da svatko uživa u miru svoj imetak, a da će uvijek opću korist pretpostaviti osobnoj.

Prije negoli je iskustvo pokazalo, a poznavanje ljudskog srca negotvijestilo, neizbježnu zloporabu takvog uređenja, ono što je moralo izgledati utoliko bolje ukoliko su oni koji su bili pozvani starati se o njegovom održanju bili najviše u pitanju. Budući da su upravna vlast kao i njezina prava počivali na temeljnim zakonima, s uništenjem istih i ona bi prestala biti zakonita i narod joj se ne bi morao više pokoravati. Tada bi bit države predstavljao zakon, a ne više uprava, i sloboda bi pripala svakome po pravu.

Kad bi se samo malo razmislilo, našlo bi se još razloga u potvrdu ovog, a iz prirode ugovora se vidi da se ovaj može opovrgnuti; jer, kako je nemoguće naći višu vlast koja bi jamčila za vjernost obiju stranaka i koja bi ih prinudila da ispune obostrane obveze, to bi stranke imale biti jedini

suci u svom sporu i svaka bi bila u pravu odreći se ugovora čim bi ustanovila da ga druga strana ne ispunjava, ili kad im ugovor više ne bi odgovarao. Izgleda mi kao moguće da se pravo odricanja prijestolja temelji na ovom stajalištu. Ako imamo u vidu samo ljudsko društvo, kao što i činimo, onda ako je dano pravo upravnom tijelu u čijim je rukama sva vlast i koje uživa sve koristi ugovora da je se može odreći, tim prije narod koji ispašta sve pogreške svojeg vodstva, treba raspolagati pravom da se može odreći ovisnosti. Grozne nesuglasice, neredi bez kraja koji bi nastali kao posljedica takvog opasnog prava, pokazuju bolje od svega kako je ljudskim upravama bio potreban čvršći oslonac no što je razum, i radi opće sigurnosti bilo neophodno da se umiješa božanska volja, da bi vrhovnoj vlasti dala sveto obilježje koje se ne može opovrgnuti, i koje podanicima oduzima kobno pravo da njom raspolažu. Kad bi to bilo jedino dobro koje je vjera učinila ljudima, i ono bi bilo dovoljno da je svi prihvate i vole, i pored njezinih zloporaba, jer više krvi poštedi no što ga prospe vjerskom zaslijepljenošću. Ali, vratimo se našoj pretpostavci i tijeku njezinih misli.

Različiti oblici vladavina potječu od većih ili manjih razlika pojedinaca u trenutku formiranja. Ako se samo jedan čovjek istaknuo svojom moći, vrlinom, bogatstvom ili ugledom, to su njega birali za upravljača, a država bi dobila oblik kraljevine. Ako su nekoliko njih, približno jednakih među sobom, odudarali od ostalih, bili bi zajedno izabrani i stvorilo bi se plemstvo. Oni kod kojih bogatstvo i osobine nisu bili u takvom nesrazmjeru, i koji su se najmanje udaljili od prirodnog stanja, uzeli su svi učešća u upravljanju državom i utemeljili narodnu vladavinu. S vremenom se pokazalo koji je od ova tri oblika bio najkorisniji ljudima. Jedni su se pokoravali jedino zakonima, dočim su drugi uskoro priznali gospodare. Građanima je bilo stalo do toga da sačuvaju slobodu, a podanici su samo mislili kako svoje susjede pokoriti, ne podnoseći da netko drugi uživa dobro kojim oni sami nisu više raspolagali. Jednom riječju, s jedne strane ste imali bogatstvo i osvajanje, a s druge sreću i poštenje.

Ma u kom od ovih vidova vladavine, upravna vlast je u početku bila izborna, i kad bogatstvo nije bilo utjecajnije, prednost je pripadala zaslužnima kojima vlast prirodno odgovara, kao i starijima koji u poslove unose iskustvo, a hladnokrvnost u odluke. Stari kod Židova, geronti kod Spar-

tanaca, rimski senat, kao i skriveni smisao naše riječi "seigneur", pokazuju koliko su se nekad poštovali stariji. Što su više birali ljude u godinama, izbori su se morali sve češće obavljati i nezgode su se sve jasnije iskazivale. Uvukoše se smicalice, dođe do stranaka i zategnutih odnosa, buknuše građanski ratovi. Naposljetku krv građana bi žrtvovana tobožnjoj sreći države i dođe se dotle da se ponovno padne u nekadašnje rasulo. Samoljubivi poglavari su to iskoristili i svoje znanje prenijeli na obitelj. Narod koji se već priviknuo na ovisnost, mir i udoban život, i koji više nije bio u stanju raskinuti okove, pristade na još gore ropstvo radi većeg spokojstva. Tako su vladari postali nasljedni i naučili na upravnu vlast gledati kao na obiteljsku svojinu, sebe smatrati vlasnikom države čiji su prvo bili zaštitnici, građane nazivati robovima, ubrajati ih, poput stoke, u stvari koje im pripadaju i sebe nazivati ravnim bogovima i kraljevima kraljeva.

Prateći razvoj nejednakosti u raznim dobima njegovog preobražaja, vidimo da je prvo došlo do donošenja zakona i prava vlasništva. Drugi stupanj je predstavljen formiranjem upravne vlasti, a treći i posljednji smjenom zakonite vlade proizvoljnom. U prvom stupnju je bilo moguće biti bogat ili siromah, u drugom jak ili slab, u trećem gospodar ili rob, što predstavlja krajnji stupanje nejednakosti i granicu kojoj teže svi ostali, sve dok novi preokreti ne svrgnu vlast potpuno, ili je opet ne približe zakonom vidu.

Da bi se shvatila potreba takve jedne promjene, ne treba se toliko osvrutati na razloge koji su doveli do stvaranja političkog tijela, koliko na oblik kojim se ono služi pri obavljanju svoje vlasti i na nezgode koje otud proizilaze, budući da su poroci koji su doveli do formiranja društvenih ustanova isti ti koji će neizbježno dovesti i do njihove zloporabe. Iznimku čini Sparta gdje se zakon uglavnom starao da odgaja mladež i gdje je Likurg zaveo običaje koju su gotovo zamijenili zakon. Inače zakon nema tu snagu koju imaju strasti i u stanju je ljude sputati, ali ne ih preobraziti. Lako je dokazati da svaka vladavina koja se ne bi mijenjala ni kvarila, i koja bi se točno upravljala prema svom ustavu, ne bi morala ni biti formirana, i da zemlja gdje se zakoni ne bi izvrgavali niti upravna vlast zlorabila ne bi imala potrebe za takvom vlašću, kao ni za zakonima.

Čim se u politici počnu praviti razlike, to one nađu odjeka u građanstvu. Nejednakost koja se sve više iskazuje između vođa i naroda, osjetit će se ubrzo i među pojedincima, dobit će razne oblike, sukladno strastima, sposobnostima i okolnostima. Onaj tko je na upravi ne može nezakonito uzurpirati vlast, a da se ne posluži osobama s kojima je prinuđen dijeliti ju. Uostalom, građani pristaju da ih drugi tlače, zato što slijede slijepu ambiciju i što gledaju na one ispod sebe, a ne na one iznad njih; radije bi i sami gospodarili i ne mislili toliko o neovisnosti, i podvrgli se ropstvu samo da bi ih za uzvrat mogli drugima staviti. Nije laka stvar prinuditi na pokorost čovjeka koji nema ambicija da drugom zapovijeda, a ni najvještijem političaru ne bi pošlo za rukom pokoriti narod koji samo misli na svoju slobodu. No nejednakost se lako širi među slavloljubivim i podlacima, koji su spremni kušati sreću i kojima je svejedno hoće li gospodariti ili biti robom, kako se već okrene. Zato je moralo postojati doba kad su ljudi bili tako zaslijepljeni da je vođama bilo dovoljno kazati najmanjem od ljudi: "Budi veliki, ti i tvoj rod"! pa da se cijelom svijetu učini da je tako, kao i njemu samom, a njegovi potomci su još više bili uzdizani ukoliko su se udaljavali od njega. Udaljeniji i neizvjesniji uzrok ima utoliko veću posljednicu. Što je u pojedinim obiteljima bivalo više neradnika, to su one bile glasovitije.

Kad bi ovdje bilo mjesto pojedinostima, lako bih protumačio kako se, i bez udjela vlasti, među pojedincima mora stvoriti nejednakost u ugledu. Čim su stupili u istu društvenu zajednicu prinuđeni su se međusobno se usporediti i voditi računa o razlici koja postoji u neprekidnim uslugama koje jedni drugima čine. Razlike mogu biti ove ili one vrste; ali kako uglavnom bogatstvo, plemstvo, položaj, moć i osobna zasluga čine bitne razlike među ljudima u društvu, dokazao bih da sloga, odnosno sukob, ovih raznih snaga najbolje pokazuje je li država dobro ili loše uređena. Pokazao bih da je od ove četiri vrste nejednakosti, budući da od osobnih osobina potječu sve ostale, bogatstvo posljednji oblik na koji se svode, zato što je od neposredne koristi za blagostanje i što ga je najlakše predavati i njim se poslužiti za kupovinu sveg ostalog. Iz ove primjedbe se dosta jasno može vidjeti do koje su se mjere narodi udaljili od svog prvobitnog uređenja i kojim su putem išli prema krajnjem izrazu pokvarenosti. Primijetite koliko želja, koja nas sve muči, da se pročujemo, da steknemo počasti i budemo

izabrani, utječe na naše osobine i snagu i dovodi ih do usporedbe; koliko potpaljuje strasti i uvećava njihov broj, kako dovodi ljude do suparništva, pa i neprijateljstva, svakodnevno stvarajući nedaće, dovodeći do svakovrsnih uspjeha i propasti, goneći istom stazom mnogobrojne natjecatelje. Pokazao bih da toj silnoj želji da svijet o nama govori, toj vatrenosti s kojom se zalažemo da bismo se istakli i koja nas gotovo neprestano drži izvan nas samih, dugujemo ono što je najbolje kao i ono što je najgore među nama. Od nje potječū vrline kao i mane, znanost i zablude, osvajači i mislitelji, to jest mnogo zla i malo dobra. Na koncu bih pokazao da, ako vidimo na vrhuncu veličine i sreće šaku moćnih i bogatih, dočim po tami gmiže bijedna rulja, to znači da oni gore cijene stvari kojima raspolažu samo zato što su oni drugi lišeni toga, i da ne bi više bili sretni, pri istim okolnostima, kad bi narod prestao živjeti u bijedi.

Ove pojedinosti bi same mogle ispuniti čitavu debelu knjigu, gdje bi se odmjeravale koristi i štete od jedne vladavine u odnosu na prava prirodnog stanja, i gdje bi se iznijeli svi različiti vidovi u kojima se nejednakost do danas iskazuje i u kojima bi se mogla iskazati u budućim vjekovima, a prema prirodi državnog uređenja i na temelju promjena koje vrijeme neminovno sobom nosi. Onda bi se vidjelo kako je narod u zemlji pritješnjen upravo nizom onih mjera koje je sâm poduzeo radi obrane od strane tiranije. Vidjelo bi se kako pritisak raste sve više i više, a da potlačenima nije moguće znati kraj svemu tome, kao ni zakonita sredstva ostavljena im da mu stanu na put. Vidjelo bi se kako se prava građana i slobode naroda gase postupno, a zahtjevi nemoćnih drže buntovnim negodovanjem. Vidjelo bi se kako je politika samo na plaćenike svela čast koja čovjeku pripada da brani opću stvar. Došlo bi do neminovnosti poreza, ratar bi izgubio svaku nadu i napustio svoju njivu čak i za vrijeme mira, mjesto pluga hvatajući se mača. Pojavila bi se čudna i kobna pravila časti. Oni koji brane domovinu pretvorili bi se prije ili poslije u njezine neprijatelje s nožem u ruci iznad glava sugrađana. I u danom trenu doviknuli bi ugnjetaču:

Pectore si fratris gladium juguloque parentis
Condere me jubeas, gravidaeque in viscera partu
Conjugis, invita peragam tamen omnia dextra.

Lucan, lib. I, v. 376

Iz krajnje nejednakosti životnih uvjeta i imovine, iz razlike među prohtjevima i osobinama, kako nepotrebnim tako i štetnim vještinama i besmislenim znanjima, niklo bi mnoštvo predrasuda suprotnih razumu, sreći i poštenju. Vidjeli bismo vođe kako smišljaju sve moguće načine na koje bi razjedinili okupljen narod, sve što bi pod vidom prividne sloge unišlo među njih nered, sve što bi staleže dovelo do nepovjerenja i mržnje, stavljajući ih na suprotne strane kako u pogledu prava tako i u pogledu koristi, a u svrhu učvršćivanja vlasti koja ih sve obuhvaća.

Iz samog ovog vrtloga i preokreta, postupno pomaljavajući svoju gnjusnu glavu i gutajući sve što je dobro i zdravo na raznim stranama države, despotizam bi uspio baciti pod noge zakone i narod, i zavladatai na ruševinama republike. Vremena koja bi prethodila ovoj posljednjoj promjeni bila bi u znaku nereda i meteža. Na koncu bi zmaj sve progutao i svijet bi se našao obezglavljen i bez zakona, s tlačiteljem na čelu. Tad bi se prestalo govoriti o običajima i poštenju, budući da tamo gdje je ugnjetavanje, *cui ex honesto nulla est spes*, nema drugog gospodara. Kad se njegov glas čuje ne treba očekivati išta pošteno ili po zakonu, a slijepa poslušnost je jedina vrлина kojom se rob može dičiti.

Ovo je krajnji stupanj nejednakosti i vrhunac koji zatvara krug, vraćajući nas na početak. Iznova su svi pojedinci među sobom jednaki, jer više ništa ne predstavljaju, a budući da podanici poštuju samo zakon svog gospodara, a ovaj ono što mu njegovi prohtjevi propisuju, ponovno se gube načela pravde kao i pojam dobra. Sve se svodi na zakon jačeg, to jest na novo stanje u prirodi koje se razlikuje od onog koje je bilo u početku: jedno je bilo potpuno čisto, a drugo je plod pretjerane pokvarenosti. Uostalom, tako je mala razlika između ova dva stanja, državni ugovor do te mjere uništen despotizmom, da despot predstavlja gospodara samo dotle dok je najjači i što nema mjesta njegovoj žalbi protiv nasilja čim ga narod uspije otjerati. Pobuna koja se završava svrgnućem ili ubojstvom sultana isto je tako zakonit čin kao i onaj kojim je on prije toga raspolagao imovinom i životima svojih podanika. Silom se održavao, sila će ga i zbaciti. Tako sve teče prirodnim tijekom, i ma kakav bio ishod krtkotrajnih i čestih meteža, nitko se nema pravo žaliti na nepravdu drugih, već na svoju nedovoljnu obzirnost ili na zlu kob.

Otkrio sam zatravnjene i zabačene puteve i pošao njima. Oni su vodili čovjeka od prirodnog stanja do obrazovanosti. Ustanovio sam usporedno s međustanjima, koja sam istaknuo, i ona koja sam izostavio iz nedostatka vremena, ili kojih se nisam mogao sjetiti, pa je čitatelju palo u oči koliko nedogledan vremenski razmak dijeli ova dva stanja. U ovom sporom razvoju stvari, naći će rješenje nebrojenih problema koji su u vezi s moralom i politikom, a koje filozofi ne mogu riješiti. Osjetit će da ljudski rod koji živi u jednom dobu nije onaj isti koji se pojavljuje kasnije, i da je to razlog zbog kojeg Diogen nije mogao naći čovjeka, jer je među suvremenima tražio predstavnika onog vremena koje je prohujalo. Katon je propao zajedno s Rimom i slobodom, zato što nije pripadao svom dobu, i najveći od svih ljudi ovog svijeta samo je začudio Rim, dočim bi pet stotina godina ranije mogao njime upravljati. Ukratko, objasnit će, kako ljudska duša i njezini prohtjevi, koji se neprimjetno mijenjaju, samim tim mijenjaju i svoju prirodu; zašto se naše potrebe i zadovoljstva moraju poslije izvjesnog vremena okrenuti na drugu stranu; zašto, uslijed toga što se prvobitni čovjek postupno gubi, društvo danas tvori u očima mudraca skup umjetnih osoba i lažnih prohtjeva koji su potekli iz novih odnosa i koji nemaju potporu u prirodi. Ono na što nas razum upućuje, promatranje u potpunosti potvrđuje. Divlji čovjek i ugladeni toliko se razlikuju suštinom svog srca i naklonostima, da bi ono što je za jednog najveća sreća drugog bacilo u očaj. Prvome je moguće disati samo u slobodi i izležavanju; želi samo živjeti i odmarati se, i u usporedbi s njegovom potpunom ravnodušnošću ništa ne bi bila hladnoća jednog stoika. Naprotiv, građanin, vazda zaposlen, u znoju, u pokretu, lupa glavu kako se još više zaposliti. Radi do smrti, i da bi živio trči joj čak u susret, ili se odriče života radi besmrtnosti. Udvara se velikanima koje mrzi i bogatašima koje prezire; ništa ne štedi da bi zaslužio čast služiti im; ponosi se svojom niskošću i njihovom zaštitom; gord je na svoj ropski položaj i s prezirom govori o onima koji nemaju tu čast podijeliti ga s njim. Kakvim bi očima Karaib gledao na mučni i toliko zavidni posao jednog europskog ministra! Koliko li bi puta više volio umrijeti u najstrašnijim mukama, jadni divljak, negoli živjeti tako groznim životom koji često nije ublažen ni zadovoljstvom što zna da je učinio dobro djelo. Ali da bi mogao shvatiti svrhu tolikog truda, morao

bi u svojoj pameti imati pojam o tome što znači "moć" i "biti glasovit", i znati da postoje i takvi ljudi za koje nešto znači mnijenje ostalog svijeta i koji će biti sretni i zadovoljni zahvaljujući svjedočanstvu drugih, a ne na temelju osobnog saznanja. Ovo je pravi razlog razlike između njih. Divljak živi u sebi, a društveni čovjek van sebe i sluša jedino mišljenje drugih i može se reći da svoje biće osjeća jedino posredstvom njihovog suda. Nije ovdje mjesto da pokazujem kako od ovakvog stajališta potječe ravnodušnost prema dobru ili zlu, i pored tolikih lijepih moralnih propovijedi. Sve se svodi na licemjerstvo, sve je laž i gluma: čast, prijateljstvo, vrlina pa čak i poroci čiju su tajnu najzad otkrili da se i njima čovjek može pohvaliti. Tražeći uvijek da drugi kažu svoj sud o nama i nemajući hrabrosti da to sami učinimo, i pored sveg mudrovanja, čovjekoljublja, odgoja i uzvišenih stajališta, ostaje nam licemjerna i beznačajna vanjšina, čast bez poštenja, razum bez mudrosti i zadovoljstvo lišeno sreće. Neka bude dosta to što sam pokazao da ovo nije stanje u kome se čovjek nalazio u početku, i da su jedino duh društva i nejednakost koja je odatle potekla razlog izmjenama naših prirodnih naklonosti.

Trudio sam se ukazati na podrijetlo i razvoj nejednakosti, i na formiranje političkih zajednica i njihovu zlorabu, ukoliko je to moguće pročitati iz ljudske prirode i na temelju promišljanja, a neovisno od svetih dogmi koje vrhovnoj vlasti potvrđuju božansko pravo. Iz ove se rasprave može izvesti da u prirodnom stanju nejednakost gotovo nije ni postojala, a da uzima maha i da se razvija usporedno s našim osobinama i razvojem ljudskog duha, i da dobiva stalan i zakonit vid s uvođenjem vlasništva i donošenjem zakona. Isto tako se vidi da duhovna nejednakost, koja je u snazi na temelju jedinog ispravnog zakona, stoji u suprotnosti s prirodnim pravom kad god nije u suglasnosti s fizičkom nejednakošću. Ovo mjerilo jasno pokazuje kako se u ovom smislu treba gledati na nejednakosti koje postoje među svim civiliziranim narodima, budući da je izričito protivno zakonu prirode, pa ma kako on bio shvaćen, da dijete naređuje starcu, da budala vodi pametna čovjeka i da se šaka ljudi guši u izobilju dočim izglednjelo mnoštvo nema ono što mu je najpotrebnije.